

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January 2026 / Special Issue 22 / Volume III

One Day National Conference on Recent Trends in Science & Technology, Commerce & Management, Humanities and Interdisciplinary Studies

Prof. Dr. R. S. Khadayate
Principal

Chief Editor
Dr. Vijayendra V. Patil
Co-ordinator

Executive Editors

Prof. D. S. Patil
Vice-Principal

Dr. A. K. Ghorpade
Organizing Secretary

Dr. V. D. Manvatkar
Organizing Secretary

ATTESTED BY

PRINCIPAL
Jau. Rajnital V. K. Saheli Deshmukh
Arts, Commerce & Science College
Shad. 22 At. K. Raut 105
Dr. A. K. Raut
Convenor

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli

Akshara Publication

Index

अनु.	शोधनिबंधाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृ. क्र.
1	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि द्वितीयभाषा मराठी : काही नोंदी काही निरीक्षणे	डॉ. अण्णा वैद्य	11
2	बुलढाणा पठारावरील पर्यटन स्थळांचे प्रकार व प्रारूपाचे विश्लेषण	प्रा. डॉ. दिलीप नी. लांजेवार	15
3	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि भाषेचे अस्तित्व	डॉ. राजीव के. आरके	19
4	आधुनिक काळातील समाज माध्यमांचा व्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. रावसाहेब भीमराव नेरकर	23
5	गिंग अर्थव्यवस्था : रोजगाराचे स्वातंत्र्य की असुरक्षित भविष्य?	डॉ. बी. एस. भालेराव,	25
6	परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढीचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. राहुल धर्माजी नवघरे	29
7	सेवा, साधना आणि समाज : नव-आध्यात्मिक संघटनांच्या सेवाकार्याचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण	प्रा. भालचंद्र पाटील प्रा. डॉ. दिलीप चव्हाण	34
8	जागतिक आतंकवाद आणि भारताची भूमिका: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन (२०११-२०२४)	प्रा. डॉ. विशाल रवींद्र गवळी	39
9	भावी भू-राजनीतिक बदलांचे भारताच्या सुरक्षेसमोर आव्हान	प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते	43
10	मराठी कविता आणि संवैधानिक मूल्ये	प्रा. दीपक संतोष पवार	46
11	भारतीय ज्ञान परंपरा आणि भाषा संवर्धन	प्रा. जगदीश अनंत संसारे	49
12	आदिवासी विकास योजनाचा नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक स्थितीवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास	डॉ. मनोजकुमार ज्योतिराम गायकवाड	51
13	मूलभूत मानवी गरजा आणि शाश्वत समावेशक विकास	डॉ. शायिन यासीन शेख	54
14	हवामान बदल व कृषी अर्थव्यवस्था: भारतातील आर्थिक परिणामांचा अभ्यास	सरला कडू महाले	58
15	विकसित आणि विकसनशील दोन्ही देशांमध्ये वस्त्रोद्योगाचे आर्थिक परिवर्तन: एक तुलनात्मक अभ्यास	हिप्पळगे किशोरी अनिल डॉ. डेंगळे एस. एस	62
16	मराठी भाषा आणि रोजगार संधी	डॉ. संगीता सोमवंशी	67
17	एकविसाव्या शतकात भारतीय सामाजिकतेचा, सांस्कृतिकतेचा नवा परीघ अधोरेखित करताना, जगण्याचे कथन कवितेतून मांडणारा काव्यसंग्रह : 'सडक'	डॉ. आर. बी. साखरकर	70
18	मानवतावादी मूल्य जोपासणारी आदिवासी कविता	डॉ. विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील	74
19	कोरड्या घशाचा ताळेबंद - एक अध्ययन	प्रा. डॉ. प्रशांत रामदासजी राऊत	79
20	स्त्रीवाद व सत्तापिपासू राजकारणाविषयी अभिव्यक्त होऊन परिवर्तनवादी विचार व वैचारिक चळवळीशी बांधीलकी जोपासणारी कविता": 'बाई आणि लोकशाही'	डॉ. मधुचंद्र लक्ष्मण भुसारे	82
21	नामदेव ढसाळ व दया पवार यांच्या मराठी दलित साहित्यातील संविधान मूल्य	डॉ. दीपक लोटन सूर्यवंशी	85
22	भारतीय ज्ञानप्रणाली आणि मराठी भाषा संवर्धन	डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे	88
23	भाषा-अध्ययन आणि रोजगारसंधी : जागतिक परिप्रेक्ष्यातील एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. सुभाष राठोड	90
24	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान ('शाबूत राहो हे लव्हाळे' या कवितासंग्रहाच्या संदर्भात)	डॉ. योगिता आशुतोष पाटील	93
25	बहिणाबाईची गाणी : जीवनदर्शन	डॉ. माणिक माधव बागले	96
26	१९८० नंतर बदलेली मराठी कविता	डॉ. अक्षय घोरपडे	99
27	मराठी ग्रामीण कवितेतील बदलते ग्रामजीवन	प्रा. शशिकांत वि. काळे	103
28	गावातील विषमतेचे चित्रण करणारी कविता	प्रा. डॉ. संभाजी बाबाराव सावंत	106
29	मराठी भाषा आणि आधुनिक संधी	डॉ. रश्मी शेटये तुपे	108
30	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	प्रा. गणेश विठ्ठल अहिर	110
31	नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 आणि भाषेचे अस्तित्व	डॉ. विद्या रामदास काळवाडे	115
32	21 व्या शतकातील मराठी समीक्षेची वाटचाल	महानंदा श्रीमंत माने	117

अनु.	शोधनिबंधाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृ. क्र.
33	महानुभाव साहित्यातील संविधान मूल्य	अधिकराव म. पाटील	119
34	२१ व्या शतकातील मराठी समीक्षेची वाटचाल	डॉ. किशोर रघुनाथ पाठक मालती बिसन साळुंखे	121
35	समीक्षा संकल्पना आणि प्रचलित समीक्षा पद्धती	प्रविण रामकृष्ण मोरे	123
36	खान्देश काव्यप्रबोध' काव्यसंग्रहातील कष्टकरी शेतकरी : वेदना, श्रम आणि वास्तव	प्रा. स्वप्नील युवराज भोसले	129
37	भारतीय ज्ञान, परंपरा आणि भाषा संवर्धन	माधवी विजयकुमार पवार	133
38	दुसऱ्या जागतिक महायुद्धात खानदेशचे योगदान	मिलिंद उत्तमराव सुरवाडे	136
39	लोकशाही प्रक्रियेत निवडणूक आयोगाची भूमिका	प्रा. डॉ. राजेंद्र सुभाष नाडेकर	139
40	वर्तमान आंतरराष्ट्रीय राजकीय परिस्थिती, आंतरराष्ट्रीय शांततेला धोका व भारताची भूमिका	प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	142
41	भारतातील निवडणूक सुधारणांचा परिचय	प्रा. सोनवणे धनश्री भागवत	145
42	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	स्वाती प्रमोदराव वाईकर	148
43	डिजिटल सार्वजनिक ग्रंथालय : काळाची गरज	तळेकर बबन प्रभाकर प्रा.डॉ.डी.बी.खरात	152
44	दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची अन्न उपभोग रचना व पोषण असुरक्षितता: जळगाव जिल्ह्याचा अनुभवजन्य अभ्यास	नीलिमा चौधरी डॉ.बी.एस.भालेराव	155
45	मराठी भाषा अध्ययन आणि रोजगाराच्या संधी	प्रा. डॉ. प्रशांत मल्लिकार्जुन लगडे	158
46	भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील वर्तमानकालीन आव्हाने : एक संशोधनात्मक अध्ययन	प्रा.अविनाशसिंग उत्तमसिंग पाटील प्रा. डॉ. विशाल रवींद्र गवळी	162
47	लिंगभाव असमानता व शिक्षण क्षेत्रातील महिलांच्या सामाजिक समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन : (विशेष संदर्भ जामनेर)	प्रा. कांचन दिनेश वानखेडे डॉ. प्रा. विशाल रवींद्र गवळी	164
48	भारतीय ज्ञान परंपरा आणि भाषा संवर्धन	प्रा.डॉ.महेंद्र किसन सोनवणे	168
49	भारताच्या आर्थिक विकासात डिजिटल अर्थव्यवस्थेची भूमिका	डॉ. वसंत नानाराव पतंगे	171
50	'कोयता' एक आकलन	डॉ. विलास दिगंबर धनवे	175
51	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	प्रा.रुचिता चंद्रकांत राणे	178
52	भारतीय कृषीवर हवामान बदलाचा होणारा परिणाम	डॉ. मनीषा मनोज चौधरी उज्वला कडूबा सुरवाडे	182
53	भारतातील भूमिहीन शेतमजुरांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या	विवेकानंद रमेश महाजन प्रा.डॉ. किरण अमृत वारके	187
54	भारतीय अर्थव्यवस्थेची मूलभूत गरज- शाश्वत आर्थिक विकास	सागर रमेश मेथ्राम प्रा.डॉ. राजश्री आनंद रायभोग	189
55	लोकशाही गुणवत्ता आणि 'डिजिटल नागरिकत्व	प्रा.अविनाशसिंग उत्तमसिंग पाटील	193
56	भारताच्या आर्थिक विकासात डिजिटल अर्थव्यवस्थेची भूमिका	प्रा.सुनिल दशरथ अडकमोल प्रा. डॉ. किरण ए.वारके	197
57	महानुभाव साहित्यातील श्री. गोविंद प्रभू चरित्र व संविधानिक मूल्य : एक अन्वय	गौरव दिलीपराव अवचट	200
58	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	प्रा.डॉ.महेंद्र किसन सोनवणे	203
59	मराठी समीक्षेची वाटचाल : एक दृष्टिक्षेप	प्रा. डॉ. गणेश मोहिते	206
60	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	डॉ. अक्षय घोरपडे प्रा. विनोद भालेराव संजय बैसाणे	209
61	आत्मभान देणारी कविता: फक्त सैल झालाय दोर	प्रा.भाग्यश्री रामचंद्र पाटील	213

गिग अर्थव्यवस्था : रोजगाराचे स्वातंत्र्य की असुरक्षित भविष्य?

डॉ.बी.एस.भालेराव,

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

सौ.रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय भडगाव, जी.जळगाव

सारांश: गिग अर्थव्यवस्था (Gig Economy) स्वीगी, झोमाटो, ओला, उबेर यासारख्या डिजिटल प्लॉटफॉर्मवर काम करणाऱ्या श्रमिकांवर आधारित आहे. गिग अर्थव्यवस्था श्रम विनियमावर आधारित गतिशील मुक्त बाजार व्यवस्था असून ती अल्पकालीन करार, स्वतंत्र (Freelance) स्वरूपातील कामे आणि डिजिटल व्यासपीठ (Platform) मध्यस्थामार्फत होणाऱ्या रोजगारावर आधारित आधुनिक श्रमिक बाजारपेठ आहे. पारंपरिक “स्थायी नोकरी” संकल्पनेऐवजी “काम-आधारित” किंवा “भागणीनुसार” रोजगार इत्यादी संकल्पना गिग अर्थव्यवस्थेमध्ये विकसित झाल्या आहेत. जागतिक तसेच भारतीय संदर्भात या क्षेत्राचा वेगाने विस्तार होत असून, त्याचे सामाजिक व आर्थिक परिणाम संशोधकांनी विविध अंगांनी अभ्यासले आहेत. गिग अर्थव्यवस्था ही दुधारी तलवार आहे ती एकीकडे श्रमिकांना कामाचे स्वातंत्र्य देते तर दुसरीकडे असुरक्षित, अनियंत्रितता बहाल करते. जी कामगारांना मूलभूत हक्क आणि अंतर्गत सुरक्षेपासून वंचित ठेवते. हा संशोधन लेख प्रामुख्याने गिग अर्थव्यवस्थेच्या रोजगारातील स्वातंत्र्य आणि कामगारांची असुरक्षितता या दोन परस्परविरोधी पैलूंवर लक्ष केंद्रित करतो.

कळशब्द (keywords) : गिग अर्थव्यवस्था, गिग श्रमिक, रोजगार असुरक्षितता, डिजिटल अर्थव्यवस्था, अल्गोरिदम.

प्रस्तावना (Introduction) :

भारतीय श्रम बाजार संघटित आणि असंघटित अशा दोन प्रकारात विभागला गेला आहे. संघटित बाजाराला जरी कायद्याचे पाठबळ असले तरी अजूनही त्यामध्ये अधिक सुधारणा करण्याची गरज आहे. भारतामध्ये असंघटित श्रम बाजार खूप मोठ्या क्षेत्रात विस्तारलेला असून या बाजारात श्रमिकांवर नेहमीच अन्याय होत आला आहे जसे की- शोषण, कामाचे जास्त तास, वेढबिगारी इत्यादी. या बाजारातील लोक प्रामुख्याने अशिक्षित, भूमिहीन, अल्पभूधारक तसेच निम्न जात वर्गातील असून त्यांच्यावर सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टीने मोठ्या प्रमाणात शोषण होत असते. जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरणाच्या काळात श्रम बाजारात अनेक बदल होत असताना डिजिटल तंत्रज्ञानाने श्रम बाजारामध्ये नवीन उर्जा आणि उत्साह निर्माण केला आहे. श्रम बाजारातील पारंपारिक पद्धतीला उजाळा मिळून उदयन्मुख रूप प्राप्त झाले आहे. एकीकडे बेरोजगारीचे प्रमाणात वाढत असताना गिग अर्थव्यवस्थेमुळे रोजगाराचे स्वरूप बदलून गेले आहे. वर्तमान काळात जनरेशन Z पिढीला नवीन कामाच्या संधी आणि साधने उपलब्ध झालेली आहेत. पूर्वी कामगारांना ठराविक काळानुसार किंवा वेळेनुसार काम करावे लागत असे परंतु गिग अर्थव्यवस्थेत अशा कामगारांना पारंपरिक पद्धतीने काम करण्याची गरज नाही. ते आपल्या मनाप्रमाणे आणि स्वतः ठरविलेल्या वेळेकाम करू शकतात त्यामुळे अनेक बेरोजगारांना चांगली संधी निर्माण झाली आहे. भारतासारख्या उदयोन्मुख विकसनशील देशासाठी ही एक सुवर्णसंधी आहे परंतु त्यासाठी देशातील श्रम कायदा गिग अर्थव्यवस्थेशी अनुरूप करावा लागेल.

गिग (Gig) हा शब्द जझ संगीतकारांकडून निर्माण झाल्याचे म्हटले जाते. जझ संगीतकार आपल्या अल्पकाळासाठी किंवा विशिष्ट कामासाठी या शब्दाचा वापर करीत असत. हा शब्द सर्वप्रथम अमेरिकेमध्ये १९२० च्या दशकात उदयास आला. गिग या शब्दाला टीना ब्राऊन या पत्रकार व संपादिकेने २००९ मध्ये प्रसिद्धी दिली. ऑक्सफर्ड इंग्लिश शब्दकोशानुसार गिग म्हणजे अल्पकाळात काम करणे होय. गिग (Gig) आणि अर्थव्यवस्था (Economy) या दोन शब्दांनी मिळून गिग अर्थव्यवस्था हा शब्द तयार झाला आहे.

व्याख्या: अल्पकालीन करार आणि स्वतंत्र कामे (Freelance work) डिजिटल व्यासपीठाद्वारे मध्यस्थी करून चालणारी व्यवस्था म्हणजे गिग अर्थव्यवस्था होय.

वर्तमान काळात गिग अर्थव्यवस्था वेगाने वाढत आहे विविध ॲप्स, सॉफ्टवेअर, कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या मदतीने भविष्यात ही अर्थव्यवस्था खूप मोठ्या प्रमाणात विकसित होण्याची शक्यता आहे. जागतिक स्तरावर ही अर्थव्यवस्था २०३४ पर्यंत २१७८.४ अब्ज डॉलर पर्यंत वाढण्याची शक्यता आहे ज्यामध्ये वार्षिक वृद्धीदर १३ ते २३ टक्के दरम्यान असण्याची शक्यता आहे. २०२५ पर्यंत भारतामध्ये गिग कामगारांची संख्या ९० दशलक्ष पर्यंत जाऊ शकते ज्यामध्ये डिलिव्हरी राईड, शेअरिंग आणि फ्रीलान्सिंगचा समावेश असेल कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे गिग कामगारांची उत्पादकता १५ टक्के पर्यंत वाढेल तसेच जवळपास ९२ टक्के कंपन्या कृत्रिम बुद्धिमत्तेमध्ये गुंतवणूक वाढवतील असे अहवालानुसार दिसून येते परंतु कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे मुळे मानवी नोकऱ्या कमी होण्याची शक्यता सुद्धा आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

1. गिग अर्थव्यवस्थेची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. गिग अर्थव्यवस्थेमधील रोजगार स्वातंत्र्याचे स्वरूप अभ्यासणे.
3. गिग कामगारांना भेडसावणाऱ्या असुरक्षिततेच्या घटकांचे विश्लेषण करणे.

ATTESTED BY

PRINCIPAL

Jau.Rajnitai Nanasaheti, Deshmukh
Arts, Commerce & Science College
Bhadgaon Dist. Jalgaon (424105)

**दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची अन्न उपभोग रचना व पोषण असुरक्षितता:
जळगाव जिल्ह्याचा अनुभवजन्य अभ्यास**

नीलिमा चौधरी
संशोधक विद्यार्थी

डॉ.बी.एस.भालेराव
सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय भडगाव जी. जळगाव.

सारांश (Abstract):

अन्न उपभोग हा मानवी जीवनमान, आरोग्य आणि सामाजिक आर्थिक विकासाचा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. विशेषतः दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांमध्ये अन्न उपभोगाची पातळी अनेक आर्थिक व सामाजिक अडचणींमुळे मर्यादित स्वरूपाची असते. प्रस्तुत संशोधन जळगाव जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या अन्न उपभोगाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन विषयावर आधारित असून, या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश कुटुंबांची आहार पद्धती, अन्न उपलब्धता, पोषण स्थिती तसेच सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा अन्न उपभोगावर होणारा प्रभाव तपासणे हा आहे. या संशोधनासाठी प्राथमिक माहिती प्रश्नावली व वैयक्तिक मुलाखतींच्या माध्यमातून संकलित करण्यात आली असून निवडक तालुक्यांतील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे निदर्शनास येते की बहुसंख्य कुटुंबांचा आहार मुख्यतः धान्यप्रधान असून प्रथिने, दुग्धजन्य पदार्थ, फळे व हिरव्या भाज्यांचे सेवन अत्यल्प प्रमाणात होते. अपुरी उत्पन्न पातळी, रोजगाराची अस्थिरता, वाढती महागाई तसेच पोषणविषयक अज्ञान ही अन्न उपभोगातील असंतुलनाची प्रमुख कारणे असल्याचे स्पष्ट होते. सार्वजनिक वितरण प्रणालीमुळे अन्नधान्याची किमान उपलब्धता निश्चित होत असली तरी पुरेशा प्रमाणात व दर्जेदार अन्नपदार्थ मिळण्याबाबत मर्यादा आढळून येतात. परिणामी, अनेक कुटुंबांमध्ये कुपोषण, अशक्तपणा व आरोग्यविषयक समस्या दिसून येतात. या अभ्यासातून असे निष्कर्ष काढता येतात की दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या अन्न उपभोगात सुधारणा करण्यासाठी प्रभावी अन्नसुरक्षा धोरणे, पोषणविषयक जनजागृती, रोजगारनिर्मिती व आर्थिक सक्षमीकरणाच्या उपाययोजना राबविणे अत्यावश्यक आहे.

कळ शब्द : दारिद्र्य, अन्न उपभोग, मानवी आरोग्य, पोषण.

प्रस्तावना :

नुकत्याच प्रकाशित झालेल्या जागतिक भूक निर्देशांकानुसार भारत हा जगातील पातळीवर १२३ देशांमध्ये १०२ क्रमांकावर आहे म्हणजेच भारत हा देश जागतिक पातळीवर गंभीर प्रकारात येतो. यामुळे भारतात कुपोषण, मानवी आरोग्याच्या समस्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात. यात सर्वात महत्वाची भूमिका हि अन्न उपभोगाची आहे. अन्न उपभोग हा उच्च प्रतीचा आणि पुरेसा असेल तर हि समस्या कमी होऊ शकते. अन्न हे मानवी जीवनाचे मूलभूत गरज असून मानवी आरोग्य, कार्यक्षमता व जीवनमान यांचा तो प्रमुख आधार आहे. कोणत्याही समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाची पातळी त्या समाजातील नागरिकांच्या अन्न उपभोगाच्या स्वरूपावरून स्पष्टपणे दिसून येते. विशेषतः दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांमध्ये अन्न उपभोगाची समस्या अधिक तीव्र स्वरूपात आढळते. अपुरी उत्पन्न पातळी, बेरोजगारी, अस्थिर रोजगार, वाढती महागाई तसेच पोषणविषयक अज्ञान यामुळे या कुटुंबांना संतुलित व पुरेसा आहार मिळण्यात अनेक अडचणी येतात. जळगाव जिल्हा हा प्रामुख्याने कृषीप्रधान जिल्हा असून येथे ग्रामीण भागाचे प्रमाण अधिक आहे. जिल्ह्यातील अनेक कुटुंबे दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत असून त्यांचा आहार मुख्यतः धान्यप्रधान स्वरूपाचा आहे. प्रथिने, जीवनसत्त्वे व खनिजेयुक्त अन्नपदार्थांचे सेवन मर्यादित प्रमाणात होत असल्यामुळे कुपोषण, अशक्तपणा व विविध आरोग्य समस्या निर्माण होताना दिसतात. शासनामार्फत सार्वजनिक वितरण प्रणाली, पोषण आहार योजना व विविध अन्नसुरक्षा कार्यक्रम राबविले जात असले तरी त्यांचा प्रत्यक्ष लाभ कितपत मिळतो, याचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनात जळगाव जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या अन्न उपभोग पद्धतीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन करण्यात आले आहे. कुटुंबांची अन्न उपलब्धता, आहार रचना, पोषण स्थिती तसेच सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा प्रभाव यांचा सखोल अभ्यास करून अन्न उपभोगातील समस्या व मर्यादा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या अभ्यासातून मिळणारे निष्कर्ष भविष्यात प्रभावी अन्नसुरक्षा धोरणे व पोषणविषयक सुधारणा सुचविण्यास उपयुक्त ठरतील, अशी अपेक्षा आहे.

उद्दिष्टे:

- १) दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या उत्पन्न आणि अन्न उपभोग संरचनेतील सहसंबंधांचा अभ्यास करणे.
- २) दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या उत्पन्न व अन्न उपभोगाचा मानवी आरोग्यावर परिणाम अभ्यास करणे.

गृहीतके:

- १) दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या उत्पन्न आणि अन्न उपभोग संरचनेत धनात्मक सहसंबंध आहे.
- २) दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या उत्पन्न व अन्न उपभोगाचा मानवी आरोग्यावर परिणाम होतो.

ATTESTED BY

PRINCIPAL

Jau. Rajnital Nanasahet Deshmukh
Arts, Commerce & Science College
Bhadgaon Dist. Jalgaon (424105)

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2025

ISSUE No - (DXXXII) 532

Economic Development of Khandesh: Opportunities and Challenges

खान्देश अर्थनीती

Chip-Editor

Dr. Virag S. Gawande

Editor

Prof. Dr. Harshvardhan Jadhav

Atg. Principal

Associate Editor

Dr Mukesh P Bhole

IQAC Cordinator

Executive Editor

Prof Dr Vijay B Mante

Vice Principal

Associate Editor

Dr Vidya Patil

Chairman

Khandesh Arthashastra Parishad

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

B.Aadhar

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Women's Participation in Economic Development in Khandesh (A study focusing on Jalgaon, Dhule and Nandurbar districts) Dr. Jagdish Shankar Sonawane		1
2	Agro-Industrial Development Through Water and Irrigation Management: A Study of Khandesh, Maharashtra Dr. Arun U. Patil		6
3	Human Development Index of Tribal Communities in the Khandesh Region: An Analysis of Challenges and Opportunities Dr. Pandurang B. Patil		11
4	US Tariff Policy and its Impact on India's Trade Diversification Strategy Dr. Nasiket Govindrao Suryavanshi		15
5	Infrastructure Development in the Khandesh Region of Maharashtra with Special Reference to Dhule District Nagendra Prasad Yadav, Dr. Purnima Sitaram Wankhede		20
6	An Analytical Study Of Human Development Index Of Dhule Districts Asst.Prof.Jagdish.A.kuwar, Dr.Jitendra D.Talware		26
7	Women Participation in Economic Development in Khandesh: The Role of Self-Help Groups in Networks, Knowledge, and Social Transformation Dr. Akash kishor Gavhane		31
8	The Role of Agriculture Sector in the Maharashtra's Economy Dr. Harshvardhan Damodar Jadhav , Mr. Sunil Ramesh Sapkale		37
9	Exploring Human Development Indicators through a Social Work Lens: A Study of Tribal Communities in Nandurbar Dr. Archana Sudam Patil		41
10	The Role of Voluntary Organisations in the Socio-Economic Development of the Khandesh Region, Maharashtra Vijaykumar Bhaskarrao Waghmare		47
11	A Case Study : Impact Of 50% Us Tariff On The Indian Economy Gaidhani Savita1, , Kadam Sambhaji, Talware Jitendra.		51
12	Development of MSMEs in Khandesh Region: Opportunities and Challenges . Ms. Saroj Diksha Krishnakumar, Prof. Dr. Vijay Mante		55
13	Development of Self-Help Groups in Khandesh Dr.Sarjerao G.Golde , Mr.Sachin Wagh		61
14	पारंपरिक धान्य पिकांपासून रोख पिकांकडे झालेला कल: जळगाव जिल्ह्यातील अनुभव डॉ.बी.एस.भालेराव		65
15	अमेरिकेतील 50% आयात शुल्कांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम: क्षेत्रनिहाय विश्लेषण व धोरणात्मक परिणाम सचिन रामचंद्र आवटे, प्रा.डॉ.हर्षवर्धन डी. जाधव		72
16	कृषी आधारित उद्योग- खानदेश प्रा.डॉ.अमर वसंत जावळे		77
17	जळगाव जिल्ह्यातील कृषी आधारित उद्योगांचा अभ्यास प्रा.डॉ. जनार्दन जानजी देवरे , प्रा.डॉ. आर.पी. पाटील		80
18	धुळे जिल्ह्यातून स्थलांतरीत उस्तोडणी क्षेत्रातील बालमजूर डॉ. पंकज साहेबराव अहिरे		85
19	महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासात खानदेशाची भूमिका डॉ.सचिन भास्कर कुंभार		91

पारंपरिक धान्य पिकांपासून रोख पिकांकडे झालेला कल: जळगाव जिल्ह्यातील अनुभव**डॉ.बी.एस.भालेराव**

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुखसौ.र.ना.देशमुख महाविद्यालय भडगाव जि. जळगाव

सारांश: जळगाव जिल्हा महाराष्ट्राच्या उत्तर भागातील एक महत्वाचा कृषिप्रधान जिल्हा आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या येथे ज्वारी, बाजरी आणि कापूस ही प्रमुख पिके होती. गेल्या दोन दशकांत मात्र सिंचन सुविधा, ठिबक सिंचन, आधुनिक तंत्रज्ञान, शासकीय योजना, GI टॅग, जागतिक बाजारपेठेतील मागणी आणि हवामान बदल यांच्या प्रभावामुळे पिक पद्धतीत लक्षणीय फेरबदल झाला आहे. आज जळगाव केळी, ऊस, सोयाबीन व विविध बागायती पिकांचे एक महत्वाचे उत्पादन केंद्र बनले आहे. या संशोधनात २०१० ते २०२५ या कालावधीत पिक पद्धतीत झालेल्या बदलांचा अभ्यास, त्यामागील आर्थिक-सामाजिक कारणे आणि धोरणात्मक परिणामांचा सखोल आढावा घेण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द :जळगाव जिल्हा, पिक पद्धती, केळी, कापूस, सिंचन, GI टॅग, बागायती पिके

प्रस्तावना: जळगाव जिल्हा महाराष्ट्राच्या उत्तर भागात वसलेला असून त्याला प्रामुख्याने कृषिप्रधान जिल्हा म्हणून ओळखले जाते. जिल्ह्याचा मोठा भूभाग सपाट व सुपीक काळ्या मातीचा आहे, तसेच तापी, गिरणा, वाघूर या नद्यांची खोरे शेतीसाठी पोषक वातावरण निर्माण करतात. वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान सुमारे ७००-८०० मिमी असून, गेल्या काही दशकांत सिंचनाच्या सुविधा मोठ्या प्रमाणावर विकसित झाल्यामुळे येथे विविध प्रकारची शेती शक्य झाली आहे. जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी मोठा भाग थेट शेती किंवा शेतीशी निगडित उद्योगांवर अवलंबून आहे. एकूण भौगोलिक क्षेत्र सुमारे ११,७६५ चौ.किमी असून त्यापैकी ८ लाख हेक्टरपेक्षा जास्त क्षेत्र शेतीखाली आहे. कुटुंबाचा मुख्य व्यवसाय म्हणून शेती अजूनही अनेकांसाठी उपजीविकेचा प्रमुख आधार आहे. जळगाव जिल्ह्याची अर्थव्यवस्था आजही मुख्यत्वे कृषिप्रधान आहे. केळी, कापूस, ऊस यांसारखी नगदी पिके आणि धान्य, कडधान्ये यांमुळे अन्नसुरक्षा व रोजगार टिकून आहेत. आधुनिक सिंचन तंत्रज्ञान, सरकारी योजना व मूल्यसाखळीतील सुधारणा यामुळे शेतकऱ्यांना उत्पन्न वाढविण्याची संधी मिळाली आहे. हवामान बदल व बाजारातील अस्थिरता या आव्हानांवर मात करूनही शेती हा जिल्ह्याच्या विकासाचा कणा राहिला आहे.

गेल्या १५-२० वर्षांत जळगाव जिल्ह्यातील कृषी पद्धतीत लक्षणीय फेरबदल झाला आहे. पूर्वी मुख्यत्वे ज्वारी-बाजरी-कापूस या पिकांचा पट्टा असताना आता सिंचन, ठिबक तंत्रज्ञान, सरकारी अनुदाने, GI टॅग, बाजारपेठेतील वाढती मागणी व हवामान बदल यामुळे पिकांचे स्वरूप बदलले आहे. जळगाव आज 'केळीची राजधानी' म्हणून ओळखला जातो. ठिबक सिंचन, टिशू कल्चर रोपे, GI टॅग (२०१६) आणि केळी क्लस्टर डेव्हलपमेंट प्रोग्रॅम यांमुळे क्षेत्र झपाट्याने वाढले. सिंचित भागात स्थिर उत्पादन म्हणून उसाचे क्षेत्र वाढले आहे साखर कारखान्यांमुळे उसाची मागणी स्थिर आहे. तेल उद्योगामुळे त्यामुळे सोयाबीनची मागणी वाढली आहे. म्हणून खरीप हंगामात ज्वारी-बाजरीच्या काही क्षेत्रांऐवजी सोयाबीनचे क्षेत्र वाढले आहे. इतर बागायती पिकांमध्ये डाळिव, संत्री, लिंबू, भाजीपाला, फुलशेती यांचा सुद्धा विस्तार झाला आहे. या बदलामुळे जिल्हा उच्च मूल्य व निर्यातक्षम बागायती शेतीकडे वळला आहे. परंपरागत ज्वारी-बाजरी-कापूस अजून अस्तित्वात आहेत, पण त्यांचे प्रमाण घटले असून आधुनिक बागायती पिकांकडे झुकाव वाढला आहे.

अभ्यासाची गरज:

- हवामान बदल, पाण्यावरील ताण आणि उत्पादन खर्च यांमुळे शाश्वततेचे प्रश्न निर्माण झाले आहेत.
- सरकारी योजना, GI टॅग, निर्यातसाखळी यांचा प्रत्यक्ष फायदा शेतकऱ्यांना कितपत झाला याचे वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन आवश्यक आहे.
- भविष्यातील कृषी धोरणांसाठी पिक पद्धतीतील बदलांचे दस्तऐवजीकरण व विश्लेषण गरजेचे आहे.

ATTESTED BY

 PRINCIPAL
 Jau.Rajnitai Naras Atheti Deshmukh
 Arts, Commerce & Science College
 Bhadgaon Dist. Jalgaon (424105)

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

October 2025

Special Issue 19 Volume IV (B)

**Beyond Boundaries: Interdisciplinary
Dialogues for a Sustainable Future
(BBIDSF 2025)**

Executive Editor

Dr. Vijayanand A. Warde

Associate Editor

Mr. S. S. Palkhe

IQAC Coordinator

Co -Editor

Dr. Abhijit. A. Joshi

Co -Editor

Prof. Pankaj R. Deshmukh

Chief Editor

Prof. Uday S. Jagtap

Principal

Associate Editor

Dr. Gaurav. G. Mahajan

Co -Editor

Dr. Dipak. R. Bonde

Co -Editor

Prof. Raju M. Kendre

Akshara Publication

Plot No. 42, Akshara Publication

Gokuldham, Wanjola Road Near Star Lone, Bhusawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India 425201

**आश्रित विकास सिद्धांताच्या चौकटीत शाश्वत विकासाचे मूल्यांकन :
भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास**

डॉ.बी.एस.भालेराव

अर्थशास्त्रविभाग प्रमुख

सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय भडगाव, जळगाव

सारांश : या संशोधन लेखात आश्रित विकास सिद्धांताच्या (Dependency Theory) संकल्पनात्मक चौकटीतून भारताच्या शाश्वत विकासाचा (Sustainable Development) सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेतील केंद्र-परिघ रचना (Core-Periphery Structure), वसाहतवादी शोषण, परकीय भांडवल व तंत्रज्ञानावरचे अवलंबन, उदारीकरणानंतरचे जागतिकीकरण आणि डिजिटल अर्थव्यवस्थेतील उदयोन्मुख डिजिटल वसाहतवाद या घटकांमुळे भारताच्या विकास प्रक्रियेत निर्माण होणाऱ्या संरचनात्मक मर्यादा तपासण्यात आल्या आहेत. संशोधनात वसाहतवादोत्तर औद्योगिकीकरण धोरणे, १९९१ नंतरची उदारीकरण धोरणे तसेच डिजिटल युगातील तंत्रज्ञान व डेटा सार्वभौमत्वाच्या प्रश्नांचा विश्लेषणात्मक आढावा घेण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की भारताने शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी तंत्रज्ञान स्वावलंबन, हरित उद्योगधोरण, सामाजिक समावेशन, स्थानिक मूल्यवर्धन आणि डिजिटल सार्वभौमत्व या क्षेत्रात प्रभावी व दीर्घकालीन धोरणात्मक पावले उचलणे अत्यावश्यक आहे. या लेखाद्वारे शाश्वत विकासाच्या जागतिक उद्दिष्टांमध्ये (SDGs) विकसनशील देशांची भूमिका समजून घेण्यासाठी आश्रित विकास सिद्धांताची आजच्या संदर्भातील उपयुक्तता अधोरेखित करण्यात आली आहे.

मुख्य शब्द (Keywords) : शाश्वत विकास, आश्रित विकास सिद्धांत, भारत, केंद्र-परिघ रचना डिजिटल वसाहतवाद.

प्रस्तावना :

शाश्वत विकास ही संकल्पना जगभरातील विकासविषयक चर्चेचा केंद्रबिंदू बनली आहे. १९८७ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या *ब्रंटलँड अहवालाने* (Our Common Future) शाश्वत विकासाची व्याख्या केली. “सध्याच्या पिढीच्या गरजा भागविताना पुढील पिढ्यांच्या गरजा भागविण्याच्या क्षमतेत बाधा न आणणारा विकास.” २०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने १७ शाश्वत विकास ध्येये (Sustainable Development Goals – SDGs) जाहीर केली. या ध्येयांमध्ये गरिबी निर्मूलन, समतोल आर्थिक वाढ, पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक न्याय, शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छ ऊर्जा, आणि हवामान बदलाशी सामना यांचा समावेश आहे. तथापि विकसनशील देशांना ही उद्दिष्टे साध्य करताना ऐतिहासिक वसाहतवादी शोषण, जागतिक आर्थिक व्यवस्थेतील असमानता, परकीय भांडवल व तंत्रज्ञानावर अवलंबित्व, तसेच हवामान वित्त (Climate Finance) व व्यापार धोरणांतील विषमता या मोठ्या अडचणींचा सामना करावा लागतो. आश्रित विकास सिद्धांत या जागतिक असमानतेच्या मूळ कारणांचा शोध घेतो आणि विकसनशील देशांच्या शाश्वत विकासासाठी अद्याप तो महत्त्वाचा आहे.

आश्रित विकास सिद्धांत (Dependency economic theory) या अडचणींचे सैद्धांतिक स्पष्टीकरण करतो. या सिद्धांतानुसार जागतिक अर्थव्यवस्थेत केंद्र (Core) देश तंत्रज्ञान, भांडवल, उत्पादन व व्यापार नियंत्रणात ठेवतात, तर परिघ (Periphery) देश कच्चा माल, प्राथमिक उत्पादने व स्वस्त मजुरी पुरवतात. यामुळे परिघ देशांचा अविास (Underdevelopment) कायम राहतो, तर केंद्र देशांची समृद्धी वाढत जाते. भारताची आर्थिक वाटचाल या सैद्धांतिक प्रारुपाशी संबंधित आहे. वसाहतवादी काळात ब्रिटिश सत्तेने भारताला कच्चा माल पुरवठादार आणि त्यांच्या तयार वस्तूसाठी बाजारपेठ बनवले, दादाभाई नौरोजी यांनी मांडलेला Drain of Wealth सिद्धांत त्याचाच पुरावा आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने आयात-प्रतिस्थापन धोरण स्वीकारले, औद्योगिकीकरण आणि स्वावलंबनाचा प्रयत्न केला परंतु तंत्रज्ञान व भांडवलासाठी परकीय अवलंबित्व कायम राहिले. १९९१ नंतरच्या उदारीकरणामुळे जागतिक बाजाराशी नाते अधिक दृढ झाले, पण त्यासोबत नव्या प्रकारचे तंत्रज्ञान व वित्तीय अवलंबित्व वाढले. आज शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांपर्यंत पोहोचताना भारताला अनेक संरचनात्मक अडथळे भेडसावत आहेत. स्वच्छ ऊर्जा तंत्रज्ञानासाठी परकीय आयात, हवामान वित्ताची कमतरता, तसेच डिजिटल व डेटा (Data) सार्वभौमत्वाची समस्या. अशा पार्श्वभूमीवर “आश्रित विकासाच्या चौकटीत शाश्वत विकासाचे मूल्यांकन” हा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो, कारण तो भारताला सध्याच्या जागतिक आर्थिक रचनेतून बाहेर पडून स्वायत्त, समावेशक आणि पर्यावरणपूरक विकासाची दिशा देऊ शकतो.

आश्रित विकास सिद्धांताची सैद्धांतिक चौकट (Theoretical Framework of dependency development theory)

केंद्र-परिघ रचना (Structure of Core-Periphery)

केंद्र राष्ट्रे (Core Nations): असे राष्ट्र ज्यांचे प्रगत तंत्रज्ञान, औद्योगिक उत्पादन, भांडवल व जागतिक व्यापारातील निर्णायक सत्ता इत्यादीबाबत एकाधिकार असतो. त्यामुळे ते अल्पविकसित देशांच्या निर्णय प्रक्रियेवर प्रभाव पडू शकतात. म्हणजेच विकसनशील किंवा अल्पविकसित देश त्यांच्यावर अवलंबून असतात.

Quantitative Approaches to Interdisciplinary Research in the 21st Century**Nishigandha Piran Borase**

Sau. Rajanitai Nanasaheb Deshmukh

Arts, Commerce & Science College, Bhadgaon Dist. Jalgaon

gmail - nishigandhaborase@gmail.com

Abstract :-

Contemporary research increasingly requires cooperation among different academic disciplines to address multifaceted social, technological, and economic challenges. In this context, quantitative methods provide a reliable and systematic foundation for integrating diverse perspectives. This paper analyses the significance of numerical and analytical techniques in interdisciplinary research and examines their contribution to knowledge development, policy formulation, and innovation. The study highlights the importance of strengthening quantitative competence to enhance the quality and effectiveness of research in the 21st century.

Keywords :-

Interdisciplinary Studies, Quantitative Techniques, Statistical Analysis, Mathematical Models, Data Analytics, Higher Education, Management.

Introduction :-

Modern society is characterized by rapid scientific progress, digital transformation, and increasing global interdependence. Contemporary problems such as environmental sustainability, economic development, public health, and educational reforms are complex and interconnected in nature. These challenges cannot be effectively addressed within the boundaries of a single discipline.

Interdisciplinary research offers an integrated approach by combining theories, methods, and tools from multiple fields. Within this framework, quantitative approaches play a crucial role by ensuring accuracy, consistency and objectivity in research outcomes. This paper discusses

Received: 12 January 2026**Revised:** 4 February 2026**Accepted:** 13 February 2026

Copyright © authors 2026

325

doi: <https://doi.org/10.26643/ijr/2026/s13/37>

Graph Theory and Social Network Analysis of Information Spread on Social Media : A Multidisciplinary Mathematical Framework

Nishigandha Piran Borase
Research Scholar

Sau. Rajanitai Nanasaheb Deshmukh
Arts, Commerce & Science College, Bhadgaon Dist. Jalgaon

Abstract :

The rapid expansion of social media platforms has fundamentally transformed the mechanisms through which information is produced, disseminated and consumed. Understanding the structural properties that govern this diffusion is essential for analysing communication dynamics in the digital era. This study develops a robust mathematical framework grounded in graph theory and social network analysis (SNA) to examine how network topology influences the speed and reach of information spread. Using normalized centrality measures and local clustering coefficients the model identifies influential hubs and structural bottlenecks within a network. A numerical simulation demonstrates that diffusion initiated at a highly central node can achieve more than 83% network coverage under probabilistic cascade dynamics. The framework provides quantitative insights relevant to virality analysis, misinformation mitigation, and digital marketing optimization, highlighting the indispensable role of mathematics in contemporary media research.

Keywords : Graph theory, Social network analysis, Information diffusion, Network topology, Mathematical modelling Centrality.

Introduction :

The dawn of the twenty-first century has witnessed a paradigm shift in human communication, driven primarily by the evolution of digital ecosystems. Social media platforms-Facebook, X (Twitter), Instagram and LinkedIn have transitioned from mere networking tools to complex socio-technical systems. These platforms act as conduits for a massive, continuous flow of information, influencing individual consumer choices, public health awareness, and global political movements. The study of "information diffusion" how an idea, news, or trend spreads through a population is now a critical area of scientific inquiry.

The fundamental challenge in social media research lies in the sheer volume and velocity of data. To navigate this complexity a multidisciplinary approach is required, blending social science theories with the rigorous analytical tools of mathematics. Graph theory a field of discrete mathematics, provides the ideal language for this task. By representing social structures as mathematical graphs, we can abstract away the noise of individual interactions and focus on the underlying topology that dictates the "flow" of digital content.

From a mathematical standpoint a social network is not just a collection of users; it is a topological space where the arrangement of nodes (users) and edges (interactions) creates a landscape of influence. Centrality measures allow us to identify the "gatekeepers" and "hubs" of information, while clustering coefficients help us understand the formation of "echo chambers" localized groups where information circulates intensely but may struggle to escape. This paper proposes a unified framework that computes structural metrics and simulates dynamic diffusion processes, providing strategies to optimize communication and design interventions to mitigate the viral spread of misinformation.

Literature Review :

The intellectual history of information diffusion is a rich tapestry woven from sociology, economics, and network science.

- 1) **The Sociological Foundation :** The study began in earnest with Everett Rogers (2003) and his work, *Diffusion of Innovations*. Rogers identified that the spread of a new idea follows an S-shaped curve over time. He categorized adopters into innovators, early adopters, early majority, late majority and laggards. While Rogers focused on communication channels, his work laid the groundwork for modern "threshold models", where an individual's decision to adopt information depends on the behaviour of their social circle.
- 2) **The Emergence of Network Science :** As digital data became available, Albert-Laszlo Barabasi (2016) revolutionized the field with "Scale-Free Networks." He demonstrated that real-world networks follow a power-

Journal of Advanced Multidisciplinary Research Studies and Development

Peer Reviewed Referred Journal

Bi-monthly

Open Access

SMART AGRICULTURE: PRECISION FARMING, FOOD SECURITY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN INDIA

Nishigandha Piran Borase*Research Scholar, Sau. Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts, Commerce & Science College,
Bhadgaon Dist. Jalgaon.**Email: nishigandhaborase@gmail.com*

Abstract

Agriculture remains central to India's economic stability, food security and rural livelihoods. However, climate uncertainty, groundwater depletion, rising input costs, and land fragmentation threaten the sustainability of traditional farming systems. Smart agriculture-particularly precision farming-offers a transformative pathway by integrating digital technologies, real-time data analytics, and scientific crop management. This paper examines the technological, economic, environmental, and policy dimensions of precision agriculture in India. It argues that precision farming enhances yield, conserves water, improves input efficiency, and strengthens farmer income stability. Drawing on institutional evidence and field-level insights, including examples from Sahyadri Farms and Jain Irrigation Systems Ltd., the study demonstrates measurable gains in productivity and sustainability. A simplified mathematical model is introduced to quantify yield improvement, water productivity and profitability under conservative assumptions derived from the Indian Council of Agricultural Research and the Food and Agriculture Organization. The findings indicate that precision farming nearly doubles farm income per hectare while substantially reducing water consumption. The paper concludes that smart agriculture, if supported by inclusive policies and institutional innovation, can become a cornerstone of long-term food security and sustainable rural development in India.

Keywords: Smart Agriculture, Precision Farming, Food Security, IoT, Sustainability, India, Agri-tech, FPO.

► *Corresponding Author: Nishigandha Piran Borase*

Introduction:

1) The Global Food Challenge:

Hunger's grip on humanity shows no sign of loosening this century. By 2050 the planet will need to produce seventy percent more food - just to keep pace with nine point seven billion mouths. Yet growing that food gets harder each year. Land suitable for crops keeps vanishing. Water supplies are drying up faster than expected. Weather swings make planting seasons unpredictable. Old-school factory-style farms have left scars behind. Topsoil gone - one third lost worldwide. Chemicals washing into rivers after every heavy rain.

2) The Indian Context Smallholder Farming:

Most farms in India belong to small holders. About 86 percent work plots smaller than two hectares. One hectare and a bit more now marks the typical size-down over time. Machines meant for big fields struggle here because space limits payback. Shrinking plots make heavy equipment hard to justify.

Index

Sr. No.	Title of the Paper	Author's Name	P. No.
1.	Green Chemistry: Principles, Applications, and Its Role in Building a Sustainable Future	Dr. R. P. Phalak	08
2	Eco-criticism in Arundhati Roy's <i>The God of Small Things</i>	Dr. Anjali K. Patil	11
3	Ethical Foundations of Biodiversity Conservation: Re-examining Environmental Ethics in the Age of Ecological Crisis	Dr. Madhuri A. Patil	13
4	Role of Education in Environmental Education?	Dr. Vidya A. Patil	16
5	Women and Nature in <i>Fire on the Mountain</i> by Anita Desai	Dr. Ayesha F. Basit	18
6	Assessing the Environmental Sustainability of Plant-Based Biodegradable Plastics: Opportunities, Impacts, and Future Directions	Prof. Nirmala S. Wankhede	20
7	Role of Youth in Promoting Environmental Awareness for Sustainable Development	Prof. Dr. Sunita Tukaram Rathod (Gore)	23
8	Environmental Consciousness among Farmers in Different Agro-Climatic Zones	Mr. Rajendra D. Bhole Dadasaheb	27
9	Depiction of Environment in the Poetry of William Wordsworth	Dr. Mahadev K Waghmode	30
10	Romantic Environmental consciousness: Eco-Criticism	Dr. Khumansing Gopal Valvi	32
11	Green Economics in India: Opportunities and Challenges	Prof. Dr. Jayashri P. Sarode	36
12	Geo-Environmental Evaluation of P. H. C's and Their Spatio-Temporal Dynamics in the Southern Piedmont Belt of Western Vidarbha	Dr. Vijay Ramchandra Baviskar	39
13	Environmental Consciousness among Anganwadi Workers: A Study of Grassroots Women as Agents of Sustainable Development	Ms. Kamini S. Bijawe Prof. Dr. Anand G. Naranje	42
14	Start-ups and Green Entrepreneurship in India: Driving Sustainable Innovation and Economic Growth	Prof. Sangita S. Dharmadhikari	45
15	Reflection of Environmental Sensibility in Selected Poems of William Wordsworth	Dr. Karandikar Vallabh Shankar	48
16	European Union Corporate Sustainability Due Diligence Directive (CSDDD): A Legal Study of Due Diligence Obligations	Ms. Shraddha Nigade	51
17	Environmental Imprints and Postcolonial Ecologies: Interdisciplinary Representations of <i>Nature</i> in Omar Musa's <i>Fierceland</i>	Mr. Tejas R. Atram	54
18	Predicting Nature with Algorithms: Machine Learning Models for Environmental Forecasting	Prof. Sanjay Sudam Patil	57
19	E Waste And Its Impact On The Environment	Dr. Jyoti Uikey	59
20	Environmental Movement in India: Awakening Consciousness	Dr. Prashant Dashrathrao Palkar	62
21	Determination of Physicochemical Parameters of Kankaraj Dam from Parola Taluka	Pawar N.S. Patil J.B. Mahajan K.D.	65
22	Diversity of Blue-Green Algae in Bramhapuri Paddy Area, Chandrapur, Maharashtra	Supriya. B. Gedam	69
23	Assessment of NPK-Induced Alterations in Ovarian Histology of <i>Eudrilus eugeniae</i>	Dr. Meena S. Chaudhari	75
24	Renewable Energy and Environmental Sustainability: A Mathematical Perspective	Nishigandha Piran Borase	79

Renewable Energy and Environmental Sustainability: A Mathematical Perspective

Nishigandha Piran Borase

Research Scholar

Sau. Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts, Commerce & Science College, Bhadgaon Dist. Jalgaon

Abstract :- The rapid growth in global energy demand and the environmental consequences of fossil fuel consumption have created an urgent need for sustainable energy solutions. Renewable energy sources such as solar power, wind energy, hydropower and biomass provide environmentally friendly alternatives that help reduce greenhouse gas emissions and support long-term environmental sustainability. This research paper examines the relationship between renewable energy adoption and environmental protection using mathematical modelling techniques. A logistic growth model is used to analyse the expansion of renewable energy capacity over time, while a simplified carbon emission model illustrates how increasing renewable energy production can reduce environmental pollution. Real data from India's renewable energy sector is incorporated to demonstrate the practical application of these mathematical models. The results suggest that a continuous increase in renewable energy capacity can significantly contribute to environmental sustainability by reducing carbon emissions and supporting a cleaner energy system.

Keywords :- Renewable Energy, Sustainability, Mathematical Modelling, Carbon Emissions, Energy Transition.

Introduction :-

Energy plays a crucial role in modern society. Economic development, industrial production, transportation systems, and daily human activities all depend heavily on reliable energy resources. For more than a century, most of the world's energy has been generated from fossil fuels such as coal, oil, and natural gas. These resources have powered technological progress and economic growth, but their extensive use has also led to serious environmental challenges. One of the major environmental concerns associated with fossil fuels is the release of greenhouse gases into the atmosphere. Carbon dioxide emissions from burning fossil fuels contribute significantly to global warming and climate change.

As industrialization and urbanization have expanded around the world, environmental problems such as air pollution, rising global temperatures, and ecological imbalance have intensified. In response to these challenges, renewable energy has emerged as an important alternative to conventional energy systems. Renewable energy sources are naturally replenished and generally produce little or no greenhouse gas emissions during electricity generation. Solar energy, wind power, hydropower and biomass energy are among the most widely used renewable energy technologies today.

Many countries have begun promoting renewable energy development in order to reduce environmental damage and achieve sustainable economic growth. International agreements such as the Paris Agreement encourage governments to reduce greenhouse gas emissions and increase the proportion of renewable energy in their national energy systems.

Mathematics plays a significant role in energy research and planning. Mathematical models allow researchers to analyse complex energy systems, study patterns of technological adoption and forecast future trends in energy production. These models are also useful for evaluating the environmental benefits of renewable energy and designing efficient energy policies. This research paper explores how mathematical modelling can help explain the relationship between renewable energy expansion and environmental sustainability. Using real data from India, the study demonstrates how renewable energy growth can be analysed mathematically and how increasing renewable energy capacity contributes to environmental protection.

Renewable Energy and Its Importance :- Renewable energy refers to energy that is produced from natural resources that are continuously replenished by natural processes. Unlike fossil fuels, which are finite and take millions of years to form, renewable energy sources can be used repeatedly without being depleted. In addition to their long-term availability, renewable energy technologies generally have much lower environmental impacts.

- 1) Solar energy is one of the most abundant renewable resources available on Earth. Solar power systems generate electricity by capturing sunlight using photovoltaic panels or solar thermal

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-4(IV)| April - 2026

Sr. No.	CONTENTS	Page No.
1	A Study on Evaluating the Impact of Green Marketing Practices on Hospital Credibility and Public Trust Arfath Jahan	1-5
2	Nanozymes: The Frontier of Artificial Enzyme Therapy in Chronic Inflammation and Cardiovascular Disease Pathan Shajahan Begum	6-8
3	Agri-Business Management and its Opportunities Tidake K.S.	9-12
4	Libraries 2.0: Reimagining Libraries in the Era of Digital Transformation Jitendra S. Agrawal	13-17
5	Cestode Parasites in Freshwater Fishes: Prevalence, Intensity and Histopathological Effects Chandanshive S.S	18-22
6	Consumer Behaviour Trend: Living Preferences of Elderly in Tamil Nadu Pattammal Varadarajan	23-29
7	The Significant Impact of Sports Science on Sports Events and Athlete's Performance Archana A. Dupare	30-33
8	A Study on "Climate Change and Sustainable Environmental Solutions" Rutuja Jalindar Pawar	34-36
9	Coloration of Neem leaves for Cotton Khadi Fabric. S. K. Nagdeve, S. S.Deole	37-42
10	Analytical Study of Skills Used During Do-or-Die Raids and Super Tackles in Pro Kabaddi League Season 9 Matches Jayshree Mayur Bage, Deepak T. Shendkar	43-46
11	Role of Social Workers in Strengthening Child Rights and Protection Laws Rashmi Rani Agnihotri H.R	47-51
12	Navigating Digital Transformation in Human Resource Management Rizwana Begum, Nidhi Patidar,	52-55
13	A Comprehensive Analysis of HR Effectiveness in Selected Companies: The Role of AI Automation in Transforming Human Resource Management" Abraveni Varalakshmi, Nidhi Patidar,	56-58
14	A Study on The Relationship Between Socio-Economic Factors and Policyholders' Choices Regarding Policy Type, Premium Payment, And Claim Settlement in Lic Rajani Parcha, Nidhi Patidar,	59-63
15	Emotional Intelligence as A Foundation for Emotional Maturity in Teaching: Towards A Conceptual Framework Santosh Kumari	64-68
16	Psychological And Financial Well-Being Programs as Determinants of Employee Retention in Indian Banks Tarannum Jahan, Swati Sisodiya	69-74
17	Fintech - Confluence of Ease and Pace for Gen Z' Ashlesha Anil Kulkarni	75-79
18	Role of Social Work Professionals in the Implementation of Work-Life Balance Interventions for Female Teachers of Government Primary Schools Neelu Kumari Meghwal, Dr. Sita Gurjar,	80-86
19	Navigating the Battle Against Antimicrobial Resistance in Mycobacterium tuberculosis: Mechanisms, Challenges, and Future Strategies Nagaraju Koppu	87-92
20	Computational Science and Its Interdisciplinary Role in Education, Technology and Society: An Indian Perspective Nishigandha Piran Borase	93-96
21	Revitalizing Commerce Education for Sustainable Innovation: An Interdisciplinary Framework for Future-Ready Learning Dr. Sandeep Salunke	97-104

OriginalArticle

Computational Science and Its Interdisciplinary Role in Education, Technology and Society: An Indian Perspective

Nishigandha Piran Borase

Research Scholar, Sau. Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts,
Commerce & Science College, Bhadgaon Dist. Jalgaon

Email: nishigandhaborase@gmail.com

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-180420

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(IV)

Pp. 93-96

April- 2026

Submitted: 09 Mar. 2026

Revised: 21 Mar. 2026

Accepted: 06 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Computational science has evolved into a key interdisciplinary field that integrates mathematical modelling, computational techniques and domain-specific knowledge to address complex real-world problems. Its relevance has grown significantly in areas such as public health, environmental studies, education and technological innovation. This paper examines the role of computational science in bridging science, technology and society, with a specific focus on India. A data-informed epidemiological model is developed to demonstrate how computational tools can simulate disease spread under varying environmental and social conditions. The study also highlights the importance of computational science in education, cultural understanding and policy-making. Challenges, ethical concerns and future prospects are discussed to provide a comprehensive perspective. The findings emphasize that computational science is not only a technical discipline but also a societal tool for sustainable development.

Keywords: -Computational science, interdisciplinary research, simulation, India, education, public health, data-driven modelling.

Introduction

The increasing complexity of global challenges has created a need for approaches that combine knowledge from multiple disciplines. Computational science has emerged as a powerful field that connects mathematical theory, computer-based simulations and real-world applications. Many natural and social systems-such as disease transmission, climate change and economic behaviour-are too complex to be understood using traditional analytical methods alone. Computational techniques enable researchers to simulate such systems and study their behaviour under different conditions. In the Indian context, the importance of computational science has grown due to rapid digitalization, population diversity and the need for data-driven decision-making. This paper explores how computational science contributes not only to scientific advancement but also to education, societal awareness, and cultural understanding.

Concept and Foundations of Computational Science: -

Computational science is built upon the integration of three primary components: mathematical modelling, numerical methods and computational implementation.

- 1) **Mathematical Modeling: -**
- 2) Mathematical models represent real-world phenomena using equations. These models help describe how a system
- 3) evolves over time. A general form of a dynamic model is,

$$\frac{dx}{dt} = F(x, t)$$

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

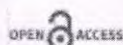
Nishigandha Piran Borase, Research Scholar, Sau. Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts,
Commerce & Science College, Bhadgaon Dist. Jalgaon

How to cite this article:

Nishigandha Piran Borase (2026) Computational Science and Its Interdisciplinary Role in Education, Technology and Society: An Indian Perspective. *Journal of Research & Development*, 18(4(IV)), 93-96.

Website:
<https://jrdvrb.org/>

Original Article

Artificial Intelligence and Mathematical Modeling for Sustainable Development

Nishigandha Piran Borase

Research Scholar, Sau. Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts,
Commerce & Science College, Bhadgaon Dist. Jalgaon

Email - nishigandhaborase@gmail.com

Manuscript ID: **Abstract**

JRD -2026-180403

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(X)

Pp. 13-17

April- 2026

Submitted: 14 Mar. 2026

Revised: 27 Mar. 2026

Accepted: 11 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

Sustainable development has transitioned from a niche environmental concern to a central global objective necessitated by escalating environmental degradation, anthropogenic climate change, and widening socio-economic inequalities. Traditional approaches to development planning, often reliant on linear projections and static datasets, are increasingly inadequate in addressing the non-linear complexity and massive scale of modern global challenges. Artificial Intelligence (AI) and mathematical modeling have emerged as transformative paradigms capable of analysing high-dimensional, large-scale data, optimizing multi-objective resource allocation, and supporting evidence-based policymaking through simulation and forecasting. This paper examines the multifaceted role of AI and mathematical modeling in achieving the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs), with a rigorous focus on renewable energy systems, climate change mitigation, and holistic resource management. By integrating real-world datasets from global institutions and specific Indian contexts, the study employs regression analysis, multi-objective optimization, and deep learning architectures to evaluate sustainability outcomes. The results demonstrate that AI significantly enhances predictive accuracy, operational efficiency, and policy effectiveness. However, the study also interrogates critical "red-team" challenges, including the carbon footprint of training large-scale models, data scarcity in the Global South, and algorithmic bias. The study concludes that while AI offers a powerful toolkit for survival in the Anthropocene, its integration must be governed by interdisciplinary frameworks and ethical oversight.

Keywords: - Artificial Intelligence, Mathematical Modeling, Sustainable Development, Climate Change, Renewable Energy, Optimization, Machine Learning, India SDG 2030.

Introduction

The definition of sustainable development, popularized by the Brundtland Report (1987) as "development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs," has faced unprecedented pressure in the 21st century. The triad of economic growth, environmental stewardship, and social equity is currently out of balance.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Nishigandha Piran Borase, Research Scholar, Sau. Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts, Commerce & Science College, Bhadgaon Dist. Jalgaon

How to cite this article:

Nishigandha Piran Borase, (2026) Artificial Intelligence and Mathematical Modeling for Sustainable Development Journal of Research & Development, 18(4(X)), 13-17.

Impact Factor 8.008 (SJIF)

ISSN - 2348-2702

Vol. No. 11

Multilingual Peer Reviewed

APOORV KNOWLEDGE

International Journal Of Multi disciplinary Research

One Day Multidisciplinary International Online Conference

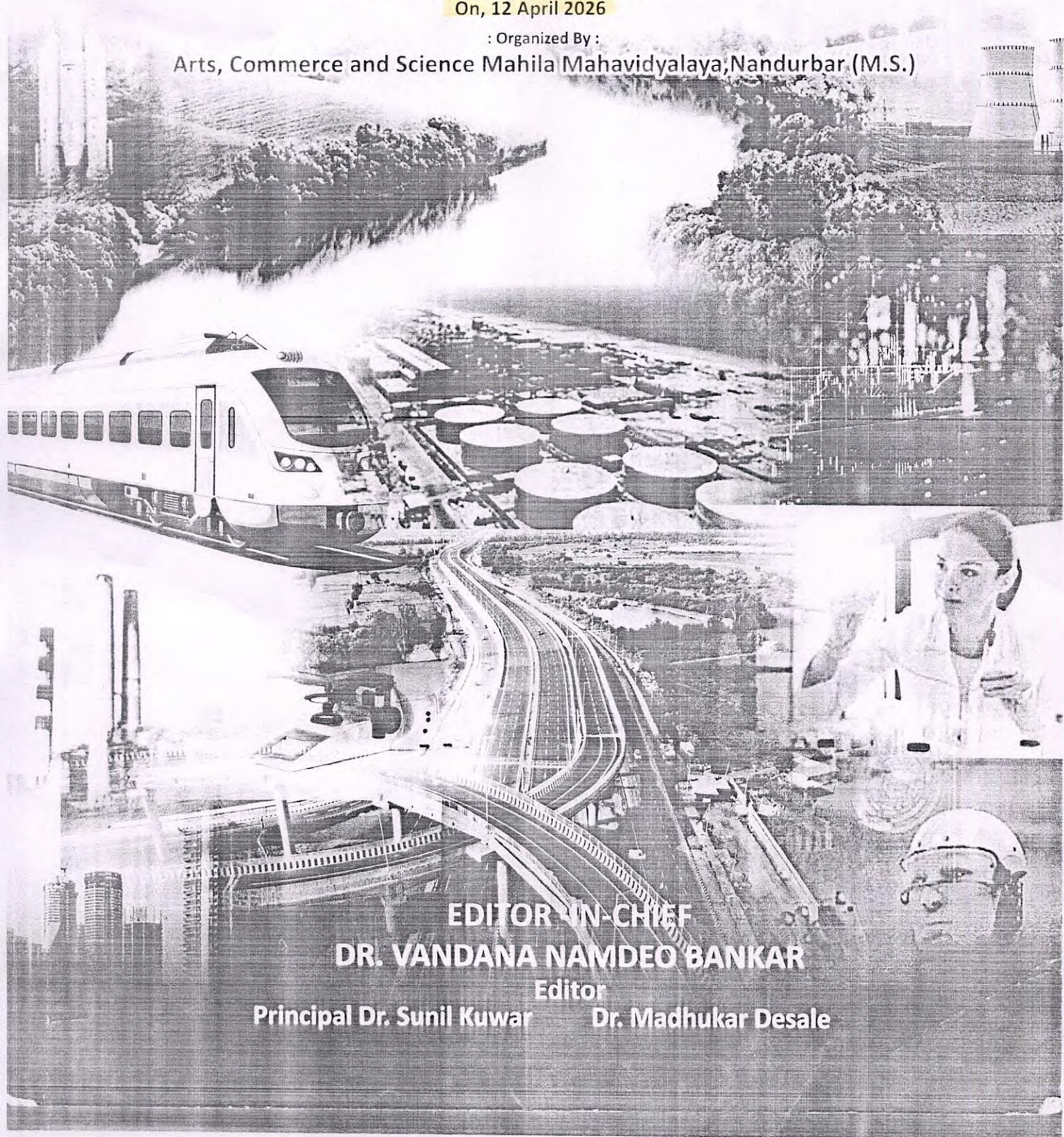
On

Sustainable Development : Opportunities, Challenges and Research

On, 12 April 2026

: Organized By :

Arts, Commerce and Science Mahila Mahavidyalaya, Nandurbar (M.S.)

EDITOR IN-CHIEF

DR. VANDANA NAMDEO BANKAR

Editor

Principal Dr. Sunil Kuwar

Dr. Madhukar Desale

One Day Multidisciplinary International Online Conference on
Sustainable Development : Opportunities, Challenges and Research

Published by

Bharat Jamdhade

Apoorv Publishing house

F - 40/5, Ayodhya Nagar, N-7, Cidco,

Chh. Sambhajanagar (Aurangabad) (M.S.) India

Email : apoorvjamdhade@rediffmail.com, bharatjamdhade1976@gmail.com

Mobile No. - 9049591747, 8177803216

DTP

Yajuwendra Wankar

Mob. 9763830016

Offset

Rudrayani Offset, MIDC, Chhatrapati Sambhajanagar

Price : 400 /-

Note : The views expressed by the authors in their research papers in this book are their own. The Editor/Publisher is not responsible for them. Author is responsible for all grammatical error Subject to Aurangabad (MS) Jurisdiction.

14	India and the Global South: Issues, Engagement and Challenges in Sustainable Development	- Manimegalai T Dr. R. Mathaiyan	63
15	A Study of Trade Disruptions and Supply Chain Challenges for India due to the Iran—Israel—US Conflict	- Dr. Syed Hamed Hashmi	69
16	Family Environment and Adolescents Mental Health: Implication for Sustainable Social Development in Odisha	- Diptimayee Majhee, Prof. Puspanjali Samantaraya, Dr. Godabari Seth,	74
17	The Impact of Green Marketing on Consumer Buying Behaviour : A Systematic Review	- Pooja Ganesh Thakare Dr. Dilip Rambhau Jagtap Dr. Swapnil Vitthalprasad Mishra	80
18	Ecology, and Sustainable Development: An Environmental Humanities Study of <i>Jungle Nama</i>	- Mr. Sachin Ashokrao Adhave Dr. D. D. Girase	83
19	Tagetes Erecta Natural Dye on Khadi Fabric	- Dr. P.Dhanalakshmi Dr.R.I.Sathya	87
20	'Neoliberalism, Gendered Agrarian Change, and Sustainable Development: Challenges and Opportunities among Bhil Women in Nandurbar District, Maharashtra	- Mr Sunil Ganpat Jiwane Prof. Kaylan Vitthal More	90
21	Role of Digital Media in Promoting Sustainable Development Goals (SDGs) in India	- Priya Tyagi, Somit Grag Dr. Nitin Kumar	95
22	Frontier Chemistry for Sustainable Solutions: Developing Low-Cost Eco-Friendly Pesticides from Citrus Waste via Ethanolic Extraction	- <u>Dr. Deshmukh Prajakta Vijaykumar</u>	102
23	Literature as a Tool for Sustainable Social Reform: A Study of Gender Inequality in Taslima Nasrin's Novels	- Manisha Madan Hivrale	106
24	The Contribution of Literature in Sustainable Development: A Modern Perspective	- Madhavrao Ashok Patil	108
25	Human Development Mission as a Tool for Achieving Sustainable Development in Tribal Areas: A Study with Special Reference to Nandurbar District	- Ashwini Pravin Khangar Dr. Dilip Rambhau Jagtap Dr. Swapnil V. Mishra	113

Frontier Chemistry for Sustainable Solutions: Developing Low-Cost Eco-Friendly Pesticides from Citrus Waste via Ethanolic Extraction

**Dr. Deshmukh Prajakta
Vijaykumar**

• Sau.R. N. Deshmukh Arts, Commerce & Science College
Bhadgaon, Jalgaon, Maharashtra (424105)

Abstract The rapid expansion of global agriculture to meet the demands of an ever-growing population has led to two critical environmental challenges: the accumulation of massive agro-industrial waste and the hazardous persistence of synthetic chemical pesticides. Citrus fruits, with an annual global production exceeding 100–160 million tonnes, generate approximately 50–60% of their mass as waste, primarily in the form of peels, seeds, and pulp [3]. This research investigates the development of a low-cost, eco-friendly biopesticide derived from citrus waste through ethanolic extraction. Utilizing a "Frontier Chemistry" approach, bioactive secondary metabolites, specifically d-limonene, flavonoids, and phenolic acids, were isolated and evaluated for their insecticidal efficacy. The study highlights that ethanolic extracts from lemon (*Citrus limon*) and orange (*Citrus sinensis*) peels possess potent larvicidal properties, with lemon fractions achieving up to 100% mortality in specific pest bioassays [6,9]. By valorizing waste into high-value agricultural solutions, this work provides a framework for a circular bioeconomy that reduces environmental toxicity while offering an affordable alternative to traditional organophosphates.

Keywords: Citrus Waste, Ethanolic Extraction, Biopesticides, d-Limonene, Circular Bioeconomy, Green Chemistry

1. Introduction

1.1 The Global Crisis of Synthetic Pesticides

The current state of global agriculture relies heavily on synthetic chemical insecticides to maintain food security and minimize the burden of diseases [12]. However, these chemicals—including organophosphates, carbamates, and di nitro-phenols—are notorious for their environmental persistence. They can remain in soil and water systems for years, causing significant hazards to non-target organisms, human health, and the overall ecosystem stability [12]. While many of these toxic substances have been restricted or banned in developed nations, they continue to be widely utilized in developing countries due to their low cost and immediate efficacy [12]. This creates an urgent demand for "Frontier Chemistry" solutions: the development of natural insecticides that are easily biodegradable, biocompatible, and eco-friendly [12].

1.2 Citrus Waste: A Global Environmental Challenge

Citrus is one of the most prominent agricultural crops worldwide, yet only about 45%–50% of the total fruit weight is utilized by

the food processing industry, primarily for juice production [2, 12]. This leads to an annual generation of approximately 120 million to 160 million tons of citrus waste globally [12,13]. In nations like India and China alone, agricultural waste management has become a critical concern, with nearly 130 million tons of total agricultural waste generated yearly, much of which is not adequately managed [12]. Citrus peel waste, if left untreated, contributes to environmental pollution through landfilling and incineration [3].

1.3 Research Objectives

- This paper proposes a sustainable pathway to revalorize citrus waste into a value-added product: an eco-friendly biopesticide. The specific objectives are:
- To extract bioactive compounds from citrus peels using a low-cost ethanolic maceration technique.
- To characterize the phytochemical profile of the extracts, focusing on d-limonene and flavonoids.
- To evaluate the insecticidal performance of the extracts against agricultural pests.
- To discuss the economic and environmental benefits of this waste-to-resource transition.

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January 2026 / Special Issue 23 / Volume III

One Day National Conference on
Recent Trends in Science & Technology, Commerce &
Management, Humanities and Interdisciplinary Studies

Prof. Dr. R. S. Khadayate
Principal

Chief Editor
Dr. Vijayendra V. Patil
Co-ordinator

Executive Editors

Prof. D. S. Patil
Vice-Principal

Dr. A. K. Ghorpade
Organizing Secretary

Dr. V. D. Manvatkar
Organizing Secretary

Dr. A. K. Raut
Convenor

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli

Akshara Publication

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
1	Design and Fabrication of Capstan Drive Using Generative Design and Additive Manufacturing	Mahendra Gadge Sushant Koul Mayuri Durole, Shruti Deole	09
2	A Study of Effects of COVID-19 Lockdown Period on Work Culture of Textile Industry	Ashish D. Gaikwad Dr. Mahesh C. Dabre	17
3	Quantitative Analysis of Biodiversity Patterns in Relation to Habitat Fragmentation: A Case Study from Jalgaon District	Ashok J. Patil	20
4	The use of English Language in Social Media: Challenges and Opportunities	Asmita Pruthvising Vasave	26
5	Performance of <i>Gossypium herbaceum</i> , <i>arboreum</i> and <i>hirsutum</i> species of cotton for yield and quality parameters under rainfed condition.	Miss. Bhagyashree Bhagwan Chavan Dr. R. G. Chillawar	30
6	Waste Valorization of Fruit and Vegetable Peels: Sustainable Reuse for Circular Economy and Environmental Management	Dr. Deshmukh Prajakta Vijaykumar	32
7	Transforming Libraries: Applications of Artificial Intelligence in Library Services	Mr. Dhamma H. Dhargave Dr. B. G. Mukhyadal	38
8	India's Financial Rise: Opportunities and Challenges in a Changing World	Mr. Dipak Arjun Chaudhari	42
9	Literary Criticism of Marathi Language in the 21st Century	Dr. Gite Laxman Balbhim	48
10	AI-Driven Credit Scoring for Startups: A Viable Replacement for Traditional Due Diligence?	Dr. Harshvardhan Ashok Bhalerao	50
11	A Critical Study of the Female Intellectual in Margaret Drabble's <i>The Realms of Gold</i>	Dr. Neeta Bhausaheb Jadhav	56
12	Sustainable Development: The Crucial Role of Agriculture	Dr. Jyoti Sahadeo Wakode	59
13	Impact of National Education Policy 2020 on Commerce Education	Dr. Hemant Anil Joshi	62
14	Cyber Safety Frameworks for Consumers: A Comprehensive and Data-Driven Study	Prof. Kanchan Rajaram Nathe	65
15	Impact of Online Shopping on Traditional Markets: Special Reference to Jalgaon District	Dr. Manisha Manoj Chaudhari	68
16	Indian Sensibility in Nissim Ezekiel's Poetry	Nitin Sudhakar Saitwal	73
17	Prevalence of <i>Eimeria</i> in <i>Capra hircus</i> from Nasik District, Maharashtra	Pawar P. M Vasait J. D	77
18	Influence of Social Media on Contemporary English Language	Dr. Ajarao Ravji Ingle	81
19	Dielectric-Based Estimation of Scattering Behavior of <i>Azadirachta indica</i> Tree Leaves at C-Band Frequencies	Shabana A. R Khatik	83
20	Impact of Climate Change on Agricultural Productivity in Semi-Arid Regions of Maharashtra	Shubham R. Chaudhari Dr. Amar A. Pawar	87
21	Innovative Flyover Management System for Revenue Generation: Integrating Shopping Complexes, Government Offices and Parking Zones	Dr. Yogita Pandurang Chaudhari	90
22	The Impact of Artificial Intelligence on Language and Communication	Dr. K.R. Chaudhari Dr. S.P. Zanke	93
23	Billy, the Bildungsroman Hero: A Bildungsroman Perspective of Arun Joshi's <i>A Strange Case of Billy Biswas</i>	Mr. Vaibhav D. Joshi Prof. Vinodkumar P. Chaudhari	97

Waste Valorization of Fruit and Vegetable Peels: Sustainable Reuse for Circular Economy and Environmental Management

Dr. Deshmukh Prajakta Vijaykumar

Sau. R. N. Deshmukh Art's, Commerce and Science College, Bhadgaon

Abstract

Rapid urbanization, population growth, and changing food consumption patterns have resulted in the generation of large quantities of organic waste worldwide. Among various organic waste streams, fruit and vegetable peels constitute a significant proportion due to their extensive use in households, markets, hotels, restaurants, and food processing industries. Conventionally, these peels are disposed of through landfilling or open dumping, leading to environmental problems such as methane emissions, leachate formation, odor nuisance, and loss of valuable bio-resources [9], [17].

Waste valorization has emerged as a sustainable and eco-friendly approach that focuses on converting waste materials into value-added products instead of treating them as useless residues [19]. Fruit and vegetable peels are rich in carbohydrates, fibre's, minerals, and bioactive compounds, which make them suitable raw materials for various valorization processes such as composting, anaerobic digestion, fermentation, and extraction of valuable biochemicals [1], [4]. Through these processes, peel waste can be transformed into bio-fertilizers, biogas, bioethanol, animal feed, and industrial bioproducts, thereby reducing environmental pollution and promoting resource efficiency [34], [1].

This paper aims to analyse the concept of waste valorization with special reference to fruit and vegetable peels, highlighting their reuse potential and contribution to sustainable waste management. The study emphasizes the role of peel waste valorization in supporting circular economy principles and sustainable development, particularly in developing countries like India [28], [12].

Keyword: Fruit pees, Vegetable peels, Waste valorization, Reuse, Circular economy, Environmental economy,

1. Introduction

Food waste generation has become a major global environmental concern in recent decades. According to international reports, nearly one-third of the food produced for human consumption is wasted every year, with fruits and vegetables accounting for the highest share due to their highly perishable nature [9], [14]. In countries like India, large quantities of fruit and vegetable waste are generated at multiple stages, including harvesting, transportation, wholesale markets, retail outlets, food processing units, and households [17]. A substantial portion of this waste consists of peels, skins, and rinds, which are usually discarded without any attempt at recovery or reuse.

The disposal of fruit and vegetable peels through conventional waste management practices such as landfilling and open dumping poses serious environmental threats. Anaerobic decomposition of organic waste in landfills produces methane, a greenhouse gas with high global warming potential, thereby contributing to climate change [6]. In addition, leachate produced from decomposing organic matter contaminates soil and groundwater, affecting ecosystems and public health [20]. Despite these negative impacts, peel waste continues to be treated as valueless material.

In recent years, waste valorization has gained recognition as a sustainable alternative to traditional waste disposal methods [19]. Waste valorization focuses on recovering valuable materials and energy from waste streams, thus minimizing environmental pollution and reducing dependence on natural resources [28]. Fruit and vegetable peels are particularly suitable for valorization because of their high organic content, biodegradability, and availability throughout the year [4], [1].

Several studies have reported that peels from banana, citrus fruits, mango, apple, potato, onion, and carrot contain cellulose, hemicellulose, starch, pectin, antioxidants, and essential oils [1], [35]. These components can be effectively reused through biological and chemical processes to produce biofertilizers, biogas, bioethanol, and other value-added products. Moreover, integrating peel waste valorization into waste management systems supports the circular economy concept, where waste materials are reintroduced into the production cycle as secondary resources [11], [31].

Therefore, this paper focuses on the waste valorization of fruit and vegetable peels, highlighting its environmental significance, reuse potential, and contribution to sustainable waste management practices.

A.S.S.P. Mandal's

Maharaj J. P. Valvi Arts, Commerce and Shri V. K. Kulkarni

Science College, Dhadgaon

Dist. Nandurbar, Maharashtra (India)

Affiliated by

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

In Collaboration With

Agricultural Technology Development Society (ATDS),

Ghaziabad, U.P., India

One Day International Conference

On

**Pioneering Progress: Science, Agriculture,
Social Sciences, Humanities and Management**

Friday, 13th March, 2026

Chief Editor

Dr. V. G. Gonekar

Associate Editor

Prof. Suresh S. Patil

Dr. Haribhau M. Pawar

Associate Editor

Prof. A. V. Shiude

Dr. Laxman S. Surywanshi

A.S.S.P. Mandal's Maharaj J. P. Valvi Arts, Commerce and

Shri V. K. Kulkarni Science College, Dhadgaon Dist. Nandurbar, Maharashtra (India)

Lekhai Prakashaon

Plot. 42 Lekhai Prakashaon Gokuldham Residency

Wanjola Road Bhusawal Dist. Jalgaon [M. S.] India 425201

Index

Sr.	Title of the paper	Author's Name	P.No
1	Phytotherapeutic Claims of Stem Barks by Tribal Communities in the Khandesh Region of Maharashtra, India	Dhale D. A.	
2	Beyond The Flask: Catalyzing A Greener Tomorrow Through Molecular Innovation In Waste Valorization and Water Remediation	Dr. Deshmukh Prajakta Vijaykumar	
3	Protective and Curative Role Of Ascorbic Acid on Heavy Metal Induced Alteration In Collagen Content In Freshwater Bivalve L. Corrianus (Lea)	S.P. Nawale	
4	Synthesis of Copper (II) Complexes of Phenanthroline Derivatives and Study of Anitibacterial, Antifungal And Antimicrobial Activity	Dr. Sandip P. Vibhute Anil V. Shinde	
5	Colonial Effects on Indigenous Literary Expression	Dr. Khumansing Gopal Valvi	
6	Eco-Friendly Management of Callosobruchus Chinensis Using Plant Extracts With Toxicity Analysis	Deshmukh Tejshvi Bhosale Yuvraj More Ratnakar	
7	Comprehensive Evaluation of Plant-Based Bio-Insecticides Against the Stored Grain Pest Sitophilus Oryzae	Dipa P. Patil, Yuvraj M. Bhosale Ratnakar S. More	
8	ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेत संशोधन व सर्जनशील विकासासाठी ग्रंथालये : उत्प्रेरकाची भूमिका	अजित मुलचंद हिरकणे डॉ.दिनेश विक्रम पाटील	
9	Yoga Practice and Language Learning	Amol V. Tisge	
10	Literature and Literary Theories: Understanding Texts through Critical Perspectives	Asmita Pruthvising Vasave	
11	Potential of Green Acid: A Review of Lemon Juice in Chemical Synthesis	Atul Sahebrao Patil Sharada Dashrath Shirole Shubham Dilipsing Rajput	
12	Decoding the Structural Behavior of Pure, Fe and Mg doped ZnO nano structured thin films	Bhagwat M. Fulmante	
13	Generalized Supplemented Lattice	Deepali B. Banswal	
14	Humanism and Cultural Memory in Tagore and A.K. Ramanujan: A Comparative Literary Study	Deepali Rohidas Chaudhari	
15	Ecofriendly Biosorption of Basic green dye onto Cordia myxa leaf powder: Thermodynamic Analysis	Fakir Akhtar Shah Sattar Shah	
16	Allethrine-Induced Modulation of Amylase and Invertase Activities in Periplaneta americana: Sex-Specific and Time-Dependent Responses	Dr. Miss Sarika Piran Fulpagare	
17	Pearl and the Construction of Identity: Childhood Alienation in The Scarlet Letter	Dr. Pravin S. Borse	
19	A Study of Artificial Intelligence in Regional Education and Employment: Opportunities and Challenges	Dr. Todkar Shivkanya B.	
20	Insecticidal Potential of Plant-Derived Phytochemicals Against Sitophilus oryzae: Phytochemical Screening, GC-MS Profiling, and Bioassay Evaluation	Gavit S.B. Shinde S.E. Shrivastava S.K.	
21	Metabolic Stress and Behavioural Responses of Freshwater Crab Barytelphusa cunicularis to Mahua Oil Cake Exposure: An Integrated Ecotoxicological Assessment	M.V. Amrutsagar Pratiksha B. Gavit Shaikh Uzma Bano Shaikh Lateef, Pawara Vrushali Baban, Sultana Razia	
22	BA Brief Review on Synthesis of Pyrimidines and its Bio-evaluations	Mahesh Walle Balwant Vibhute	
23	Chemical stability of extemporaneous preparation of Rabeprazole In novel suspension medium and Comparison of different drug formulation.	Mr. Harshad S. Deshpande Dr. V.B. Jadhav Dr. Narendra S. Sonavane	

Beyond the Flask: Catalyzing a Greener Tomorrow through Molecular Innovation in Waste Valorization and Water Remediation

Dr. Deshmukh Prajakta Vijaykumar

Sau. R. N. Deshmukh Art's, Commerce & Science College, Bhadgaon.

Abstract: The global community faces an unprecedented environmental crisis characterized by water scarcity and the accumulation of industrial waste. Traditional treatment methods, while effective for basic purification, often fail to address emerging contaminants and the potential for resource recovery. Furthermore, the rising concentration of micropollutants and heavy metals necessitates a move toward more sophisticated, selective intervention strategies. This paper explores the paradigm shift from waste disposal to "waste valorization" through molecular innovation. By examining Catalytic Resource Recovery Technologies, Metal-Organic Frameworks, and Advanced Oxidation Processes, we argue that molecular engineering is the primary driver of a sustainable circular economy. These advanced frameworks provide high surface areas and tunable properties essential for targeted decontamination. The findings suggest that these innovations not only remediate contaminated ecosystems but also reclaim high-value materials, effectively turning "waste" into a strategic resource for a greener tomorrow. Ultimately, this review emphasizes that integrating green chemistry with industrial ecology is vital for achieving global environmental resilience and resource security.

Keyword: Waste Valorization, Water Remediation, Molecular Innovation, Circular Economy, Metal-Organic Frameworks

1. Introduction

Dr. Deshmukh Prajakta Vijaykumar (2026)

The era of industrial expansion has left a legacy of environmental degradation, particularly in the form of contaminated water bodies and overflowing landfills. Global access to clean water is under constant threat from population growth, climate change, and persistent industrial pollution [1,19]. Historically, wastewater treatment has been a remedial process—removing harmful substances before discharging the water back into the environment. However, this linear "take-make-dispose" model is increasingly viewed as unsustainable and economically inefficient [5, 18]. As natural resources dwindle, the global community must transition toward

systems that prioritize circularity over consumption.

The concept of "Beyond the Flask" represents a multidisciplinary movement to take advanced molecular discoveries and scale them for industrial application. This approach bridges the gap between theoretical laboratory research and large-scale environmental solutions. Central to this movement is **Waste Valorization**, which seeks to convert waste materials into fuels, energy, and specialty chemicals [2,17]. By focusing on molecular innovation, we can design catalytic systems and materials that operate at the intersection of environmental remediation and resource extraction [12,17]. Such advancements, supported by innovations in integrated industrial ecology [10], not only mitigate the toxic impact of pollutants but also unlock the latent value within discarded matter, fostering a truly sustainable and greener tomorrow.

Research Paper Highlights:

- **Transition to Resource Recovery:** Evaluates the shift from traditional "remedial" wastewater treatment to a circular "resource recovery" model using Catalytic Resource Recovery Technologies [1,17].
- **Molecular Selectivity in MOFs:** Demonstrates the high performance of functionalized Metal-Organic Frameworks in the targeted removal of heavy metals and persistent organic pollutants [12,20].
- **Advanced Chemical Degradation:** Analyzes the efficacy of sulfate radical-based Advanced Oxidation Processes and far-UVC irradiation for breaking down complex pharmaceutical and petroleum residues [4,14].
- **Techno-Economic Feasibility:** Assesses the economic viability of thermochemical valorization, showing that integrated systems can reclaim energy while maintaining treatment costs near \$0.50/m³ [6,8].

**WASTE-TO-WEALTH BIOCHEMICAL TECHNOLOGIES FOR
COMMUNITY-CENTRIC INNOVATION: VALORIZATION OF BANANA
AND ONION PEELS****Dr. Deshmukh Prajakta Vijaykumar***Assistant Professor (CHB), Sau. R. N. Deshmukh Art's, Commerce and Science College,
Bhadgaon.**Email: deshmukhprajakta156@gmail.com***Abstract**

Organic waste, particularly banana and onion peels, poses significant environmental challenges when landfilled [11, 16]. However, these residues are rich in carbohydrates and bioactives, offering high potential for biochemical valorization [19]. This study proposes a community-centric "waste-to-wealth" model using enzymatic hydrolysis and anaerobic digestion to produce methane-rich biogas and biofertilizers [18]. Results show efficient energy conversion [9] and the recovery of high-value quercetin from onion skins [1, 9]. By integrating community participation for better waste segregation [20], this framework successfully applies circular economy principles to meet sustainable development goals and support decentralized energy needs.

Keywords: Biochemical Valorization, Co-digestion, Community-Centric Model, Net-Zero 2070, Bio-fertilizer.

► *Corresponding Author: Dr. Deshmukh Prajakta Vijaykumar*

1. Introduction:

Global organic waste management is a critical challenge, with fruit and vegetable residues forming a major share of urban waste [19]. Banana and onion peels are often discarded, causing methane emissions and groundwater pollution, despite their high potential for biochemical valorization [16]. Sustainable transformation requires advanced processes like anaerobic digestion and microbial fermentation [11]. This study fills the gap by proposing a community-centric model that optimizes waste conversion and local socio-economic impact [20]. Furthermore, stabilizing onion by-products allows for high-value industrial use [1], while co-digesting these peels ensures balanced energy production and renewable gas yield [11].

2. Literature Review:**2.1 Banana Peel Valorization**

Banana peels are a high-potential organic substrate, characterized by 20–35% carbohydrate content and 6–9% fiber [16]. Their moisture levels make them ideal for anaerobic digestion, typically yielding 0.35–0.45 m³/kg of methane from volatile solids [18]. However, the complex lignocellulosic structure (lignin and hemicellulose) often limits conversion efficiency. To enhance biodegradability, enzymatic pretreatment using cellulases and pectinases is employed to break down cell walls and release fermentable sugars [19]. This process boosts microbial activity, leading to superior biogas yields and system stability. Despite these technical insights, a

स्त्रीवादी इतिहास लेखन प्रवाह – एक अध्ययन

प्रा. डॉ. इंदिरा अशोक लोखंडे

इतिहास विभाग, सहाय्यक प्राध्यापक

सौ.रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला, वाणिज्य

व विज्ञान महाविद्यालय भडगाव जि.जळगाव.

<https://doi.org/10.56975/ijvra.v4i6.705617>

सारांश :-

आधुनिक भारत में इतिहास लेखन में पिछले कुछ दशकों के दौरान अनेक नए प्रवाह उभरकर सामने आए हैं। पारंपरिक राजनीतिक और घटनात्मक इतिहास से आगे बढ़ते हुए अब समाज, संस्कृति, लिंग (जेंडर), पर्यावरण आदि विभिन्न आयामों के माध्यम से इतिहास का अध्ययन किया जा रहा है।

स्त्रीवादी दृष्टिकोण से इतिहास की प्रस्तुति करने वाला शोध विश्व के विभिन्न देशों में प्रारंभ हुआ। स्त्रीवादी इतिहास लेखन में ब्रिटेन, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया और भारत का विशेष उल्लेख किया जाता है। स्त्रीवादी इतिहास ने भारतीय इतिहास को देखने के लिए एक नई दृष्टि प्रदान की है। भारतीय इतिहास लेखन के क्षेत्र में प्रारंभ में मुख्यतः पुरुष अध्येता कार्यरत थे। परिणामस्वरूप भारतीय इतिहास में स्त्रियों का स्थान तथा उनके द्वारा किए गए कार्य अन्य विषयों की तुलना में उपेक्षित रह है। इन तथ्यों को प्रकाश में लाना स्त्रीवादी इतिहासकारों के सामने पहली चुनौती थी। साथ ही, स्त्रियों द्वारा लिखे गए साहित्य का अनुसंधान, शोधकार्य और संकलन करना भी आवश्यक था। इतिहास में स्त्रियों ने जो अपना स्थान बनाया था, उसका पुनः मूल्यांकन करना आवश्यक हो गया।

शब्द कुंजी :- स्त्रीवादी इतिहास लेखन की शुरुआत, स्त्रीवादी इतिहास ने प्रागैतिहासिक काल से लेकर आज के समय तक स्त्रियों के इतिहास को स्त्रियों के दृष्टिकोण से प्रस्तुत किया है। इसके लिए उन्होंने नए प्रकार की शोध पद्धतियों का उपयोग किया।

प्रस्तावित :-

उन्नीसवीं शताब्दी में स्त्रियों के विषय में लेखन करने वाली लेखिकाओं में ताराबाई शिंदे का नाम प्रमुख है। उन्होंने पुरुषप्रधान व्यवस्था और जाति व्यवस्था का विरोध करते हुए लेखन किया। 1882 ई. में प्रकाशित उनकी 'स्त्री-पुरुष तुलना' पुस्तक को भारत का प्रथम स्त्रीवादी लेखन माना जाता है। 1888 ई. में पंडिता रमाबाई द्वारा लिखित 'द हाई कास्ट हिंदू वुमन' पुस्तक प्रकाशित हुई।

स्वातंत्र्योत्तर काल में जो लेखन हुआ, वह स्त्रियों के साथ घर और कार्यस्थल पर होने वाले व्यवहार तथा उनके राजनीतिक समानता के अधिकार जैसे विषयों पर केंद्रित था। वर्तमान समय के प्रसिद्ध लेखन में मीरा कोसंबी की 'क्रॉसिंग थ्रेशोल्ड्स: फेमिनिस्ट एसेज' पुस्तक का उल्लेख किया जा सकता है। इस पुस्तक में महाराष्ट्र की पंडिता रमाबाई तथा भारत की पहली महिला डॉक्टर डॉ. रघुमाबाई जैसी स्त्रियों के जीवन पर आधारित निबंध शामिल हैं। भारतीय इतिहास लेखन पर भारत में उभरते सामाजिक और राजनीतिक आंदोलनों का प्रभाव पड़ा है। साथ ही, भारतीय इतिहास लेखन की परंपरा स्वतंत्र और समृद्ध रूप में विकसित होती हुई दिखाई देती है।

महाराष्ट्र में दलित स्त्रियों के दृष्टिकोण से सामाजिक वर्ग और जाति जैसे विषयों पर भी लेखन किया गया है। इस क्षेत्र में शर्मिला रेगे का कार्य महत्वपूर्ण है। उनकी पुस्तक 'राइटिंग कास्ट, राइटिंग जेंडर: रीडिंग दलित विमेन्स टेस्टिमोनीज' में दलित स्त्रियों के आत्मकथात्मक लेखों का संकलन है। किसी भी विशिष्ट विचारधारा के प्रभाव में आए बिना इतिहास लेखन करने वालों में सर यदुनाथ सरकार, सुरेंद्रनाथ सेन, रियासतकार, गो. स. सरदेसाई तथा त्र्यंबक शंकर शेजवलकर के नाम उल्लेखनीय हैं। वर्तमान समय में य. दि. फडके और रामचंद्र गुहा जैसे शोधकर्ताओं ने आधुनिक इतिहास लेखन में महत्वपूर्ण योगदान दिया है।

उद्देश्य :-

- 1) स्त्रियों की पारिवारिक स्थिति, शिक्षण, रोजगार और सामाजिक भूमिकाओं का अध्ययन।
- 2) 1990 के बाद स्त्री को एक स्वतंत्र सामाजिक वर्ग मानकर लेखन।
- 3) पुरुषप्रधान इतिहास (मुख्यधारा का इतिहास) को चुनौती।

संशोधन पद्धति :-

- १) प्रस्तुत अध्ययन के लिए ऐतिहासिक-विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धति का उपयोग किया गया है।
- २) अध्ययन में प्राथमिक और द्वितीयक दोनों आंकड़ों का प्रयोग किया गया है।

इतिहास लेखन की शुरुआत :-

इतिहास लेखन परंपरा का अवलोकन करते समय यह स्पष्ट होता है कि प्रारंभिक काल में इतिहास मौखिक स्वरूप में था और उसमें कल्पनाशीलता का प्रभाव अधिक था। ग्रीक इतिहासकारों ने इतिहास को प्रमाणों के आधार पर लिखकर उसे वैज्ञानिक स्वरूप प्रदान किया और उसमें वस्तुनिष्ठता लाई। ईस्वी सन् पाँचवीं शताब्दी में इतिहास लेखन में कथाओं के माध्यम से वास्तविक घटनाओं का वर्णन करने की परंपरा शुरू हुई। इसी के साथ इस काल में सत्य कथन के साथ-साथ घटनाक्रम को भी महत्व दिया जाने लगा। इस समय राजनीतिक तत्वों के साथ-साथ सामाजिक और आर्थिक जीवन को भी महत्व प्राप्त हुआ।

भारतीय इतिहास लेखन परंपरा का उदय अपेक्षाकृत बहुत देर से हुआ। प्राचीन भारत का इतिहास वेद, उपनिषद, आरण्यक और पुराणों से ज्ञात होता है, लेकिन इनमें वर्णित घटनाओं की प्रमाणों के अभाव में पुष्टि करना कठिन है। इनका स्वरूप काव्यात्मक है और इनमें दंतकथाओं का भी समावेश मिलता है, इसलिए इनका वैज्ञानिक आधार मजबूत नहीं माना जाता। फिर भी इन स्रोतों के माध्यम से उस समय के सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक और सांस्कृतिक जीवन तथा परिस्थितियों का अध्ययन किया जा सकता है।

स्त्रीवादी इतिहास लेखन की शुरुआत :-

भारत में आधुनिक इतिहास लेखन की पद्धति 18वीं शताब्दी में प्रारंभ हुई। औपनिवेशिक इतिहास लेखन के माध्यम से भारत से संबंधित आधुनिक इतिहास लेखन की शुरुआत हुई। भारत के इतिहास के साथ-साथ भारतीय समाज के इतिहास की व्याख्या भी विभिन्न इतिहास लेखन परंपराओं में की गई है। इसी प्रकार महिलाओं के संदर्भ में भी कुछ हद तक ऐतिहासिक प्रस्तुति की गई, किन्तु समय के साथ तथा वैचारिक परिवर्तनों के प्रभाव से महिलाओं के इतिहास लेखन का क्रमिक विकास होता गया और अंततः स्त्रीवादी इतिहास लेखन की परंपरा का उदय हुआ।

स्त्रीवाद क्या है? :-

स्त्रीवादी इतिहास लेखन का अवलोकन करने से पहले यह समझना आवश्यक है कि स्त्रीवाद क्या है। स्त्रीवाद एक सामाजिक-राजनीतिक विचारधारा है, जो स्त्री स्वतंत्रता और समानता पर जोर देती है। मानव समाज में पुरुषों के वर्चस्व तथा महिलाओं के द्वितीयक और दासत्वपूर्ण स्थान के अस्तित्व के कारणों का विश्लेषण स्त्रीवाद करता है। साथ ही, इस द्वितीयकता और दासत्व को समाप्त करने के लिए विभिन्न प्रकार के आंदोलनों का संचालन स्त्रीवादियों द्वारा किया जाता है। स्त्रीवाद का उद्देश्य केवल स्त्री-पुरुष समानता तक सीमित नहीं है, बल्कि तृतीय लिंग और समलैंगिक व्यक्तियों के अधिकारों के लिए भी संघर्ष करना है। एक पूर्णतः शोषणमुक्त और समानता पर आधारित समाज की स्थापना करना स्त्रीवाद का प्रमुख लक्ष्य है। स्त्रीवादी आंदोलनों द्वारा लड़े गए संघर्ष मूलतः मानव मुक्ति के संघर्ष का ही अभिन्न अंग हैं।

स्त्रीवाद केवल एक सामाजिक-राजनीतिक विचारधारा ही नहीं, बल्कि समाज, इतिहास, राजनीति, संस्कृति, अर्थव्यवस्था, धर्म तथा जाति-वर्ण व्यवस्था को देखने का एक दृष्टिकोण भी है। स्त्रीवाद एकरूप नहीं है, बल्कि इसके भीतर विभिन्न धाराएँ हैं, जो अलग-अलग समय और परिस्थितियों में विकसित हुई हैं। इस बहुआयामी स्त्रीवाद ने विश्व के विभिन्न वर्गों, जातियों, नस्लों और क्षेत्रों की महिलाओं से जुड़े प्रश्नों को समृद्ध रूप से प्रस्तुत किया है। स्त्रीवादी सिद्धांत पितृसत्ता, लिंग, लैंगिकता आदि अवधारणाओं के आधार पर राज्य, समाज, अर्थव्यवस्था, धर्म और संस्कृति का नए दृष्टिकोण से विश्लेषण करते हैं।

स्त्रीवादी इतिहास लेखन का विकास :-

स्त्रीवाद एक ऐसी 'राजनीतिक' चेतना है, जो सामाजिक परिवर्तन लाने का प्रयास करती है। इस स्त्रीवादी चेतना का विभिन्न दृष्टिकोणों और अलग-अलग स्तरों पर अभिव्यक्ति स्त्रीवादी साहित्य में देखने को मिलती है। उदारमतवाद, मार्क्सवाद, समाजवाद और उत्तर-आधुनिक जैसी अनेक विचारधाराओं में अपनी विशेष भूमिका जोड़ते हुए स्त्रीवादी दृष्टिकोण स्त्री-पुरुष असमानता के प्रश्नों का विश्लेषण करता है। महिलाओं की स्वतंत्रता और अधिकारों के लिए संघर्ष करने वाले स्त्रीवादी आंदोलन विभिन्न ऐतिहासिक चरणों में विकसित हुए। जिस प्रकार समुद्र की लहरों में उतार-चढ़ाव होता है, उसी प्रकार स्त्रीवादी आंदोलनों में भी उदय, विकास और क्षीणता की प्रक्रिया देखी जाती है। इसलिए इतिहासकार स्त्रीवाद के विकास को "लहरों" (Waves) के रूप में वर्णित करते हैं। स्त्रीवाद की पहली लहर 19वीं और 20वीं शताब्दी में विकसित हुई, जिसमें महिलाओं के मताधिकार का प्रश्न प्रमुख था। 1960 और 1970 के दशक में आई दूसरी लहर

में महिलाओं के लिए समान कानूनी और सामाजिक अधिकारों पर जोर दिया गया। 1990 के दशक में तीसरी लहर का उदय हुआ, जो आज भी जारी है। यह दूसरी लहर की निरंतरता बनाए रखते हुए उसकी कमियों की प्रतिक्रिया के रूप में विकसित हुई।

इसलिए प्रत्येक कालखंड में स्त्रीवाद के अलग-अलग रूप दिखाई देते हैं और कई बार उसमें परस्पर विरोध भी पाया जाता है। यही विविधता विभिन्न समयों में लिखे गए स्त्रीवादी साहित्य में प्रतिबिंबित होती है। स्त्रीवादी साहित्य वह है, जो इन भिन्न-भिन्न स्त्रीवादी चेतनाओं को व्यक्त करता है। ऐसा साहित्य यह दर्शाता है कि स्त्री का व्यक्तिमत्त्व पुरुष के सहारे के बिना पूर्ण हो सकता है और उसे प्रेम के साथ-साथ एक स्वतंत्र मनुष्य की तरह जीने की आकांक्षा भी होती है। स्त्री के रूप जीवन जीते हुए प्राप्त विविध अनुभवों की अभिव्यक्ति करने वाला साहित्य स्त्रीवादी साहित्य कहलाता है। पुरुषप्रधान व्यवस्था का विरोध करने वाला और स्त्री को एक स्वतंत्र मनुष्य के रूप में चित्रित करने वाला साहित्य, चाहे वह पुरुष द्वारा लिखा गया हो, फिर भी स्त्रीवादी माना जाता है। क्योंकि सिद्धांततः स्त्रीवादी चेतना स्त्री और पुरुष दोनों में विकसित हो सकती है। हालांकि, पुरुष का वर्चस्व का अनुभव स्त्री स्वयं अधिक गहराई से कर सकती है, इसलिए स्त्रियों का लेखन अधिक सटीक तीक्ष्ण और प्रभावी माना जाता है। उग्र स्त्रीवाद के अनुसार स्त्री की अपनी भाषा, प्रतीक और अभिव्यक्ति के विकास के लिये कुछ समय तक अलगाववादी दृष्टिकोण अपना भी आवश्यक हो सकता है।

स्त्रीवादी चेतना क्या है, इसे स्पष्ट कराना आवश्यक है। विश्व में लंबे समय से विद्यमान पितृसत्ताक समाज व्यवस्था ने जैविक लिंग (सेक्स) को सांस्कृतिक लिंग (जेंडर) का रूप दिया। अपने हितों की रक्षा के लिए इस व्यवस्था ने स्त्री-पुरुष के बीच एक विशेष सत्ता संबंध स्थापित किया, जिसमें स्त्री को गौण और द्वितीयक स्थान दिया गया। स्त्री के स्वभाव गुण कार्यक्षेत्र और कर्तव्य को भी इसी सत्ता ने निर्धारित कर के, उस पार थोप दिया। इन सभी तथ्यों की समझ ही स्त्रीवादी चेतना कहलाती है। फ्रांसीसी स्त्रीवादी लेखिका Simone de Beauvoir का प्रसिद्ध कथन- “स्त्री पैदा नहीं होती, बल्कि बनाई जाती है”- स्त्रीवादी चेतना का एक महत्वपूर्ण सिद्धांत है। स्त्रीवादी चेतना स्त्री और पुरुष दोनों में उत्पन्न हो सकती है। पुरुष इस चेतना का समर्थक हो सकता है, लेकिन इसका अनुभव स्त्री ही अधिक प्रत्यक्ष रूप से करती है। स्त्री-पुरुष असमानता का बोध होना इस चेतना की पहली अवस्था है। पुरुष-निर्मित स्त्रीत्व की अवधारणा को अस्वीकार करना दूसरी अवस्था है, और एक स्वतंत्र व्यक्तित्व के रूप में स्वयं की खोज करते हुए स्त्रीत्व को समझना इसकी अंतिम अवस्था मानी जाती है। इन अवस्थाओं से गुजरते हुए स्त्रीवाद का उद्देश्य स्त्री-पुरुष समानता पर आधारित एक नए समाज का निर्माण करना है। स्त्रीवादी चेतना के ये तीनों चरण साहित्य और इतिहास के विभिन्न कालखंडों में दिखाई देते हैं। महाराष्ट्र में महदबा, मुक्ताबाई, जनाबाई अधिक संत- कवयित्रियों ने तथा उन्नीसवीं शताब्दी के उत्तरार्ध में ताराबाई शिंदे पंडिता रमाबाई लक्ष्मीबाई टिळक आदी लेखिकाओं ने साहित्यिक और वैचारिक स्तर पर स्त्री - पुरुष असमानता पुरुषसत्ता का समाजव्यवस्था तथा महिलाओं पर होने वाले अन्याय, अत्याचार और शोषण का प्रभावशाली चित्रण किया। साथ ही, इन परिस्थितियों के कारण महिलाओं को सहन करने पड़ने वाली पीड़ा और वेदना को भी उन्होंने सशक्त रूप से अभिव्यक्त किया। उन्नीसवीं शताब्दी के अंत में ताराबाई शिंदे ने ‘स्त्री-पुरुष तुलना’ ग्रंथ में पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्था में महिलाओं के हो रहे शोषण की विरुद्ध लिखते हुए स्त्री-जीवन शोषण का सैद्धांतिक विश्लेषण प्रस्तुत किया है। विभावरी शिरूरकर ने लेखन में भी पुरुषों द्वारा महिलाओं के शारीरिक और मानसिक शोषण की स्पष्ट अभिव्यक्ति मिलती है। लक्ष्मीबाई टिळक की ‘भरली घागर’ इस कविता में स्त्री-पुरुष भेद पर टिपणी की गई है। सुप्रिया पाठक अपने स्त्रीवादी साहित्य में स्त्री दृष्टि निजी मुक्ति का नहीं बल्कि सामूहिक मुक्ति का आख्यान रचती है।

बीसवीं शताब्दी के आधुनिक स्त्रीवादी साहित्य में कमल देसाई, गौरी देशपांडे, शांता गोखले, कविता महाजन, प्रिया तेंडुलकर, मेघना पेठे और नीरजा आदि लेखिकाओं की कहानियाँ और उपन्यासों ने महत्वपूर्ण योगदान दिया है। अरूणा ढेरे, गौरी देशपांडे और श्यामल बनारसे ने भी अपनी साहित्यिक कृतियों में प्राचीन पौराणिक कथाओं का स्त्रीवादी दृष्टिकोण से पुनर्व्याख्यान किया है। गौरी देशपांडे की कहानियों और उपन्यासों में स्वतंत्र, मुक्त और प्रगल्भ स्त्री के अनेक रूप देखने को मिलते हैं। स्त्रीवादी दृष्टिकोण से महिलाओं के विभिन्न प्रश्नों और संवेदनओं की अभिव्यक्ति, पुरुषसत्ताक, व्यवस्था और पुरुष मानसिकता पर व्यंग्यात्मक प्रहार, तथा करियर को प्राथमिकता देने वाली स्त्री की समस्याओं और संघर्षों का प्रभावी चित्रण उनके साहित्य की विशेषतः है। शांता गोखले के उपन्यासों का मनोवैज्ञानिक और समाजशास्त्रीय स्त्रीवादी दृष्टिकोण से विश्लेषण किया जा सकता है। उनकी रचनाओं में स्त्रीवाद की ‘भगिनीभाव’ (सिस्टरहुड) की अवधारणा का समर्थन किया गया है। इस प्रकार अनेक स्त्री और पुरुष लेखकों ने चेतना के विभिन्न पहलुओं को उजागर किया है और स्त्रीवादी इतिहास लेखन साहित्य को समृद्ध बनाया है।

निष्कर्ष :-

- १) महिलाओं की सामाजिक, आर्थिक और धार्मिक स्थिती में सुधारा
- २) दहेज प्रथा, सती प्रथा, बालविवाह पर बहस और जागृकता, आंदोलन।
- ३) महिला सुधार आंदोलन, जैसे – पंडित रमाबाई, सावित्रीबाई फुले, आदी।
- ४) स्वतन्त्रता संग्राम में महिलाओं का योगदान, जैसे – सरोजिनी नायडू, कस्तूरबा गांधी आदी।
- ५) महिला संगठन और कानून, जैसे - हिंदू कोड बिल, महिला आरक्षण, आदी।

कृतज्ञता :-

- १) भारतीय स्त्रीवादी इतिहास लेखन ने भारतीय समाज में महिलाओं के योगदान को दृश्य बनाया।
- २) भारतीय स्त्रीवादी इतिहास लेखन ने महिलाओं की समस्याओं और संघर्षों को समझने के लिए नई दृष्टि प्रदान की।
- ३) महिला इतिहासकारों ने स्रोतों की आलोचनात्मक जांच, मौखिक इतिहास, आत्मकथा और पत्रिकाएं जैसे विविध स्रोतों का उपयोग किया।

संदर्भ सूची :-

- १) जास्वंदी बाबूकर, इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१४
- २) विद्युत भागवत व प्रतिमा परदेशी (संपा), अब्राह्मणी स्त्रीवादी इतिहास लेखनाच्या दिशेने, पुणे विद्यापीठ, पुणे, १९९१
- ३) सुप्रिया पाठक, हिंदी साहित्यालोचना के स्त्रीवादी स्वर : ज्ञान परंपरा की नई आहटे,
- ४) ताराबाई शिंदे, स्त्री-पुरुष समानता, श्री. शिवाजी प्रकाशन, पुणे, १८८२
- ५) लक्ष्मणशास्त्री जोशी, मराठी विश्वकोश, खंड, २०
- ६) E. Sreedharan, A Textbook of Historiography, 500 B.C. to A.D. 2000, Orient Blackswan, 2004

October 2025

E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal
Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal
Issue - 367 (C)

Indian Knowledge System

Editorial Board of this Issue

Guest Editor -
Dr. Rajendra Sayabu More,
Principal
Chhatrapati Shivaji College,
Satara, Dist-Satara (M.S. India)

Executive Editors :
Dr. Manohar Subhash Nikam
Co Editors :
Dr. Vikas Yelmar
Dr. Mahadev Chinde

Chief Editor - Dr. Swati Lawange-Sonawane

Review Committee of this Issue

Dr. Dhanaji Masal Dr. Ganesh Lokhande
Dr. Samadhan Mane Dr. Sharad Thokale
Dr. Dattaraya Korde

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights. Any legal issue related to it will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Design : Source AI

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

October - 2025

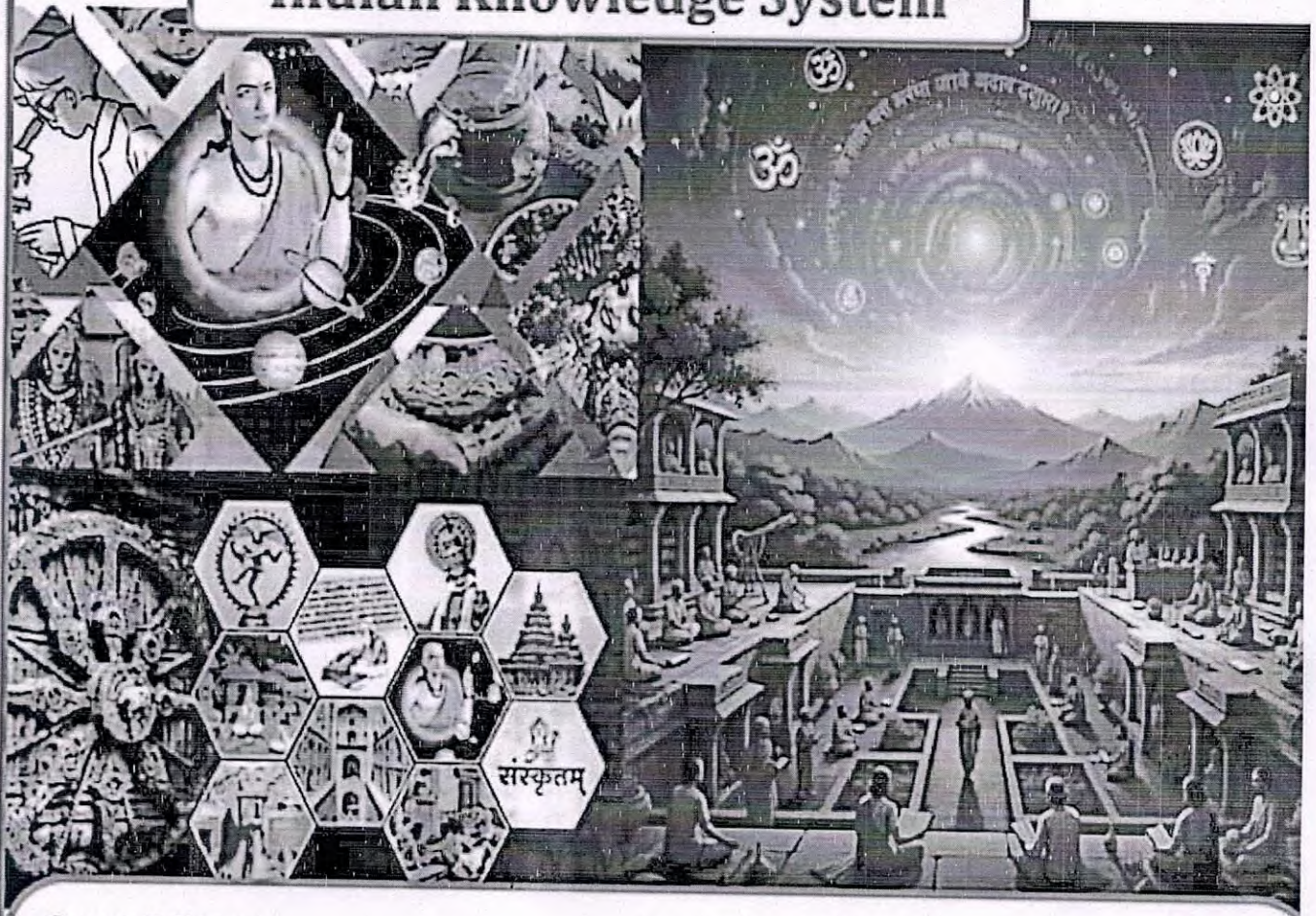
E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal
 Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue - 367 (C)

Indian Knowledge System

Guest Editor -
 Dr. Rajendra Sayabu More,
 Principal
 Chhatrapati Shivaji College,
 Satara, Dist-Satara (M.S. India)

Executive Editors :
 Dr. Manohar Subhash Nikam
Co Editors :
 Dr. Vikas Yelmar
 Dr. Mahadev Chinde

Chief Editor - Dr. Swati Lawange-Sonawane

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

28	भारतीय ज्ञान परंपरेत भक्ती चळवळीतील प्राचीन व मध्ययुगीन कालीन महिलांचे योगदान	प्रा. दिपेश केकाणे	131
29	भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या संदर्भात मराठाकालीन लोककला - दशावतार आणि चित्रकॄती	डॉ. अजितकुमार जाधव	136
30	फलटण नगरपरिषदेच्या सार्वजनिक आरोग्य विभागाचे स्वातंत्र्य पूर्व काळातील कार्य	डॉ. अनिल टिके	139
31	मी आणि आमचा एआय	डॉ.सी.अरुणा वाघोले	146
32	वैदिककालीन संस्कृतीचे भारतीय ज्ञान प्रणालीतील योगदान..	डॉ.बाळासाहेब देवकाते	152
33	राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची शताब्दी : भारतातील सांस्कृतिक व राजकीय विचार परंपरा	डॉ. दादासाहेब हाके	157
34	ब्रिटीशकालीन पंढरपूरचा शैक्षणिक विकास: एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. दत्तात्रय चौधरी	164
35	प्राचीन भारतीय वैद्यकशास्त्र परंपरा: एक अभ्यास	डॉ. दत्तात्रय हुबल	169
36	प्राचीन व मध्ययुगातील माध्यम ज्ञानप्रणाली: एक चिकित्सा	Dr Dhiraj Shinde	173
37	प्राचीन काळातील विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील वाटचालींचा ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. इंदिरा लोखंडे	179
38	आयुर्वेदातील त्रिगुणात्मक तत्त्वज्ञान आणि व्यक्तिमत्त्व आकारण	डॉ. कल्पना पाटील	185
39	आधुनिकतापूर्व भारतीय वैज्ञानिक ज्ञान व्यवस्था : एक चिकित्सा	डॉ. कृष्णा पाटील	192
40	खगोलीय लिपी- एक अभ्यास	डॉ. मंजिरी भालेराव	196
41	उच्च शिक्षणामध्ये नालंदा विद्यापीठाचे योगदान	डॉ. नम्रता ढाळे	198
42	भारत - मॉरिशस सांस्कृतिक वारसा	डॉ. राजश्री निकम	203
43	भारतीय ज्ञानव्यवस्थेतील खगोलविज्ञान : ऐतिहासिक चिकित्सा	डॉ. प्रकाश पांडरमिसे, डॉ. स्वप्निल सातपुते	206
44	प्राचीन भारतातील शेती व जलव्यवस्थापन	डॉ. प्रतिभा घाटगे	213
45	प्राचीन भारतीय ज्ञानपरंपरेतील बराहमिहिरचे जलशास्त्र व खगोलशास्त्र : ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप	डॉ. सचिन घेंडे	218
46	प्राचीन भारतातील शिक्षण व्यवस्था व विद्यापीठांचे शिक्षणातील योगदान	डॉ.संतोष कदम	224
47	भारताचा बहुभाषिक वारसा आणि त्याचा भारतीय ज्ञानप्रणालीवर झालेला परिणाम	डॉ. सुभाष राठोड	228
48	प्राचीन भारतातील बौद्ध शिक्षण पद्धती एक अभ्यास	डॉ.सुनील पवार	235
49	भारतीय ज्ञानपरंपरेतील 'राजा': राजधर्म आणि कर्तव्ये	डॉ. सुशील शिंदे	239
50	ऋग्वेदकालीन समाजातील संगीत कला : एक अभ्यास	डॉ. उमेश साळुंखे	245

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop fictive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights. Any legal issue related to will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only.

- Chief & Executive Editor

प्राचीन काळातील विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील वाटचालीचा ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा. डॉ. इंदिरा अशोक लोखंडे

सहाय्यक प्राध्यापक (इतिहास विभाग)

सौ.रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला,

वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय भडगाव.

प्रास्ताविक :-

मानवी संस्कृतीला सुरुवात झाली, तेव्हा विज्ञानाला आजच्यासारखे महत्त्व नव्हते. ग्रीक लोकांना तत्त्वज्ञानाने फार मोहित केले होते. विज्ञानाची त्यांनी तत्त्वज्ञानापासून फारकत केले नव्हती. मध्ययुगात तर विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान यांची धर्माशी सांगड घालण्यात आली होती. विज्ञान हे प्रयोगशील आहे, प्रयोगाभावी ते पूर्ण होऊ शकत नाही. प्रयोग करून त्यांच्या आधारे नियम बांधणे हे शास्त्रीय अभ्यासाचे आवश्यक अंग होय. अशा शास्त्रशुद्ध अभ्यासाला पुनरुज्जीवनाच्या काळापासून सुरुवात झाली; विज्ञानाची तत्त्वज्ञान व धर्म यांपासून फारकत करण्यात आली, आणि प्रयोगावर आधारित विज्ञान इ.स.च्या १७ व्या शतकापासून सुरू झाले. मानवाला कृषी कला जेव्हा अवगत झाली तेव्हापासून म्हणजे ५ ते ६ हजार वर्षांपासून संस्कृतीला सुरुवात झाली असे आपण मानतो. विज्ञानाने आजच्या जगात जी विलक्षण प्रगती केली आहे. त्यावरून मानवाच्या बुद्धीच्या प्रगल्भतेची सहज कल्पना येईल. विज्ञान क्षेत्रात मानवाने अति प्राचीन काळापासून जी स्पृहणीय कामगिरी केली. तिची स्थूल रूपाने माहिती आपणास असणे आवश्यक आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :-

आपल्या सभोवतांच्या विश्वाचे ज्ञान करून घेण्याकरिता मानवाने जे शतकानुशतके प्रयत्न केले, त्यांचा इतिहास केव्हाही उद्धोधकच ठरेल. आणि म्हणूनच या विज्ञान संस्कृतीच्या इतिहासाचा अभ्यास स्वतंत्रपणे झाला पाहिजे. विज्ञानाच्या क्षेत्रात अविरत परिश्रम करून, ज्यांनी मानवी जीवन समृद्ध बनविले. हजारो विद्यार्थ्यांना ज्ञानदान करणारी तक्षशिला, नालंदा, वल्लभी यासारखी जगप्रसिद्ध विद्यापीठेही आपल्या प्राचीन काळात भारतात होऊन गेली, आणि त्यातूनच अनेक नामवंत तत्त्वज्ञ व शास्त्रज्ञ उदयास आले.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :-

- १) मानव जन्मापासूनचा विज्ञान वाटचालीचा इतिहास जाणून घेणे.
- २) विज्ञानाची सुरुवात कशी, कधी, केव्हा झाली याचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे.
- ३) विज्ञान व तंत्रज्ञानातून मानवाची वाटचाल व प्रगतीचे अध्ययन करणे.

विज्ञान म्हणजे विशेष ज्ञान, शास्त्रीय ज्ञान, तत्त्वज्ञान, अपरोक्ष ज्ञान, ब्रम्हज्ञान असे या शब्दाचे विविध अर्थ आहेत. पण साभान्यपणे जड पदार्थ आणि नैसर्गिक घटना यांचे निरीक्षण करून व प्रयोग करून, आपल्या इंद्रियांच्या साहाय्याने जे ज्ञान प्राप्त होते, ते क्रमबद्ध व नियमबद्ध केले असता जे शास्त्र निर्माण होते, त्याला विज्ञान म्हणतात.^१

अध्यात्म हा जरी भारतीय संस्कृतीचा आत्मा असला तरी जीवनाकडे भारतीयांनी संपूर्णपणे दुर्लक्ष केले होते. असे म्हणता येणार नाही. या लोकांनी अध्यात्मिक जीवनाबरोबरच ऐहिक जीवनाचाही विकास साधला होता. ज्योतिषशास्त्र, रसायनशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, शरीरशास्त्र या क्षेत्रात त्यांनी केलेली अजोड कामगिरीवरून सहज लक्षात येईल. प्राचीन कालखंडातील विज्ञानाच्या वाटचालीचा विचार करताना प्रमुख चार टप्पे आपण लक्षात घेतले पाहिजे.

- १) इतिहास पूर्व काळ :- इ.स.पू.४००० वर्षांपूर्वीचा इतिहास येतो;
- २) प्राचीन संस्कृतीचा काळ :- इ.स.पू.४००० ते इ.स.पू.१०००;
- ३) ग्रीक व ग्रीकप्रभावित विज्ञान :- इ.स.पू.६०० ते इ.स.१६००;

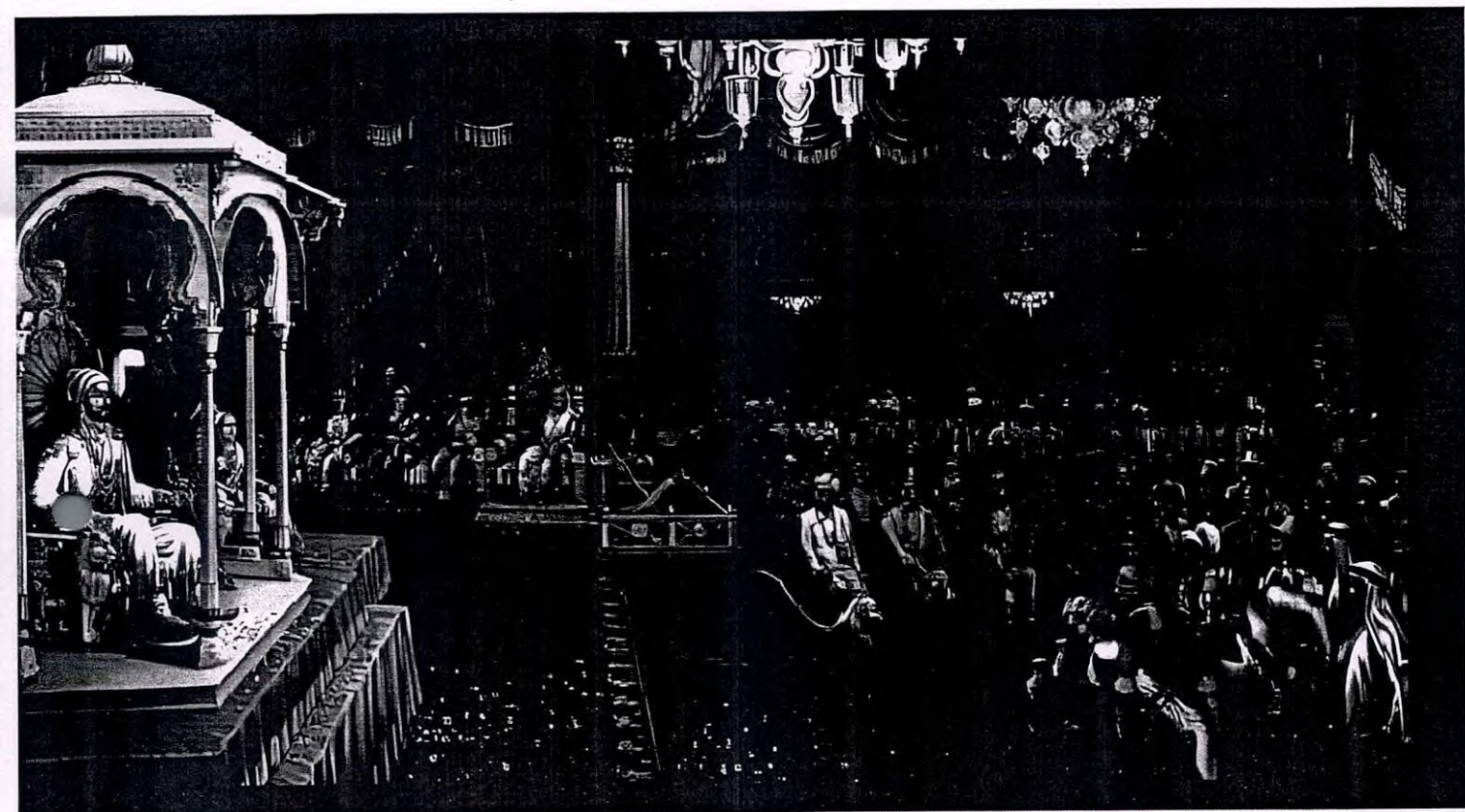
Platinum

A Peer Reviewed National Multidisciplinary Journal

“Maratha Empire: A Heritage of Welfare and Good Governance”

‘मराठा साम्राज्य : लोककल्याणकारी वारसा’

Chief Editor

Prof. Dr. Vilas Vasantrao Patil, Nandurbar

Executive Editor

Prof. Nazir Pathan, Shirpur, Dhule

Associate Editors

Prof. Dr. Hari Narayan Jamale, Chhatrapati Sambhajnagar

Prof. Dr. Rahul Bhalerao Patil, Jawhar, Palghar

Prof. Dr. Narayan Baburao Suryavanshi, Latur

Prof. Dr. Anil Sahebrao Patil, Bhusawal, Jalgaon

Prof. Amrut Dattatraya Salunkhe, Patan, Satara

Prof. Dr. Rajendra Sahebrao Dhaye, Ambad, Jalna

Prof. Dr. Vishwanath Awad, Akluj, Solapur

Prof. Dr. Leeladhar Shivajirao Patil, Amalner, Jalgaon

Prof. Dr. Shivprakash Yadav, Uttar Pradesh

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर
कै. वामनराव पितांबरे महाविद्यालय आणि
जिजामाता कला महिला महाविद्यालय, पडेगांव, छत्रपती संभाजीनगर

NAAC Accredited – Grade C

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

इतिहासकार

वा. सी. बेंद्रे इतिहास अकादमी

संस्था नोंदणी क्र.-महा.२२२/२०१९, अकोला, दि.०५/०८/२०१९ सार्व. विश्वस्त व्यवस्था नोंदणी- एफ-२०१०७ दि. ३१/१०/२०१९

पहिल्या अधिवेशनाच्या निमित्ताने

‘मराठा साम्राज्य : लोककल्याणकारी वारसा’

या मुख्य विषयावर

बहुविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषद

शनिवार दि. १४ फेब्रुवारी २०२६

: संपादकीय मंडळ :

: मुख्य संपादक :

प्रा. डॉ. विलास वसंतराव पाटील, नंदुरबार

: कार्यकारी संपादक :

प्रा. नाझीर पठाण, शिरपूर, धुळे

: सह संपादक :

प्रा. डॉ. हरी नारायण जमाले, छत्रपती संभाजीनगर

प्रा. डॉ. राहुल भालेराव पाटील, जंव्हार, पालघर

प्रा. डॉ. राजेंद्र साहेबराव धाये, अंबड, जालना

प्रा. डॉ. नारायण बाबुराव सुर्यवंशी, लातूर

प्रा. डॉ. विश्वनाथ आवड, अकलूज, सोलापूर

प्रा. डॉ. अनिल साहेबराव पाटील भुसावळ, जळगाव

प्रा. डॉ. लीलाधर शिवाजीराव पाटील, अमळनेर, जळगाव

प्रा. अमृत दत्तात्रय साळुंखे, पाटण, सातारा

प्रा. डॉ. शिवप्रकाश यादव, उत्तरप्रदेश

: आयोजक :

प्राचार्य डॉ. ए. जी. नदाफ

कै. वामनराव पितांबरे महाविद्यालय

प्राचार्या डॉ. वंदना हरी जमाले-पाटील

जिजामाता कला महिला महाविद्यालय

: स्थानिक संयोजन समिती :

प्रा. केतन डेकाटे, प्रा. कविता जाधव, प्रा. बी.बी. जंगले, प्रा. बी. के. कुलकर्णी, प्रा. व्ही. बी. पाटील

कै. वामनराव पितांबरे महाविद्यालय आणि जिजामाता कला महिला महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

Index

१. शिवकालीन किल्ले व्यवस्थापन व संरक्षण प्रणाली	९
- राणी भागवत सावंत, डॉ. राजेंद्र साहेबराव धाये, प्रा. बी. बी. जगले	
२. शिवकालीन किल्ल्यांची भूसामरिक रचना	१२
- डॉ. धनंजय केशवराव पाटील	
३. शिवकालीन न्यायव्यवस्थेच्या ऐतिहासिक आढावा	१४
- राहुल दिलीप पाटील, डॉ. विनोद गौतम सोमकुवर	
४. शिवछत्रपतींची शाश्वत पर्यावरणनीती : एक अभ्यास	१९
- डॉ. दिनेश रामनाथ कचकुरे	
५. शिवरायांचे स्वराज्य ते मराठा साम्राज्य	२३
- प्रा. डॉ. अतिश माधवराव कदम	
६. शिवकालीन महाराष्ट्रातील भक्ति चळवळीबाबत गेल ऑम्बेट यांची भूमिका	२६
- माधुरी भगवान वाघमारे	
७. मराठाकालीन तमाशा : एक सांस्कृतिक अभ्यास	२८
अंकुश भागवत सोनवणे, प्रा. बी. के. प्रजापती	
८. मराठा राज्यातील करव्यवस्था आणि शेतकरी संरक्षण : ऐतिहासिक व चिकित्सक अभ्यास	३०
- डॉ. संजय तुकाराम वाघमारे	
९. उंबरखिंडीची लढाई: मराठा इतिहासातील एक निर्णायक क्षण	३५
- श्री रामेश्वर तुकाराम भदाणे, डॉ. मनीष रघुनाथ करंजे, डॉ. धनंजय रमाकांत चौधरी	
१०. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मराठा इतिहासावरील चिकित्सक विचार	३८
- डॉ. बळीराम जयवंता पाईकराव	
११. अनिष्ट रूढी-परंपरा नाकारणारे छत्रपती शिवाजी महाराज	४१
- डॉ. गोंविंद तिरमनवार, डॉ. वैभव मस्के	
१२. छत्रपती शिवरायांचे लोककल्याणकारी स्वराज्य	४४
- प्रा. डॉ. सिद्धार्थ भीमराव धवसे	
१३. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळातील धार्मिक सहिष्णुता व धार्मिक धोरण	४६
- प्रा. डॉ. माणिक पोपट पाटील	
१४. शिवाजी काशिद : स्वराज्यासाठी दिलेले सर्वोच्च बलिदान - एक ऐतिहासिक मूल्यांकन	४९
- विनोद सखाराम बोरकर	
१५. शिवकालीन कालगणना पद्धती - एक ऐतिहासिक अध्ययन	५२
- डॉ. इंदिरा अशोक लोखंडे	
१६. पहिले बाजीराव पेशवे कालिन मराठा राज्यातील करव्यवस्था व शेतकरी संरक्षण	५६
- कु. छाया पांडुरंग घोसे	
१७. The Anatomy of Swarajya: Multidisciplinary Avenues in the Study of the Maratha Welfare State in Motion	59
- Dr. Liladhar Shivajirao Patil	
१८. मराठा साम्राज्यात संत कवींचे योगदान	६५
- डॉ. मनीषा सदाशिव डोंगरे	
१९. हिंदवी स्वराज्य स्थापनेत किल्ल्यांचे महत्व	६८
- डॉ. रघुनाथ धनालाल चौधरी	
२०. Coronation of Chh. Shivaji Maharaj and Hindvi Swarajya	71
- Rahul Janardhan Suryawanshi. Dr. Prakash B. Mahajan	

शिवकालीन कालगणना पद्धती - एक ऐतिहासिक अध्ययन

डॉ. इंदिरा अशोक लोखंडे

सहाय्यक प्राध्यापक

सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला,

वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, भडगाव जि. जळगाव.

प्रस्तावित :-

मानवी संस्कृतीच्या विकासात सामाजिक व्यवहार, शेतीची कामे आणि धार्मिक विधींचे नियोजन करण्यासाठी कालगणना अत्यंत महत्वाची ठरली आहे. कालगणना म्हणजे वेळ मोजण्याची आणि घटनांचा क्रम लावण्याची पद्धत होय. कालाचे मापन करण्याच्या पद्धतीस कालगणना म्हणतात. हे एक शास्त्र असून इंग्रजीतील कॉन्वॉल्यूज व इरा या दोन शब्दांसाठी कालगणना ही संज्ञा मराठीत रूढ झालेली आहे. कालगणनेचा मूळ हेतू मुख्यतः घडत असलेल्या व घडलेल्या घटनांचा कालानुक्रम सांगणे असा असतो. ऐतिहासिक कालगणनेत गतकालीन घटनांचा कालानुक्रम निश्चित करण्याचा प्रयत्न असतो. अर्थात ही कालगणना करण्याची पद्धत भिन्न प्रदेशात, भिन्न प्रकारची असल्याचे आढळते. विविध काळातील निर्णयाने कालगणनांची, सध्या आंतरराष्ट्रीय महत्त्व प्राप्त झालेल्या, ख्रिस्ती कालगणनेशी सांगड घालून त्यांचा योग्य अर्थ लावणे, ही एक महत्वाची व अवघड समस्या आहे. किरणोत्सर्गी कार्बन-१४, पालाश, रासायनिक द्रव्ये इत्यादींच्या साहाय्याने कालगणनेची समस्या सोडविण्यास मदत होत आहे. ऐतिहासिक कालगणनां व्यतिरिक्त भूविज्ञानात पृथ्वीचे वय, खडकाचे वय वगैरे भूमीच्या उत्क्रांतीचे मोजमाप करण्याची एक विशिष्ट पद्धत वापरण्यात येते तिला भूकालमापन म्हणतात.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :-

- » इतिहासातील ऐतिहासिक घटना, राजवटी, युद्धे, सामाजिक-सांस्कृतिक बदल यांचा योग्य क्रम समजण्यासाठी अचूक कालगणना आवश्यक असते.
- » धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनात कालगणनेचे महत्त्व फार मोठे आहे. उदा. सण- उत्सव, व्रत- वैकल्ये, धार्मिक विधी, यात्रा, इ.
- » प्रशासन व दैनंदिन व्यवहारांमध्ये कालगणना उपयुक्त ठरते.
- » शेती व आर्थिक जीवनात कालगणनेचे महत्त्व फार आहेत.
- » विज्ञान व तंत्रज्ञानात कालगणना अत्यंत आवश्यक आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :-

कालगणना म्हणजे दिवस, महिने, वर्ष व युगांची शास्त्रीय पद्धतीने मोजणी व नोंद ठेवण्याची व्यवस्था होय. मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात कालगणनेला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, इ. अनेक दृष्टीने कालगणनेचा उपयोग केला जाऊन जीवनाला शिस्त, नियोजन व सातत्य प्रगती प्रदान करते. याविषयी विश्वस्थितीशास्त्र पुराजीवविज्ञान, पुरात्वविद्या यांसारख्या शाखांच्याही कालगणनांच्या विशिष्ट पद्धती प्रचलित आहेत.

काही कालगणना मोजण्याच्या पद्धतीत मुसलमान कालगणना व हिंदू कालगणना यांची माहिती पुढील प्रमाणे...

हिजरी :-

ही कालगणना खलीफा उमर यांच्या हुकमाने अमलात आली. हिचा प्रारंभ इस्लामचा संस्थापक मुहम्मद याने मक्केहून मदिनेस पलायन केले तेव्हापासून धरतात. ही कालगणना शुद्ध चांद्रयानाने आहे. चंद्राला पृथ्वीभोवती एक प्रदक्षिणा पूर्ण करण्यास लागणारा काळ म्हणजे चांद्र महिना आणि अशा बारा महिन्यांचे वर्ष. हिजरी कालगणनेचा उपयोग मुघल फर्मान, मुघल राजवटीतील विविध प्रकारची कागदपत्रे, आदिलशाही, कुतुबशाही व निजामशाही फर्मान, फारसी ग्रंथ, इत्यादी साधनांमध्ये केलेला असतो.^१ जुन्या मराठी कागदपत्रांमध्ये हिजरी कालगणनेतील महिन्यांच्या तारखा लिहिताना तारखेच्या आकड्यात पूर्वी छ असे अक्षर लिहिलेली आढळते तिचे छ हा चंद्र या शब्दाचा संक्षेप असतो.^२

शुहर ऊर्फ अरबी :-

शिवकाळात कोणत्याही सरकारच्या उत्पन्नाची मुख्य बाब शेतीवरील कर ही होती. शेती ऋतूवर अवलंबून असते आणि ही जरी कालगणनेचा तर ऋतुंशी काही संबंध नाही. त्यामुळे शेतीवरील कराची आकारणी व वसुली याकरिता हिजरी कालगणना ही सोयीची कालगणना नाही. म्हणून महसुलीची आकारणी व वसुली यांकरिता शूहर कालगणना सुरू करण्यात आली.^३ ही कालगणना कोणी सुरू केली ते समजत नाही. पण बहुदा ती हिजरी सन ७४४ (इ.स. १३४३-४४) मध्ये सुरू करण्यात आली असावी आणि त्यावेळी हिजरी सनाचा

जो आकडा होता तोच शूहर सनाचा आकडा धरण्यात आला असावा असे दिसते. या कालगणनेतील वर्ष सौर आहे त्याचा प्रारंभ सूर्याच्या मृग नक्षत्रातील प्रवेशापासून होतो आणि अंत त्यानंतर ३६५ किंवा ३६६ दिवसांनी होतो. पण हे वर्ष जरी सौर म्हणजे ३६५ किंवा ३६६ दिवसांचे असले तरी त्यातील महिने हिजरी कालगणनेत जे आहेत तेच म्हणजे चांद्र आहेत. त्या बारा चांद्र महिन्यांमधील दिवसांची बेरीज ३५४ किंवा ३५५ भरते. त्यामुळे या वर्षात पहिल्या दहा, अकरा किंवा बारा तारखा याच त्या वर्षाच्या शेवटी पुन्हा एकदा येतात. जुन्या फारसी व मराठी कागदपत्रांमध्ये शूहर सन कधीही आकड्यांत लिहिलेल्या नसतो, अक्षरांमध्येच लिहिलेला असतो आणि त्याकरिता संख्यावाचक अरबी शब्दच वापरलेले असतात.^४ मराठीत त्याला अरबी सन त्यामुळेच म्हणत असावेत. फारसी कागदपत्रांमध्ये ते फारसी लिपीत लिहिलेले असतात आणि मराठी कागदपत्रांमध्ये मोडी लिपीत लिहिलेले असतात. ते संख्यावाचक शब्द मराठी कागदपत्रांमध्ये साधारणपणे येत असे.

फसली :-

शुहर कालगणने प्रमाणेच फसली कालगणनाही महसुलाची आकारणी व वसुली यांकरिता सुरू करण्यात आली असली पाहिजे हे तिच्या नावावरून उघड आहे. फसली सनाचे विविध प्रकार आहेत. त्यांत मुख्य फरक वर्षारंभाच्या तारखे विषयी आहे. उत्तर हिंदुस्तानात रूढ असलेली फसली कालगणना अकबराने आणि दक्षिण हिंदुस्तानात रूढ असलेली फसली कालगणना शहाजानाने सुरू केली असे अनेक आधुनिक ग्रंथकारांनी म्हटले आहे. पहिल्या वर्षाचा ९६२ मोहरम १ या दिवशी झाला असे धरले असावे. पुढेही १०४४ मध्ये शहाजहाननेही दक्षिणेतील काही प्रदेश जिंकला. तेव्हा तेथे हिजरी १०४४ म्हणजेच १०४४ असे धरून दक्षिणेत फसली कालगणनेस प्रारंभ केला होता. उत्तरी फसलीचा प्रारंभ हिजरी सन ९६२ (इ.स. १५५४) पासून व दक्षिण फसलीचा प्रारंभ हिजरी सन ९६४ (इ.स. १५५६) पासून, करण्यात आला असावा आणि त्या वेळी हिजरी सनाचा जो आकडा होता तोच फसली सनाचा आकडा धरण्यात आला असावा असे दिसते. मुघलांच्या महसुली कागदपत्रांमध्ये आणि मुघल साम्राज्याच्या दख्खन सुभ्यातील इतरही कागदपत्रांमध्ये फसली कालगणनेचा उपयोग केला जाई. अश्या नोंदी इतिहासात दिसून येतात.

जुलूस :-

जुलूस हा अरबी शब्दाचा मूळ अर्थ बैठक असा आहे. बादशहाने राज्यारोहण अशा अर्थीही तो शब्द वापरला जाई. जुलूस सण म्हणजे राज्यारोहण वर्ष. वर्षाची मोजणी बादशहाच्या राज्यारोहणापासून करण्याची पद्धत भारतात आणि परदेशातही फार पूर्वीपासून रूढ झाली आहे. भारतात मुघल बादशहा आणि टिपू सुलतान यांखेरीज इतर मुसलमान राज्यकर्त्यांनी आपले जुलूस सन चालू केल्याचे सहसा आढळत नाही. मुघल बादशहांपैकी अकबर त्याच्या कारकीर्दीत ५० वर्षात म्हणजेच पन्नासाव्या इलाही वर्षात, १५ ऑक्टोबर १६०५ रोजी, मरण पावला आणि जहागिरीचा राज्यारोहण २४ ऑक्टोबर १६०५ रोजी झाले.^५ या काळात सरकारी फर्माने त्यांचे दरबारी इतिहास, त्यांच्या राजवटीतील विविध प्रकारचे सरकारी कागदपत्रे इत्यादी साधनांमध्ये जुलूस सणाचा उपयोग केल्याचे आढळते.

इलाही :-

इलाही कालगणना अकबराने आणि त्यांच्या कारकीर्दीतच्या २९ व्या वर्षात म्हणजे हिजरी सन ९९२ इ.स. १५८४ मध्ये सुरू केली.^६ हिचा प्रारंभ मात्र, अकबराच्या हुक्मानुसार, अकबर ज्या वर्षी गादीवर बसले, त्या वर्षाच्या १ फरवरीन पासून, म्हणजे ११ मार्च १५५६ पासून धरण्यात आला. या कालगणनेतील वर्ष सौर आहे ते सूर्याच्या मेष राशीतील प्रवेशापासून सुरू होते. या कालगणनेतील वर्षाची मोजणी एक पासून सलग केली जात होतीच शिवाय अकबराने तिच्यातील दर बारा वर्षांचे एक चक्र मानून त्यातील प्रत्येक वर्षास एकेका महिन्याचे नाव दिले होते. मुघल फर्माने, मुघलांच्या राजवटीतील विविध प्रकारची सरकारी कागदपत्रे, मुघलांचे दरबारी इतिहास इत्यादी साधनांमध्ये इलाही कालगणनेचा उपयोग केल्याची नोंद आढळते. ही कालगणना आता कोठेही रूढ नाही.

तुर्की :-

हे बारा वर्षे सौर वर्षाचे एक चक्र असते आणि त्यातील प्रत्येक वर्षात एकेक नाव असते. प्रत्येक नावाच्या शेवटी वर्ष या अर्थाचा ईल हा शब्द सामान्यतः येतो. उदा. ऊद् ईल, बार्स किंवा पार्स ईल, लूई ईल, यून्त ईल, इत्यादी या चक्रातील बारा वर्षे संपली की पुन्हा पहिल्यापासून हे चक्र सुरू होते. यातील वर्षाचा प्रारंभ सूर्याच्या मेष राशीतील प्रवेशापासून म्हणजे जुन्या पद्धतीच्या ११ मार्चपासून होतो असे दिसते.

महसूल विषयक मुघल फर्मानांमध्ये आणि मुघल राजवटीतील महसूल विषयक इतर फारसी व मराठी कागदपत्रांमध्ये या तुर्की वर्षाच्या नावाचे उल्लेख येतात. पण कागदपत्रांच्या तारखा सांगण्यासाठीच नावांचा उल्लेख केल्याचे कधीच आढळत नाही. त्यांचा उल्लेख येतो तो कागदपत्रांचा पोटात पिकाच्या विशिष्ट हंगामाचा उल्लेख करतांना येतो. भारतात मुघल साम्राज्याखेरीज इतर कोणत्याही राज्यात या कालगणनेचा वापर केल्याचे आढळत नाही.

शिवचरित्राच्या साधनांमध्ये या तुर्की कालगणनेतील वर्षाच्या नावाचा उल्लेख असलेली कागदपत्रे आढळलीच अगदी तुरळक आढळतील. या कालगणनेत वर्षाची खरीप आणि रब्बी अशा दोन हंगामांमध्ये विभागणी केलेली असेल आणि प्रत्येक हंगामाचे सहा भाग पाडलेले असत इतकेच उपलब्ध माहितीवरून सांगता येते.^७ ही कालगणना आता भारतात कोठेही रूढ नाही.

अब्जद कालसंकेत :-

अरबीत व फारसीत ठराविक अक्षरेही ठराविक संख्यांची वाचक मानली आहेत आणि त्या भाषांत कधी कधी ती अक्षरे वापरूनही एखाद्या प्रसंगाचा हिजरी सन सांगितला जात असे. या काल संकेतातील पहिली चार अक्षरे अलिफ, बे, जिम आणि दाल अशी असून ती अनुक्रमे एक, दोन, तीन, चार या संख्या दर्शविण्यासाठी वापरली जातात.^८ ती अक्षरे अनुक्रमे अक्षरे अ, ब, ज आणि द या उच्चारांकरिता वापरली जात असल्यामुळे या कालसंकेतास अब्जद असे म्हणतात. ही अक्षरे वापरून हिजरी सण सांगतात तेव्हा नुकतीच अक्षरे एका पुढे एक ठेवली नाहीत, त्या अक्षरांपासून एक किंवा अधिक अर्थपूर्ण शब्द किंवा वाक्य तयार होईल आणि त्या शब्दातील किंवा शब्दसमूहातील अक्षरांच्या

किमतींची बेरीज ही अभिप्रेत असलेल्या प्रसंगाच्या हिजरी सनाच्या आकड्यां एवढी होईल, अशा खुबीने रचना करून एखाद्या प्रसंग विशिष्ट प्रसंगाचा हिजरी सन सांगितला जातो. अरबी व फारसी शिलालेखांमध्ये आणि इतिहास ग्रंथांमध्ये असे काल संकेत दिलेले आढळतात. स्वतःच्या व इतरांच्या मनोरंजनाकरिता किंवा त्यातील चमत्काराने मातब्बर व्यक्तींना खुश करून त्यांच्याकडून बक्षीस मिळवण्याकरिता ते तयार केले जात असावे.

शक कालगणना :-

या कालगणनेतील महिने दक्षिणेत अमान्त आणि उत्तर भारतात पौर्णिमान्त असतात. महाराष्ट्रात शकाची गतवर्षसंख्या सांगतात आणि तमिळ प्रदेशात वर्तमान म्हणजे चालू वर्षाची संख्या सांगतात. त्यामुळे या कालगणनेचे तमीळ प्रदेशातील वर्ष हे महाराष्ट्रातील वर्षापेक्षा एकाने पुढे असते उदा. महाराष्ट्राच्या ज्या वर्षाला शक १५५१ म्हणतात. त्याच वर्षाला तमीळ प्रदेशात शक १५५२ म्हणतात. शक वर्षाच्या संख्येत ७८ मिळविले की जी संख्या आहे ती त्या संख्येच्या इसवी सनात शक वर्ष होते आणि त्यापुढील इसवी सनात ते वर्ष संपते. उदा. शक १५५० हे इ.स.१६२८ (१५५०+७८) मध्ये सुरू झाले आणि इ.स.१६२९ मध्ये संपले. शक वर्षाचा प्रारंभ इसवी सनाच्या मार्च महिन्यात होतो.

इसवी सनाच्या १७ व्या शतकात महाराष्ट्रातील विविध राजवटीं मधील महजर, खाजगी कागदपत्रे व शकावल्या आणि दक्षिण भारतातील विजयनगर म्हैसूर, इक्करी, इत्यादी राज्यांमधील सरकारी कागदपत्रे व ग्रंथ, इत्यादी साधनांमध्ये शक कालगणनेचा उपयोग केलेला आढळतो.

विक्रम संवत :-

या कालखंडातील वर्ष उत्तर भारतात चैत्राली म्हणजे चैत्रशुद्ध प्रतिपदेस सुरू होते आणि दक्षिण भारतात कार्तिक आधी असते म्हणजेच कार्तिक शुद्ध प्रतिपदे सुरू होते त्यामुळे उत्तरी विक्रम सावंत दक्षिणे, विक्रम संवताच्या सात महिने आधी सुरू होतो. उदा. पौर्णिमान्त चैत्र शुद्ध १, (उत्तरी) संवत १६९० ही शुद्ध १, (दक्षिणी) संवत १६८९ या तिथीशी जुळते. पौर्णिमान्त कार्तिक वद्य १५, (उत्तरी) संवत १६९० तिथी अमान्त आश्विन वद्य १५, (दक्षिणी) संवत १६८९ या तिथीशी जोडते. म्हणजे अमान्त चैत्रशुद्ध १ ते अमान्त आश्विन वद्य १५ हे सात महिने उत्तरी संवत हा दक्षिणी विक्रम संवतापेक्षा एकाने पुढे असतो. त्यानंतर पौर्णिमान्त कार्तिक शुद्ध १, संवत १६९० ही तिथी अमान्त कार्तिक शुद्ध १, संवत १६९० या तिथीशी जुळते. इथून पुढे पौर्णिमान्त चैत्र वद्य १५, (उत्तरी) संवत १६९०, म्हणजेच अमान्त फाल्गुन वद्य १५, (दक्षिणी) संवत १६९०, या तिथी पर्यंत उत्तरी आणि दक्षिणी संवतांची संख्या सारखीच असते. त्यापुढील तिथीस म्हणजे चैत्र शुद्ध १ या तिथीस उत्तरी संवत १६९१ सुरू होतो, पण दक्षिणी संवत मात्र १६९० हाच असतो. या दोन्हीतला हा फरक पुढील सात महिने कार्तिक शुद्ध १ पर्यंत चालू राहतो.

राज्याभिषेक शक :-

ज्येष्ठ शुद्ध १३ शक १५९६ म्हणजे ६ जून १६७४ या दिवशी शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक झाला. त्या दिवसापासून राज्याभिषेक शक १ या वर्षास प्रारंभ झाला. अर्थात याची संख्या ही चालू वर्षाची संख्या आहे, गतवर्षाची संख्या नाही. याचे शकात रूपांतर करावयाचे

असल्यास शकाच्या संख्येत चैत्र शुद्ध प्रतिपदा ते ज्येष्ठ शुद्ध १२ या काळाकरिता १५९६ आणि ज्येष्ठ शुद्ध १३ ते फाल्गुन वद्य १५ या काळात करिता १५९५ मिळवावे लागतात. उदा. वैशाख शुद्ध १, राज्याभिषेक शक २ म्हणजेच वैशाख शुद्ध १, शक १५९८ आणि आषाढ शुद्ध शक १, राज्याभिषेक शक २ म्हणजेच आषाढ शुद्ध १, शक १५९७.

शिवाजी महाराजांनी जरी ही नवीन कालगणना सुरू केली तरी त्यांनीही तिचा सर्रास उपयोग केला नाही. त्यांच्या राज्याभिषेकानंतरच्या काही पत्रांवर राज्याभिषेक शक घातलेला असतो आणि काही पत्रांवर पूर्वीप्रमाणे फक्त शुहूर सन घातलेला असतो, राज्याभिषेक शक घातलेला नसतो. शिवाजी महाराजांच्या अधिकाऱ्यांपैकी मोरेश्वर पंडितराय यांच्या पत्रांवरही राज्याभिषेक शक घातलेला असतो. ९ तसेच इतर अधिकाऱ्यांची राज्याभिषेकानंतरची जी पत्रे आतापर्यंत उजेडात आले आहेत, त्या पत्रात राज्याभिषेक शक घातल्याचे आढळत नाही. शिवाजी महाराजांच्या नंतरच्या छत्रपतींच्या कारकिर्दीमध्येही स्वतः छत्रपती आणि त्यांचे पंडितराय यांखेरीज इतरांच्या पत्रांवर राज्याभिषेक शक घातलेला नसतो.

मुघल बादशाहांचे जुलूस सण हे त्या त्या बादशाहांच्या कारकीर्दीपुरते असत. म्हणजे प्रत्येक मुघल बादशाहाचा जुलूस सन एक पासून सुरू होई. शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेक शकांच्या बाबतीत मात्र तसा प्रकार नाही. शिवाजी महाराजांच्या नंतरच्या छत्रपतींनीही शिवाजी राजांचा राज्याभिषेक शक पुढे चालू ठेवला म्हणजे कोणत्याही छत्रपतींच्या कारकीर्दीत राज्याभिषेक शकाची मोजणी शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकापासूनच, म्हणजेच ज्येष्ठ शुद्ध १३, शक १५९६ पासूनच, केली जात असे.

शिवाजी महाराजांच्या आणि त्यांच्या नंतरचे छत्रपती यांच्या ज्या पत्रांवर राज्याभिषेक शक घातलेला असतो त्या सर्व पत्रांचा मायना ठराविक धर्तीचा असतो. प्रथम 'स्वस्ति श्री' हे मांगल्यसूचक शब्द, मग राज्याभिषेक शक, संवत्सराचे नाव, महिना, पक्ष, तिथी व वार अशा क्रमाने तारीख, मग क्षत्रिय कुलावंतस ही उपाधी व तिच्यापुढे छत्रपतींचे नाव, त्यानंतर 'याणी' असा शब्द, त्यापुढे पत्र ज्याला उद्देशून असेल त्यांचे नाव किंवा पद आणि मग 'यासी आज्ञा केली ऐसी जे', किंवा 'यासी दिल्ले वतनपत्र ऐसे जे', किंवा 'यासी अभय पत्र ऐसे जे' अशा स्वरूपाचा मजकूर, असा त्या पत्रांचा मायना सर्वसाधारणपणे असतो. क्वचित छत्रपतींची उपाधी, त्यांचे नाव व त्या पुढील याणी हा शब्द हा मजकूर मायन्यात नसतो, तारखेनंतर एकदम पत्र ज्याला पाठविले असेल त्यांचे नाव किंवा पद आणि यापुढे यासी राज्याज्ञा ऐसी जे असा मजकूर असतो.^{१०} अश्या प्रकारच्या पत्रांच्या नोंदीवरून त्या काळातील ऐतिहासिक अध्ययन होते.

कलियुग ऊर्फ युधिष्ठिर शक :-

या कालगणनेचा उपयोग फार जुन्या शिलालेखांमध्ये आणि ताम्रपटांमध्ये क्वचित केलेले आढळते. शिवचरित्राच्या साधनांमध्ये, शिवदिविजय बखरीचा अपवाद वगळता या कालगणनेचा उपयोग केल्याचे आढळते.^{११}

संवत्सर :-

हे एक साठ वर्षांचे चक्र असून त्यातील प्रत्येक वर्षात एक -

एक नाव आहे. त्याला संवत्सर म्हणतात. उदा प्रभव संवत्सर, विभव संवत्सर इत्यादी. ही नावे मुळात ज्या बार्हस्पत्य चक्रातून घेतली आहेत ते असेच एक साठ वर्षांचे चक्र आहे. बृहस्पतीला म्हणजेच गुरूला एक रास ओलांडण्यास जो काळ लागतो, तो या चक्रातील एक वर्षाचा काळ होय. त्याला संवत्सर म्हणतात. सूर्य सिद्धांतानुसार एक सौर वर्ष ३६५.२५८७ दिवसांचे आणि बार्हस्पत्य वर्ष ३६१.०२६७ दिवसांचे असते. कोणत्याही वर्षाच्या प्रारंभी जे बार्हस्पत्य संवत्सर असेल ते त्या वर्षाचे संवत्सर मानतात. वर्षारंभी असलेले संवत्सर कधी, कधी ते वर्ष सुरू झाल्यावर दोन-तीन दिवसात संपून नवीन संवत्सर सुरू होते, ते संवत्सरही वर्ष संपण्याच्या जरा आधी संपते आणि त्याही पुढील संवत्सर सुरू होत. अर्थात मधले संवत्सर कोणत्याच वर्षाच्या आरंभी नसते. अशा संवत्सराचा असा क्षय मानण्याची पद्धत दक्षिण भारतात साधारणपणे इसवी सनाच्या दहाव्या शतकापासून लुप्त झाली, पण उत्तर भारतात मात्र त्यानंतरही चालू राहिली. त्यामुळे उत्तर भारतातील संवत्सर आणि दक्षिण भारतातील संवत्सर ही एकमेकांशी जुळनाशी झाली.

प्रहर, घटका आणि पुळे :-

हिंदू कालगणनेत दिवस आणि रात्र यापेक्षा कमी वेळाचे मोजमाप करण्याचे मुख्य परिणाम परिमाण घटी किंवा घटिका हे होते. सरासरी मानाने एका अहोरात्राच्या, म्हणजे एका सूर्योदयापासून पुढील सूर्योदयापर्यंतच्या वेळाच्या, साठ घटका होतात. अर्थात एक घटका म्हणजे २४ मिनिटे.^{१२} प्रत्येक घटकाचे साठ सारखे भाग कल्पिले असून त्यातील प्रत्येक भागास पुळे म्हणतात. एक पुळ म्हणजे २४ सेकंद. एका अहोरात्राचे सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंतचे चार आणि सूर्यास्तापासून सूर्योदयापर्यंतचे चार असे आठ भाग कल्पिले असून त्यातील प्रत्येक भागास प्रहर म्हणतात. सरासरी मानाने एक प्रहर म्हणजे साडेसात घटका किंवा तीन तास. घटका मोजण्यासाठी भारतात घटिकापात्र वापरत असत. या पात्राला तळाशी एक छिद्र असून त्यावर एक नळी बसविलेली असते. हे पात्र पाण्याने भरलेले एका घंगाळात सोडत. नळीतून पाणी आत शिरून घटिकापात्र बुडाले म्हणजे एक घटका झाली. किती वेळ झाली ते लोकांना समजावे म्हणून एखादा तुमच्या तबकडीवर लाकडी हातोड्याचे टोल दिले जात. प्रथम घटकांचे टोल दिले जात आणि मग किंचित थांबून प्रहरांचे टोल देत. ही व्यवस्था अर्थातच फक्त मोठ्या गावांमधील सरकारी कचेऱ्यांमध्ये आणि मातब्बर व्यक्तींच्या वाड्यांमध्ये असेल असे वाटते. वेळ मोजण्याची ही पद्धत मुसलमान राज्यकर्त्यांनी ही स्वीकारली होती. त्यामुळे फारसी ग्रंथांमध्ये व कागदपत्रांमध्येही या पद्धतीने वेळ सांगितल्याचे पुष्कळ उदाहरणे आढळतात.^{१३}

जंत्र्या :-

दोन किंवा अधिक कालगणनांमधील परस्परांशी जुळत्या तारखा व त्यांचे वार देणारे तक्ते ज्या ग्रंथांमध्ये दिलेले असतात, त्यांना इतिहास संशोधन क्षेत्रात जंत्र्या असे म्हणतात. विविध कालगणनांमधील तारखांचे सोईस्कर अशा एखाद्या कालगणनेतील तारखांमध्ये रूपांतर करण्यासाठी, आणि ऐतिहासिक साधनांमध्ये दिलेले काळाचे तारीख, वार वैगरे तपशील एकमेकांशी जुळतात की नाही हे तपासून पाहण्यासाठी जंत्र्यांचा उपयोग होतो. शिवचरित्राच्या साधनांच्या दृष्टीने उपयुक्त अशा काही जंत्र्या पुढील प्रमाणे, खरे जंत्री अथवा शिवकालीन संपूर्ण शकावली - श्री. गणेश सखाराम खरे यांनी तयार केलेली जंत्री इ.स.१९२३., अँन इंडियन इमेमिरिस - श्री.एल.डी.स्वामीकन्नू पिल्लै यांची जंत्री इ.स.१९२२., शक व सन यांची तिथी व तारिखवार जंत्री - श्री.बाळाजी प्रभाकर मोडक यांची तयार केलेली जंत्री इ.स.१८८९ मध्ये प्रकाशित केलेली होती. अश्या महत्त्वपूर्ण नोंदींच्या माहितीवरून त्या काळातील इतिहास समजतो.

समारोप :-

भारतीय कालगणना ही अत्यंत प्राचीन, वैज्ञानिक आणि खगोलीय स्थितीवर आधारित पद्धत आहे, जी मुख्यत्वे चांद्र आणि सौर अशा दोन्ही प्रणालींचा वापर करते. कालगणनेचा मूळ हेतू मुख्यतः घडत असलेल्या व घडलेल्या घटनांचा कालानुक्रम सांगणे असा असतो. ऐतिहासिक कालगणनेत गतकालीन घटनांचा कालानुक्रम निश्चित करण्याचा प्रयत्न असतो.

संदर्भ सूची :-

- » मेहेंदळे गजानन भास्कर, श्री. राजा शिवछत्रपती खंड १, भाग २ पृ. १२२
- » शिवकालीन चरित्र साहित्य, खंड ४, पृ. ७०६
- » ऐतिहासिक फारसी साधने., खंड १, पृ. ३
- » खरे, ग.ह., संशोधकाचा मित्र पृ. ११७
- » तुजुक - इ- जहागीरी, खंड १ पृ. १
- » अकबरनामा, खंड २, पृ. १५ - २४ ; खंड ३, पृ. ६४५
- » खरे, ग.ह., संशोधकाचा मित्र, पृ. ८३-८४
- » खरे, ग.ह., संशोधकाचा मित्र, पृ. १५
- » ऐतिहासिक संकीर्ण साहित्य, खंड ८, पृ. ५
- » शिवकालीन चरित्र साहित्य., खंड ९ पृ. ६०, म.इ.सा., खंड १५ पृ. ३४८
- » शिवदिविजय बखर, पृ. ३
- » आईन- इ- अकबरी, खंड २, पृ. १९
- » तुजुक-इ-जहागीरी, खंड १, पृ. २, १६५

E-ISSN 2582-5429

SJIF Impact - 6.8

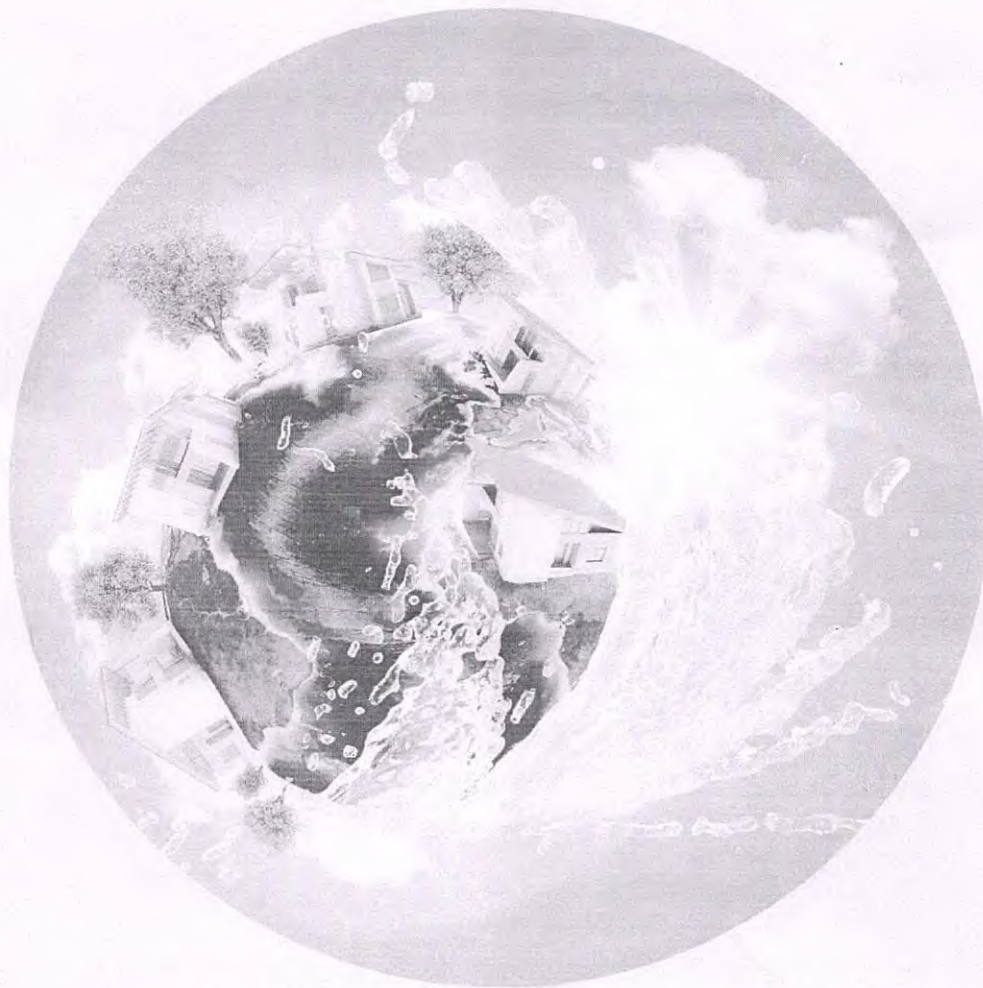
AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

October 2025 Special Issue 19 Volume IV (B)

**Beyond Boundaries: Interdisciplinary
Dialogues for a Sustainable Future
(BBIDSF 2025)**

Executive Editor
Dr. Vijayanand A. Warde

Associate Editor
Mr. S. S. Palkhe
IQAC Coordinator

Chief Editor
Prof. Uday S. Jagtap
Principal

Associate Editor
Dr. Gaurav. G. Mahajan

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli

Akshara Publication

53	नंदुरबार जिल्ह्यातील व्यावसायिक महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचा विद्यार्थी वाचत असलेल्या आधुनिक साधन सामग्रीचा वापर एक अभ्यास (आदिवासी विद्यार्थिनी)	प्रा.पंकज रमेश देशमुख	207
54	शाश्वत शेती विकासासाठी आणि पर्यावरण संवर्धनासाठी आंबा शेतीचा भौगोलिक दृष्टीकोनातून अभ्यास (विशेष संदर्भ साक्री तालुका)	प्रा. डॉ. अजय पंडितराव नांदे	210
55	पारंपरिक शिक्षणापासून शाश्वत विकासाकडे: वाणिज्य शिक्षणाची भूमिका	डॉ. संतोष एकनाथ कर्डक	212
56	विकसित भारतात महिलांचे योगदान : एक अभ्यास	प्रा.जगदीश अमृतराव कुवर	216
57	वेद आणि पर्यावरणशास्त्र	प्रा. डॉ.आर.ए.चौधरी	219
58	भारतीय लोकसाहित्य एवं पर्यावरण	डॉ.किरण वट्टी	222
59	वस्तू आणि सेवा कराचा जीवन आणि आरोग्य विमा क्षेत्रावर सकारात्मक परिणाम (विशेष संदर्भ - जळगाव जिल्हा)	डॉ.रविंद्र दत्तात्रय वाघ डॉ.योगेश बलदेव पुरी	224
60	हरित कर (Green Tax) शाश्वत विकासासाठी एक धोरणात्मक साधन	प्रा.डॉ. जनार्दन जानजी देवरे	227
61	आश्रित विकास सिद्धांताच्या चौकटीत शाश्वत विकासाचे मूल्यांकन : भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास	डॉ.बी.एस.भालेराव	231
62	शाश्वत शेती संदर्भात शेतकऱ्यांमध्ये शेतकरी सहाय्यता उपक्रमाद्वारे जाणीवजागृती: एक अभ्यास	डॉ. गजानन मुरलीधर खेकाडे डॉ. विजयानंद अभिमान वारडे	235
63	उच्च माध्यमिक शाळेतील कला, विज्ञान व वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील स्व-नियंत्रित अध्ययन क्षमतेचा तुलनात्मक अभ्यास.	प्रा. ईश्वर सिताराम बोरसे डॉ. टी. एम. माळी	239
64	नवीकरणीय ऊर्जा आणि शाश्वत विद्युत तंत्रज्ञान	प्रा. डॉ. सूर्यकांत नागनाथ कळसकर	244
65	शिक्षणातून शाश्वततेकडे : जबाबदार उद्योजकतेसाठी कॉमर्स	प्रा. हर्षदा राजेंद्र बाविस्कर	247
66	शाश्वत शेती आणि कृषीपर्यावरणशास्त्र	जया किशनराव तोंडूळे सोपान मारोती शिंदे	252
67	शाश्वत विकासासाठी सार्वजनिक प्रशासन	प्रा. डॉ. मीना नामदेवराव काळे	255
68	भारतातील गरीबी : प्रवृत्ती, आव्हाने आणि धोरणात्मक प्रतिसाद	डॉ. सुरेश भालतडक	261
69	सोने दरवाढीवर एक दृष्टिक्षेप	डॉ. विवेक सुरेश श्रावणे	264
70	हरित कर प्रणाली आणि शाश्वत विकास: अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोन	योगेश उदयभान पाटील	266

प्रा.डॉ. जनार्दन जानजी देवे

सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय भडगाव जि.जळगाव

गोषवारा:- हरित कर म्हणजे पर्यावरणास हानिकारक परिणाम करणाऱ्या उत्पादनांवर, सेवांवर किंवा औद्योगिक क्रियांवर आकारण्यात येणारा कर होय. याचा मुख्य उद्देश पर्यावरण संरक्षण, प्रदूषण नियंत्रण व शाश्वत विकासासाठी आर्थिक साधन उपलब्ध करून देणे हा आहे. संशोधनाचा गाभा असा की हरित कर हे केवळ महसूल संकलनाचे साधन नसून पर्यावरणीय व्यवस्थापनासाठी एक प्रभावी आर्थिक धोरण ठरू शकते. या शोध निबंधात हरित करांचे स्वरूप, उद्दिष्टे व कार्यपद्धती स्पष्ट केलेली आहे. याशिवाय, हरित कर राबविताना येणाऱ्या अडचणी, जसे की उद्योगांचा विरोध, महसुली प्रशासनातील अकार्यक्षमता व सामाजिक असमानतेचा प्रश्न, यावरही विचार करण्यात आलेला आहे. तसेच भविष्यातील शाश्वत विकासासाठी योग्य धोरणात्मक शिफारसी देण्यात आलेल्या आहेत. या शोध निबंधात भारतात हरित कराच्या अंमलबजावणीची सद्यस्थिती दर्शविण्यात आलेली आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की, योग्य नियोजन, पारदर्शक निधी वापर व जनजागृती यामुळे हरित कर पर्यावरणपूरक जीवनशैली घडविण्यात प्रभावी ठरू शकतो. शेवटी, या शोध निबंधात शाश्वत विकासासाठी हरित करांचे धोरणात्मक महत्त्व अधोरेखित करून भविष्यातील पर्यावरणीय धोरणासाठी काही ठोस शिफारसी मांडल्या आहेत.

प्रस्तावना:- वर्तमान काळात बदलेली मानवी जीवनशैली, औद्योगिकीकरण आणि जलद आर्थिक विकासांमुळे पर्यावरणीय संकटे वाढत आहेत. हवामान बदल, जलप्रदूषण, मातीची गुणवत्ता कमी होणे, जैवविविधतेचा नाश आणि नैसर्गिक संसाधनांचा असंतुलित वापर यांसारख्या समस्यांनी जगभरात शाश्वत विकासाची आवश्यकता अधोरेखित केली आहे. शाश्वत विकास म्हणजे केवळ आर्थिक प्रगती नव्हे, तर पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सामाजिक कल्याण या तिन्ही पैलूंमध्ये संतुलन साधणे होय. परंतु, पारंपरिक आर्थिक धोरणे आणि कर प्रणाली साधारणतः पर्यावरणीय परिणाम लक्षात न घेता तयार केलेली असतात, ज्यामुळे प्रदूषण आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेक होत राहतो. हरित कर म्हणजे फक्त कर आकारणी नव्हे, तर लोकांना पर्यावरण पूरक वर्तनाकडे प्रवृत्त करणारा प्रोत्साहनात्मक उपाय आहे. शाश्वत विकासासाठी ग्रीन टॅक्सेशनचे महत्त्व अनेक स्तरांवर स्पष्ट होते. हे पर्यावरणीय परिणाम कमी करण्यास मदत करते, नैसर्गिक संसाधनांचा टिकाऊ वापर सुनिश्चित करते आणि दीर्घकालीन आर्थिक स्थैर्याला चालना देते. तसेच, या धोरणाद्वारे सरकारला नव्याने उत्पन्न मिळते, जे पर्यावरणीय संरक्षण, स्वच्छ ऊर्जा प्रकल्प आणि हरित तंत्रज्ञानावर खर्च केला जाऊ शकतो. जागतिक स्तरावर अनेक विकसित व विकसित होत असलेल्या देशांनी ग्रीन टॅक्सेशनला धोरणात्मक साधन म्हणून स्वीकारले असून, त्यातून पर्यावरणीय सुधारणा आणि आर्थिक लाभ यांचा संतुलित विकास साधला गेला आहे. यासारख्या पार्श्वभूमीवर, या शोध निबंधात ग्रीन टॅक्सेशनच्या संकल्पनेचा अर्थ, त्याचे प्रकार, भारतातील आणि जागतिक स्तरावरील अनुभव, तसेच शाश्वत विकासासाठी त्याचे धोरणात्मक योगदान यांचा सखोल अभ्यास केला जाणार आहे. विशेषतः, ग्रीन टॅक्सेशनच्या अंमलबजावणीतील अडथळे, प्रभावकारिता आणि भविष्यातील सुधारणा यांचा विचार करून शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी त्याचा संभाव्य वाटा स्पष्ट केला जाईल.

उद्दिष्टे :-

१. हरित कर (Green Tax) संकल्पना व उद्देशांचा अभ्यास करणे.
२. भारतात हरित करासंदर्भात घेतलेल्या उपाययोजना तपासणे.
३. भविष्यातील शाश्वत विकासासाठी योग्य धोरणात्मक शिफारसी देणे.

गृहीतके :-

१. भारतात हरित करांची आकारणी केली जात आहे.
२. भारतात हरित कर हा पर्यावरण संरक्षणाचे प्रभावी साधन ठरू शकतो.
३. हरित करातून मिळणारा निधी पर्यावरण संवर्धनासाठी उपयोगी ठरतो.

संशोधन पद्धती :- सदर शोध निबंधासाठी हरित कर संकल्पना, प्रकार, व भारतीय धोरणात्मक अंमलबजावणी यांचे वर्णन करण्यासाठी दुर्यम माहितीचे संकलन केलेले असून वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. सदर शोध निबंधासाठी शासकीय अहवाल, संशोधन लेख, जर्नल्स, आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे डेटा (OECD, UNEP, World Bank Reports) कायदेशीर व कर प्रणाली संदर्भातील साहित्य, संकलित केलेले आहे.

हरित कर : व्याख्या व अर्थ :- हरित कर म्हणजे असा कर, जो पर्यावरणाला हानी पोहोचवणाऱ्या प्रदूषणकारी क्रियांवर आकारला जातो. हा कर आकारण्यामागे दोन उद्दिष्टे असतात. १) प्रदूषणकारी वर्तन व साधनांचा वापर कमी करणे. २) करातून मिळालेला निधी पर्यावरण संरक्षणासाठी वापरणे.

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2025

ISSUE No - (DXXXII) 532

Economic Development of Khandesh: Opportunities and Challenges

खान्देश अर्थनीती

Chip-Editor
Dr. Virag S. Gawande

Editor
Prof. Dr. Harshvardhan Jadhav
Atg. Principal

Associate Editor
Dr. Mukesh P. Bhole
IQAC Coordinator

Executive Editor
Prof. Dr. Vijay B. Mante
Vice Principal

Associate Editor
Dr. Vidya Patil
Chairman
Khandesh Arthashastra Parishad

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Women's Participation in Economic Development in Khandesh (A study focusing on Jalgaon, Dhule and Nandurbar districts)	Dr. Jagdish Shankar Sonawane	1
2	Agro-Industrial Development Through Water and Irrigation Management: A Study of Khandesh, Maharashtra	Dr. Arun U. Patil	6
3	Human Development Index of Tribal Communities in the Khandesh Region: An Analysis of Challenges and Opportunities	Dr. Pandurang B. Patil	11
4	US Tariff Policy and its Impact on India's Trade Diversification Strategy	Dr. Nasiket Govindrao Suryavanshi	15
5	Infrastructure Development in the Khandesh Region of Maharashtra with Special Reference to Dhule District	Nagendra Prasad Yadav, Dr. Purnima Sitaram Wankhede	20
6	An Analytical Study Of Human Development Index Of Dhule Districts	Asst.Prof. Jagdish.A.kuwar, Dr. Jitendra D. Talware	26
7	Women Participation in Economic Development in Khandesh: The Role of Self-Help Groups in Networks, Knowledge, and Social Transformation	Dr. Akash kishor Gavhane	31
8	The Role of Agriculture Sector in the Maharashtra's Economy	Dr. Harshvardhan Damodar Jadhav, Mr. Sunil Ramesh Sapkale	37
9	Exploring Human Development Indicators through a Social Work Lens: A Study of Tribal Communities in Nandurbar	Dr. Archana Sudam Patil	41
10	The Role of Voluntary Organisations in the Socio-Economic Development of the Khandesh Region, Maharashtra	Vijaykumar Bhaskarrao Waghmare	47
11	A Case Study : Impact Of 50% Us Tariff On The Indian Economy	Gaidhani Savital, , Kadam Sambhaji, Talware Jitendra.	51
12	Development of MSMEs in Khandesh Region: Opportunities and Challenges	Ms. Saroj Diksha Krishnakumar, Prof. Dr. Vijay Mante	55
13	Development of Self-Help Groups in Khandesh	Dr. Sarjerao G. Golde, Mr. Sachin Wagh	61
14	पारंपरिक धान्य पिकांपासून रोख पिकांकडे झालेला कल: जळगाव जिल्ह्यातील अनुभव	डाॅ.बी.एस.मालेराव	65
15	अमेरिकेतील 50% आयात शुल्काचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम: क्षेत्रनिहाय विवेचन व घोरणात्मक परिणाम	सचिन रामचंद्र आवटे, प्रा.डाॅ.हर्षवर्धन डी. जाधव	72
16	कृषी आधारित उद्योग- खानदेश	प्रा.डाॅ.अमर वसंत जावळे	77
17	जळगाव जिल्ह्यातील कृषी आधारित उद्योगांचा अभ्यास	प्रा.डाॅ. जनार्दन जानजी देवरे, प्रा.डाॅ. आर.पी. पाटील	80
18	धुळे जिल्ह्यातून स्थलांतरित उरातोडणी क्षेत्रातील बालमजूर	डाॅ. पंकज साहेबराव अहिरे	85
19	महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासात खानदेशाची भूमिका	डाॅ.सचिन भास्कर कुंभार	91

x

Website – www.aadhar-social.com

Email – aadhar-social@gmail.com

जळगाव जिल्ह्यातील कृषी आधारित उद्योगांचा अभ्यास

प्रा.डॉ. जनार्दन जानजी देवरे

सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय भडगाव जि. जळगाव
janardandevare@gmail.com

प्रा.डॉ. आर.पी. पाटील

गंगामाई एज्युकेशन ट्रस्ट संचालित, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय नगाव ता.जि.धुळे
drppatil1964@gmail.com

गोष्टवारा (Abstract)

जळगाव जिल्हा हा महाराष्ट्रातील एक कृषीप्रधान जिल्हा असून येथे केळी, कापूस, ऊस, सोयाबीन, डाळी, कांदा यांसारख्या पिकांच्या उत्पादनामुळे कृषी आधारित उद्योगांची मोठ्या प्रमाणात उभारणी झाली आहे. या उद्योगांमध्ये प्रामुख्याने केळी प्रक्रिया व निर्यात उद्योग, कापूस जिनिंग व बखोद्योग, साखर कारखाने, डाळ मिल्स, तेल गिरण्या, कांदा डिहायड्रेशन युनिट्स तसेच ड्रिप इरिगेशन व पाईप उत्पादन उद्योगांचा समावेश होतो. स्थानिक स्तरावर दुग्ध व्यवसाय, बियाणे व अन्नधान्य उद्योगांनाही चालना मिळालेला आहे. हे उद्योग केवळ स्थानिक रोजगारनिर्मिती व उत्पन्नवाढीस हातभार लावत नाहीत तर जिल्ह्याच्या अर्थकारणाला राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेशी जोडण्याचे महत्वाचे कार्यही करतात. तथापि, या उद्योगांना कच्चा मालाचा अस्थिर पुरवठा, अपुरी पायाभूत सुविधा, वित्तीय अडचणी, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, तसेच जागतिक दर्जाच्या गुणवत्ता मानकांमध्ये कमीपणा अशा मर्यादांचा सामना करावा लागतो. यामुळे उत्पादनक्षमता व स्पर्धात्मकता कमी होत असल्याचे दिसून येते. या पार्श्वभूमीवर भविष्यातील विकासासाठी करारशेती, आधुनिक यंत्रसामग्री व संशोधन-विकासावर भर, डिजिटल मार्केटिंग व ई-कॉमर्सद्वारे बाजारपेठ विस्तार, कोल्ड स्टोरेज व औद्योगिक क्लस्टर उभारणी तसेच कौशल्य विकास प्रशिक्षण या उपाययोजनांमहत्वाच्या ठरतात.

प्रस्तावना (Introduction)

महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक विकासात कृषी आधारित उद्योगांचे महत्वाचे योगदान आहे. त्यापैकी जळगाव जिल्हा हा एक अग्रगण्य कृषीप्रधान प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. जिल्हा केवळ कृषी उत्पादनातच अग्रेसर नाही तर कृषीवर आधारित उद्योगांमध्येही त्याची ओळख आहे. गोदावरी, तापी, गिरणा या नद्यांनी समृद्ध असलेला हा प्रदेश सुपीक जमिनीने संपन्न असल्याने येथे विविध पिकांसह बहुविध कृषी आधारित उद्योगांचा विकास झाला आहे. कृषी आधारित उद्योग हे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नास स्थिरता प्रदान करणारे, ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती करणारे तसेच शहरी व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये दुवा निर्माण करणारे असतात. जळगाव जिल्ह्यात कापूस गिरण्या, सहकारी साखर कारखाने, दुग्धव्यवसाय, तेल निष्कर्षण, कडी निर्मिती, फल-भाजी प्रक्रिया इत्यादी उद्योगांचा प्राचीन काळापासूनचा इतिहास आहे. ब्रिटिश काळात येथे रेल्वेमार्गाचा विस्तार झाल्याने कृषी उत्पादनांची वाहतूक सुलभ झाली व उद्योगांना चालना मिळाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात सहकारी बळवळीने साखर उद्योगाला बळ दिले तर शेतकऱ्यांच्या एकत्रित प्रयत्नांमुळे दुग्धव्यवसायाचा विस्तार झाला. समस्यांचा अभ्यास केल्याशिवाय त्यावर उपाययोजना करता येत नाहीत. जळगाव जिल्ह्यातील कृषी आधारित उद्योगांना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. यात मुख्यत्वे कच्चा मालाची अनियमित पुरवठा, तंत्रज्ञानातील मागासलेपणा, बाजारपेठेच्या संधी मर्यादित असणे, वित्तीय अडचणी, शासकीय यंत्रणेतील अडचणी, जागतिकीकरणामुळे येणारी स्पर्धा इत्यादी समस्यांचा समावेश होतो. या सर्व समस्यांवर मात करून जळगाव जिल्ह्यातील कृषी आधारित उद्योगांचा विकास होऊ शकेल, याचा सखोल अभ्यास करणे गरजेचे आहे. या संदर्भात, जळगाव जिल्ह्यातील कृषी आधारित उद्योगांचा ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवरून विश्लेषण करणे, सध्याची स्थिती अभ्यासणे, समोरील आव्हाने ओळखणे व भविष्यातील संधी शोधणे हे या संशोधनाचे प्रमुख उद्देश आहेत. कृषी आधारित उद्योगांचा विकास झाल्यास ग्रामीण भागातील बेरोजगारीत घट

E-ISSN 2582-5429

SJIF Impact - 6.86

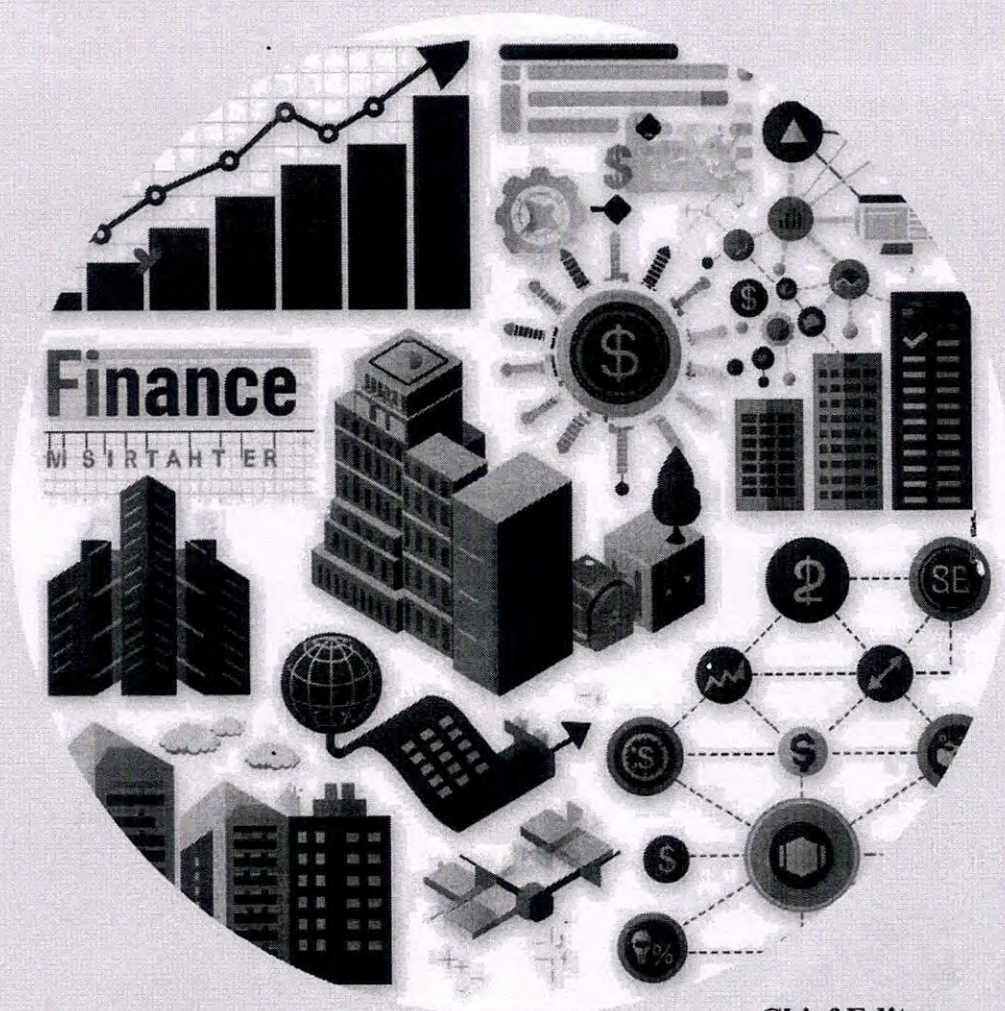
AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January 2026 / Special Issue 22 / Volume II

**One Day National Conference on
Recent Trends in Science & Technology, Commerce &
Management, Humanities and Interdisciplinary Studies**

Prof. Dr. R. S. Khadayate
Principal

Chief Editor
Dr. Vijayendra V. Patil
Co-ordinator

Executive Editors

Prof. D. S. Patil
Vice-Principal

Dr. A. K. Ghorpade
Organizing Secretary

Dr. V. D. Manvatkar
Organizing Secretary

Dr. A. K. Raut
Convenor

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli

Akshara Publication

Index

S.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
1	An analytical study of Brand awareness and preferences of rural youth for FMCG with special reference to Jalgaon District in Maharashtra	Dr. Sandeep Laxman Kotkar	10
2	India's Agricultural Export Sector: Opportunities & Challenges	Dr. Sangapal Prakash Ingle Dr. Vaibhav P. Kawade	14
3	A Study of Awareness of Consumer Protection Rights in Jalgaon District	Dr. Arvind K. Raut	17
4	A Study of the National Education Policy 2020 and Commerce Education: Challenges, Prospects, and Emerging Trends	Dr. Gajanan Dagaduba Chaudhari	20
5	Digital Financial Frauds in India: Trends, Causes, and Preventive Cyber security Measures	Dr. Gajanan Prabhu Dagade	23
6	The Impact of Fintech on Financial Inclusion	Dr. Gaurav Ganesh Mahajan	27
7	The Study on Green Banking Practices Followed in Karwar Taluk of Karnataka	Dr. Mohan Ram Naik	30
8	E-commerce, Digital Marketplaces, and the Evolution of Consumer Behavior	Dr. Rupali K. Sanap	36
9	Components of a global supply chain: essential of online Marketing	Dr. Sujata Chandrakant Patil	40
10	A Review Paper on Emerging Trends of Online Shopping Post -COVID in Maharashtra	Prof. (Mrs.) Reenu Ritesh Mehta	44
11	Role of Digitalization in Human Resource Management	Smt. Hemlata N. Darade	46
12	Bank Financing for MSME's: Opportunities, Risks and Strategic Recommendations	Dr. Arvind Kesharao Raut CA. Amit O. Mandhan	50
13	Digitalization in Human Resource Management: Trends, Case Insights, and Strategic Pathways	Chetan R. Tupe	53
14	Impact of Human Capital on the Financial Performance of Manufacturing Companies in India: An Empirical Analysis	Dr. Ameya C. Lohar CA Laxmikant Lahoti	57
15	Capital Markets and Securities Markets in India: Growth, Structure, and Evolution in the Contemporary Financial Landscape	Dr. Ameya Chhabildas Lohar CA Samkit Sanjay Chopda	60
16	AI-Driven Innovations and Their Impact on Marketing Strategies	Dr. Saroj Rameshwar Agrawal	64
17	Artificial Intelligence in Marketing: Applications, Benefits and Future Prospects	Kiran Dattatray Waghmare	68
18	GST 2.0 Rate Rationalisation: Impacts and Opportunities for India's Consumption	Prof. Ravindra D Wagh CA Maheshkumar B. Makreja	71
19	A Study the Conceptual Framework of Academic Incubators, Higher Education Institutions and Entrepreneurship Development	Dr. C. R. Deware Mr. Shubham S. Sonar	75
20	Impact of Training and Development Programs on Performance of Non-Teaching Staff in Arts, Commerce and Science Colleges in Jalgaon District	Dr. Arvind K. Raut Mr. Vinod Bandu Wagh	78
21	A Study of the Role of AI, Automation, and Data Analytics in Shaping Consumer Engagement in India's Retail Sector	Prof. (Dr.) Prabhakar S. Mahale Mrs. Pratima V. Muthal	81
22	A Comparative Study of Tax Audit Provisions under the Income-tax Act, 1961 and the New Income-tax Act, 2025	Dr. Ameya C Lohar CA. Sumit Rajendra Valecha	86
23	National Education Policy 2020 and Commerce Education: Opportunities, Challenges & Transformation	Dr. Anil Ramchandra Gore	89
24	A Study of Customer Adoption of UPI Services in the Vidarbha Region: Benefits and Challenges	Dr. Gajanan D. Chaudhari Mr. Bajrang Baban Jadhav	91

A Study of the National Education Policy 2020 and Commerce Education: Challenges, Prospects, and Emerging Trends**Dr. Gajanan Dagaduba Chaudhari**

Assistant Professor

Sau Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts, Commerce and Science College, Bhadgaon, Dist. Jalgaon

Abstract- *The National Education Policy (NEP) 2020 marks a significant milestone in the reform of the Indian education system. It aims to make education holistic, multidisciplinary, flexible, skill-oriented, and aligned with global standards while remaining rooted in Indian values. Commerce education, which plays a vital role in preparing students for careers in business, finance, management, entrepreneurship, and public services, is deeply influenced by the provisions of NEP 2020. This research paper attempts to study the impact of NEP 2020 on commerce education in India by examining its objectives, opportunities, challenges, and emerging trends. The study highlights how curriculum flexibility, skill-based learning, vocational integration, digital education, and multidisciplinary approaches can strengthen commerce education and enhance employability. At the same time, it also discusses challenges such as infrastructure gaps, faculty readiness, digital divide, and implementation issues. The paper is based on secondary data collected from government reports, policy documents, research articles, and educational websites. The study concludes that NEP 2020 has the potential to transform commerce education if implemented effectively with proper planning, training, and support systems.*

Keywords: NEP 2020, Commerce Education, Skill Development, Multidisciplinary Education, Employability, Higher Education Reforms

Introduction

Education is the foundation of economic and social development in any country. In India, education has always played a crucial role in shaping human resources and supporting national growth. Over the years, the Indian education system has faced several challenges such as rote learning, rigid curricula, limited skill orientation, and weak linkage between education and employment. To address these issues, the Government of India introduced the National Education Policy (NEP) 2020, replacing the National Policy on Education 1986.

The NEP 2020 aims to transform the entire education system from school to higher education by focusing on quality, equity, access, and accountability. It emphasizes learner-centric education, critical thinking, creativity, flexibility in course choices, and integration of vocational and professional education. Commerce education, which acts as a bridge between education and the economic system, is expected to benefit significantly from these reforms.

Commerce education equips students with knowledge of accounting, economics, business management, finance, taxation, marketing, and entrepreneurship. With the rapid changes in the global economy, digitalization, and the rise of start-ups, commerce education needs continuous updating. NEP 2020 provides a new framework that supports multidisciplinary learning, skill development, internships, and use of technology, making commerce education more relevant and future-oriented. This paper attempts to analyze the role of NEP 2020 in reshaping commerce education in India.

Objectives of the Study:

The main objectives of the present study are:

1. To understand the major provisions of NEP 2020 related to higher and commerce education.
2. To examine the prospects of commerce education under NEP 2020.
3. To identify the challenges in implementing NEP 2020 in commerce education.
4. To study the emerging trends in commerce education after NEP 2020.
5. To suggest measures for effective implementation of NEP 2020 in commerce education.

Overview of National Education Policy 2020

NEP 2020 focuses on holistic development of learners by promoting multidisciplinary education, flexibility in curriculum, multiple entry and exit options, academic bank of credits, vocational education, and use of technology. In higher education, it aims to increase Gross Enrolment Ratio (GER), improve quality, promote research, and ensure autonomy to institutions. Key features of NEP 2020 relevant to commerce education include:

- Multidisciplinary and flexible undergraduate programs
- Skill-based and vocational education

**AN ANALYTICAL STUDY ON THE IMPACT OF HUMAN RESOURCE
ANALYTICS ON TALENT ACQUISITION IN THE GIG ECONOMY****Dr. Gajanan D. Chaudhari***Assistant Professor, Department of Commerce, Sau Rajanitai Nanasaheb Deshmukh, Arts,
Commerce and Science College, Bhadgaon, Dist. Jalgaon.**Email: gdchaudhari@gmail.com***Abstract**

The rapid growth of the gig economy has transformed traditional employment patterns across the world. Organizations increasingly rely on freelance, contractual, and platform-based workers to maintain flexibility and reduce operational costs. Simultaneously, Human Resource (HR) functions are becoming more data-driven through the adoption of HR analytics. The present study empirically examines the impact of HR analytics on talent acquisition efficiency in the gig economy and its subsequent influence on gig workforce outcomes. Primary data were collected from 150 HR professionals involved in gig recruitment. Statistical tools such as descriptive statistics, correlation analysis, and regression analysis were applied using SPSS (Version 26). The findings indicate that HR analytics significantly improves talent acquisition efficiency, which in turn enhances gig workforce outcomes. The study highlights the strategic importance of analytics-driven recruitment while emphasizing the need for ethical and transparent implementation.

Keywords: HR Analytics, Talent Acquisition, Gig Economy, Predictive Hiring, Data-Driven Recruitment, Workforce Performance.

► *Corresponding Author: Dr. Gajanan D. Chaudhari*

Introduction:

The nature of employment has changed significantly due to technological advancement and digital labor platforms (Kuhn, 2016). The gig economy refers to a labor market characterized by short-term contracts, freelance work, and project-based employment rather than traditional long-term job arrangements (Wood et al., 2019). Organizations increasingly hire workers for specific assignments, creating flexibility while introducing new management challenges (Meijerink & Keegan, 2019).

Human Resource Management has evolved with the integration of HR analytics, which involves the systematic use of data and statistical tools to enhance decision-making (Minbaeva, 2018). In recruitment, analytics improves candidate selection, reduces hiring time, and enhances workforce quality (Davenport et al., 2010). However, empirical evidence examining this relationship in the gig economy remains limited. This study addresses this gap by statistically testing the relationship between HR analytics, talent acquisition efficiency, and gig workforce outcomes.

Statement of the Problem:

The gig economy requires fast, flexible, and efficient recruitment systems. Traditional hiring methods are often time-consuming and may not suit short-term workforce demands. Although HR analytics offers data-driven solutions, its practical impact on gig talent acquisition is not fully

explored. Therefore, this study investigates whether HR analytics significantly improves recruitment efficiency and workforce outcomes in gig-based employment structures.

Review of Literature:

The following are the important review related to the study:

Davenport, **Harris, and Shapiro (2010)** emphasized that talent analytics enables organizations to make evidence-based decisions rather than relying solely on managerial intuition. Their study highlighted that predictive models in recruitment improve workforce planning, reduce turnover, and enhance hiring quality. This foundational work supports the argument that data-driven recruitment strengthens organizational performance.

Similarly, **Harris, Craig, and Light (2011)** found that organizations adopting HR analytics achieved higher return on investment (ROI) in recruitment processes. The authors noted that analytics-driven talent acquisition reduces hiring errors and improves candidate-job matching. Their findings align with the present study's emphasis on recruitment efficiency and skill alignment in gig employment.

In the context of the gig economy, **Kuhn (2016)** examined the structural transformation of work due to digital platforms. The study observed that algorithm-based systems increasingly control worker selection and task allocation. This suggests that analytics plays a central role in gig workforce management, although concerns about transparency and fairness remain significant.

Meijerink and Keegan (2019) conceptualized human resource management practices within the gig economy and argued that traditional HR systems must adapt to platform-based employment. Their research identified analytics as a critical mechanism for managing flexible and remote workers effectively. The study supports the mediating role of recruitment efficiency in improving gig workforce outcomes.

Minbaeva (2018) highlighted that human capital analytics creates competitive advantage by enhancing strategic workforce decisions. The study found that organizations using data-driven HR practices demonstrate better performance outcomes compared to those relying on conventional methods. This strengthens the conceptual link between HR analytics and workforce performance examined in the present research.

Finally, Rasmussen and **Ulrich (2015)** argued that HR analytics must move beyond reporting metrics toward predictive and prescriptive insights. They emphasized that analytics improves strategic decision-making when properly integrated into organizational processes. Their findings support the present study's regression results, which demonstrate a significant impact of HR analytics on recruitment efficiency.

Objective of the Study:

The principal objectives of the study are:

1. To examine the impact of HR analytics on talent acquisition efficiency.
2. To analyze the effect of talent acquisition efficiency on gig workforce outcomes.
3. To examine the indirect relationship between HR analytics and gig workforce outcomes.

Hypotheses of the Study:

1. **H₀₁:** HR Analytics has no significant impact on Talent Acquisition Efficiency.
H₁₁: HR Analytics has a significant positive impact on Talent Acquisition Efficiency.
2. **H₀₂:** Talent Acquisition Efficiency has no significant impact on Gig Workforce Outcomes.
H₁₂: Talent Acquisition Efficiency has a significant positive impact on Gig Workforce Outcomes.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

*A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed
Journal*

ISSN-2347-7075

Impact Factor-8.141

January - February -2026

Volume - 7

Issue - 9

Published by:

Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

Website:<https://ijaar.co.in>

Submit Your Research Paper on Email

Regular Issue: editor@ijaar.co.in

For Publication Call On - 8624946865

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
18	Rahul R. Kamble Dr. Uddhav R. Aghav	Transforming Libraries in the Digital Age: A Study of Emerging Technologies and Services	82 to 83
19	Dr. Sanghratna L. Kasare	Air Pollution Control Technologies: A Chemical Perspective	84 to 88
20	Dr. Bhagwat R. Gurme	Analytical Methods for Environmental Monitoring: Principles, Applications, and Case Studies	89 to 91
21	Dr. Rajkumar G. Momle	Advanced Oxidation Processes in Environmental Chemistry	92 to 94
22	Snehal Umate Prof. Dr. Abhijeet Shelke	Inter-Relation Between Performance Appraisal and Motivation of Employees: A Study on How Performance Appraisal Contributes in Employee Productivity and Satisfaction.	95 to 100
23	Shaikh Massarrat Shaikh Ameer	Next-Generation Healthcare Technologies and Their Public Health Applications	101 to 103
24	Dr. Sarika Vaijanathrao Jadhav	Influence of Spray Deposition Parameters on the Structural, Optical, and Morphological Properties of Nanostructured Thin Films	104 to 107
25	Shaikh Massarrat Shaikh Ameer Dr. Ratnakar Mhaske	From Traditional to Digital: Interactive Pedagogical Practices in Science Education	108 to 110
26	Dr. Ranjeet V. Tehra Mr. Pritam G. Ingole	A comparative study of Corporate Social Responsibility (CSR) fund in Hingoli and Parbhani districts	111 to 113
27	Ana Khan Prof. Dr. Abhijeet Shelke	The Evolution of the Cosmetic Industry: From Spiritual Origins to Simplified Solutions	114 to 119
28	Samrin Kadu Pathan	Characterization and Pathogenesis of Nexarion Virus: A Novel RNA Virus with Pandemic Potential	120 to 127
29	Dr. Gajanan D. Chaudhari	An Analytical Study of Job Satisfaction and Problems Faced by Mall Workers in Jalna District	128 to 132
30	Dr. Vijaykumar Sidramppa Mule	Entrepreneurship, Start-ups and MSME Development: A Pillar of Economic Growth and Innovation.	133 to 135
31	Santosh M. Popade	Mathematics as the Backbone of Artificial Intelligence and Data Science in Viksit Bharat 2047	136 to 139
32	Dr. Shaikh Asif Karim Dr. Sayed Mujeeb	A Systematic Review on Memristor technology and applications	140 to 143
33	Ms. Shital Mane Dr. Sandip Wanjari Dr. Sudarshan S Savanoor	The Review of Influence of E-Commerce on Conventional Retailing with special reference to Indian Context	144 to 152
34	Ms. Sayali Vilas Mhatre	A Study of Stock Market Awareness and Participation Among College Students	153 to 157
35	Dr. Pranesh Shantaram	Artificial Intelligence and Academic Library Professionals	158 to 161
36	Asst. Prof. Ashok K. Hoke	Agriculture Transformation and Rural Economy	162 to 164
37	Mrs. Deepali Ashok Kumawat Dr. Nilima Prakash Kale	Reflections of Subaltern Status of Women in the Novels of Gita Hariharan, K.R. Meera and Meena Kandasamy	165 to 169
38	Shubhali J. Pohnekar Dr. Shweta Rajale (Patil)	A Critical Study of Issues, Challenges and Opportunities of Women Entrepreneurs in Manufacturing SMEs in the Marathwada Region	170 to 175

An Analytical Study Of Job Satisfaction And Problems Faced By Mall Workers In Jalna District

Dr. Gajanan D. Chaudhari

Assistant Professor Department of Commerce Sau Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts, Commerce and Science College, Bhadgaon, Dist. Jalgaon

Corresponding Author – Dr. Gajanan D. Chaudhari

DOI - 10.5281/zenodo.18507586

Abstract:

Shopping malls have become an important part of urban employment in India, especially for youth and semi-skilled workers. Mall workers play a key role in providing customer service and maintaining smooth daily operations. However, many workers face issues related to low wages, long working hours, job insecurity, and work pressure. The present study aims to analyze the level of job satisfaction among mall workers in Jalna District and to identify the major problems faced by them at the workplace. The study is based on primary data collected through a structured questionnaire from mall employees working in different sections such as sales, security, housekeeping, and food courts. The findings reveal that while some workers are satisfied with the working environment and teamwork, a majority are dissatisfied with salary, promotion opportunities, and job security. The study concludes with suggestions to improve job satisfaction and working conditions of mall workers.

Keywords: Job Satisfaction, Mall Workers, Workplace Problems, Service Sector

Introduction:

Jalna District has witnessed steady growth in organised retailing in recent years with the establishment of well-known malls and retail outlets such as D-Mart, Reliance, Croma, and other similar shopping centres. These malls have created employment opportunities for a large number of people, especially youth and semi-skilled workers. Mall employees are engaged in various activities including sales, customer service, security, housekeeping, and food courts. Their role is important in maintaining customer satisfaction and the overall image of the mall. Shopping malls have become an important part of urban employment in India and contribute significantly to the service sector. However, despite working in organised retail environments, many mall workers face several workplace problems. Low wages, long working hours, job insecurity, work pressure, and limited promotion

opportunities are common issues reported by mall employees. These problems directly affect their level of job satisfaction, motivation, and work performance. Job satisfaction plays a vital role in improving employee efficiency, commitment, and retention. Dissatisfied workers may experience stress, absenteeism, and frequent job changes, which ultimately affect service quality. In Jalna District, very limited research has been conducted on the job satisfaction and problems of mall workers. Therefore, the present study aims to analyse the level of job satisfaction among mall workers in Jalna District and to identify the major problems faced by them at the workplace, with a view to suggesting measures for improving their working conditions and overall well-being.

Statement of the Problem:

In recent years, shopping malls have expanded rapidly in small and medium cities like

Jalna. These malls provide employment opportunities to many workers, especially youth with limited education and skills. Despite this growth, the working conditions of mall employees often remain unnoticed. Mall workers are expected to work for long hours, follow strict targets, and handle customer pressure on a daily basis. Many workers receive low wages and have limited chances for promotion or career growth. Job satisfaction is an important factor that affects employee performance, commitment, and turnover. When workers are dissatisfied, it leads to stress, absenteeism, and frequent job changes. In Jalna District, very limited research has been conducted on the job satisfaction and problems of mall workers. Therefore, it becomes necessary to study their working conditions, level of satisfaction, and the challenges they face. This study attempts to fill this research gap by analytically examining the job satisfaction and problems of mall workers in Jalna District.

Objective of the study:

The principal objectives of the study are:

1. To study the socio-economic profile of mall workers in Jalna District.
2. To analyze the level of job satisfaction among mall workers.
3. To identify the major problems faced by mall workers at the workplace.
4. To examine the relationship between working conditions and job satisfaction.
5. To suggest measures for improving job satisfaction of mall workers.

Research Methodology and Sampling:

The research methodology adopted for the present study is as follows:

- **Research Design:** Descriptive and analytical research design
- **Sources of Data:**
 - **Primary Data:** Collected through a structured questionnaire
 - **Secondary Data:** Books, journals, research articles, and websites
- **Sampling Method:** Convenience sampling
- **Sample Size:** 50 mall workers
- **Tools of Analysis:** Percentage analysis and simple interpretation
- **Area of Study:** Jalna District

Scope of the Study:

- The study focuses on mall workers employed in various shopping malls in Jalna District.
- It covers employees working in sales, security, housekeeping, and food courts.
- The study analyzes job satisfaction related to salary, work environment, job security, and management support.

Limitations of the Study:

- The study is limited only to Jalna District; therefore, results cannot be generalised to other regions.
- The findings are based on the responses given by workers, which may include personal bias.
- Due to time constraints, the sample size is limited.
- Some workers were hesitant to share complete information due to fear of management.

IMPACT FACTOR SJIF 2024 = 8.153
PRINTED ISSN 2319-4766

AN INTERNATIONAL, PEER REVIEWED, REFEREED & QUARTERLY
**SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR
INTERDISCIPLINARY STUDIES**

**SPECIAL ISSUE OF
THE ENTREPRENEURSHIP & START-UPS: NEW TRENDS,
OPPORTUNITIES & CHALLENGES
&
INDIAN KNOWLEDGE TRADITION AND NEW EDUCATION POLICY: BEGINNING
OF NEW ERA**

Editor-In- Chief

Dr. B.T. Lahane
Principal,
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot
Dist. Latur [M.S.] India

Editor

Dr. V.K. Narayan
Department of commerce
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot
Dist. Latur [M.S.] India

Co-Editor

Dr. V. I. Patil
Vice-Principal
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot

Dr. M.N Kamble
NAAC Co-ordinator
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot

Dr. K.K. Kendra
Department of Commerce
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot
Dist. Latur (M.S.) India

Dr. N. P. Kudkekar
IQAC Co-ordinator
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot

Dr. S. M. Mundkar
Department of Economics
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot

Dr. D.S. Timkikar
Department of English
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot

Dr. M. P. Deshpande
Department of Commerce
Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya, Jalkot

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

10	THE FOCUS OF MSME FOR DEVELOPING ENTREPRENEURSHIP IN INDIA <i>Pratik Kishor Kunwara</i>	44-48
11	INTEGRATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE WITH STOCK MARKET <i>Dr. Ritesh Bajranglal Vyas</i>	49-53
12	NEW TRENDS IN ENTREPRENEURSHIP: ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND STOCK MARKET <i>Dr. Gopal Vishnudas Somani</i>	54-58
13	"WASTE MANAGEMENT" A SERIOUS PROBLEM IN INDIA <i>Dr. S. N. Ghongade</i>	59-62
14	THE ROLE OF E-GOVERNANCE AND RIGHT TO INFORMATION IN MODERN GOVERNANCE <i>Mr. Ajay Balaji Rindakwale & Dr. N. H. Awade</i>	63-67
15	ROLE OF FINANCIAL INSTITUTION TO PROMOTE STARTUP <i>Mr. Eknath Vaijanath Tirmale</i>	68-72
16	ROLE OF STARTUPS IN INDIAN ECONOMY: AN OVERVIEW <i>Dr. Devidas Gokul Gavali</i>	73-75
17	RURAL INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP IN INDIA <i>Mr. Arjun Ashok More</i>	76-81
18	SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES: CATALYSTS FOR ENTREPRENEURIAL DEVELOPMENT <i>Dr. Gajanan D. Chaudhari</i>	82-86
19	THE GROWTH, CHALLENGES, AND SOCIOECONOMIC IMPACT OF START-UPS: A PERSPECTIVE <i>Bhusawale A. N.</i>	87-90
20	TYPES OF DIGITAL ENTREPRENEURSHIP <i>Dr. Rekha Laxmanrao Choudhari</i>	91-92
21	DIGITAL ENTREPRENEURSHIP <i>Mr. Vikrant V. Nangare</i>	93-95

SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES: CATALYSTS FOR ENTREPRENEURIAL DEVELOPMENT

Dr. Gajanan D. Chaudhari

Assistant Professor, Sau Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts, Commerce and Science College,
Bhadgaon Dist, Jalgaon

Abstract

Small and Medium Scale Industries (SMEs) are pivotal to fostering entrepreneurship, driving economic growth, and creating employment opportunities in developing and developed economies alike. These enterprises form the backbone of many economies by serving as incubators for entrepreneurial talent and innovation. Globally, SMEs contribute approximately 90% of total businesses and more than 50% of employment, showcasing their unparalleled importance in shaping economic landscapes. This paper explores the multifaceted role of SMEs in entrepreneurship development by examining their contributions to economic growth, employment generation, innovation, and sustainable development. Additionally, it highlights key challenges such as access to finance, technological gaps, and regulatory burdens, while offering policy measures to enhance their efficiency and resilience. The study underscores the potential of SMEs as catalysts for inclusive economic transformation and sustainable growth.

Keywords: *Small and Medium Enterprises, Entrepreneurship Development, Economic Growth, Employment Generation, Innovation, Sustainable Development*

Introduction

Micro, Small, and Medium Enterprises (MSMEs) form a crucial segment of the industrial sector in developing countries like India. These enterprises play a significant role in employment generation, resource utilization, and income creation, contributing to gradual and phased economic transformation. Since the inception of Indian economic planning, MSMEs have occupied an important place in national development strategies. As labor-intensive entities, MSMEs provide extensive opportunities for workforce engagement compared to larger organizations. In recent years, this sector has emerged as a dynamic and vibrant contributor to India's economic progress, drawing significant attention from industrial planners, economists, sociologists, administrators, and policymakers.

Entrepreneurs, who are at the core of MSME success, are pivotal to the economic development of any nation. They act as catalysts for change, driving innovation, creating opportunities, and fostering economic growth.

Who is an Entrepreneur?

An entrepreneur is an individual who establishes and manages a business or industry, characterized by initiative, drive, and innovative spirit. Entrepreneurs are goal-oriented, action-driven, and risk-tolerant individuals who identify opportunities, mobilize resources, and take responsibility for the outcomes of their ventures. As risk-bearers, entrepreneurs play a key role in navigating uncertainty while striving to achieve success.

The Concept of Entrepreneurship

Entrepreneurship is a purposeful activity undertaken by individuals or groups to initiate, maintain, or expand profit-making ventures through the production or distribution of goods and services. It encompasses qualities like innovation, creativity, risk-taking, and adaptability. Entrepreneurship involves making dynamic changes in production processes, discovering new uses for resources, and pursuing opportunities in new and better ways. As a mental attitude, entrepreneurship involves calculated risks to achieve defined objectives. Entrepreneurship development and training are essential for the growth of MSMEs, especially for nurturing first-generation entrepreneurs. By fostering

innovation and equipping individuals with the skills to take calculated risks, entrepreneurship lays the foundation for creating new enterprises, driving economic progress, and building a resilient industrial base.

REVIEW OF LITERATURE:

In the following discussion, an attempt has been made to take review of prior studies on the topic.

Deepak Walokar's (2001) a study of 192 women entrepreneurs in Nagapur city in Maharashtra stated that psychological motive is more predominant among entrepreneurs who are educationally more qualified, while the economic motive is predominant among entrepreneurs who are educationally less qualified. This study also revealed that academic qualification, family relationships, monthly income from enterprise, participation in Entrepreneurship Development Programmes, membership of social/cultural organizations and business background of the entrepreneurs have a strong relationship with entrepreneurial success.

Sadhak (1989) in his study on the role of entrepreneur in backward area found that monetary consideration was the most important motivating factor. Entrepreneurs motivated by income were mainly traders and salaried employees. Independent job was the main inspiration for salaried employees who were not satisfied with the work environment, nature of job, management style, etc. Self-advancement, social recognition, responsibility were other motivating factors.

Bhatia, B. S. and Shanna, P.K., (1989) surveyed 108 small entrepreneurs in the State of Punjab to find out the influence of various socioeconomic variables on the performance of the enterprises. The study revealed that variables such as specific occupation, family background, technical education, caste, etc. had a positive influence on the performance of the enterprise. Finance was one of the important problems of the entrepreneurs and it was found that a majority of the entrepreneurs have not been benefited much from the support facilities of the State agencies because of their rigid procedures and insistence on adequate security cover for the loan.

Objective of the study:

The principal objectives of the study are:

1. To determine the growth of entrepreneur's of MSME.
2. To study the employment provided by entrepreneurial MSME.
3. To understand the role of MSME in economic development.
4. To know the challenges faced by entrepreneur of MSME.

Small and Medium Scale Industries in India:

Small and Medium Scale Industries (SMEs) have long been recognized as engines of economic growth and innovation. Globally, SMEs account for approximately 90% of businesses and more than 50% of employment, making them critical players in fostering entrepreneurial activity and economic diversification. These enterprises, by their nature, exhibit agility and adaptability, enabling them to respond swiftly to changing market dynamics. In developing countries, SMEs contribute significantly to GDP, often acting as catalysts for economic transformation by promoting industrialization and job creation.

Beyond their economic contributions, SMEs serve as incubators for entrepreneurial talent, providing a fertile ground for aspiring entrepreneurs to test ideas and scale operations. The sector is instrumental in driving grassroots innovation, nurturing home-grown technologies, and fostering competition, all of which are crucial for sustained economic development. Additionally, SMEs contribute to regional and social equity by creating opportunities in underserved areas, thereby bridging

E-ISSN 2582-5429

SJIF Impact - 6.86

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January 2026 / Special Issue 22 / Volume II

**One Day National Conference on
Recent Trends in Science & Technology, Commerce &
Management, Humanities and Interdisciplinary Studies**

Prof. Dr. R. S. Khadayate
Principal

Chief Editor
Dr. Vijayendra V. Patil
Co-ordinator

Executive Editors

Prof. D. S. Patil
Vice-Principal

Dr. A. K. Ghorpade
Organizing Secretary

Dr. V. D. Manvatkar
Organizing Secretary

Dr. A. K. Raut
Convenor

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli

Akshara Publication

Index

S.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
1	An analytical study of Brand awareness and preferences of rural youth for FMCG with special reference to Jalgaon District in Maharashtra	Dr. Sandeep Laxman Kotkar	10
2	India's Agricultural Export Sector: Opportunities & Challenges	Dr. Sangapal Prakash Ingle Dr. Vaibhav P. Kawade	14
3	A Study of Awareness of Consumer Protection Rights in Jalgaon District	Dr. Arvind K. Raut	17
4	A Study of the National Education Policy 2020 and Commerce Education: Challenges, Prospects, and Emerging Trends	Dr. Gajanan Dagaduba Chaudhari	20
5	Digital Financial Frauds in India: Trends, Causes, and Preventive Cyber security Measures	Dr. Gajanan Prabhu Dagade	23
6	The Impact of Fintech on Financial Inclusion	Dr. Gaurav Ganesh Mahajan	27
7	The Study on Green Banking Practices Followed in Karwar Taluk of Karnataka	Dr. Mohan Ram Naik	30
8	E-commerce, Digital Marketplaces, and the Evolution of Consumer Behavior	Dr. Rupali K. Sanap	36
9	Components of a global supply chain: essential of online Marketing	Dr. Sujata Chandrakant Patil	40
10	A Review Paper on Emerging Trends of Online Shopping Post -COVID in Maharashtra	Prof. (Mrs.) Reenu Ritesh Mehta	44
11	Role of Digitalization in Human Resource Management	Smt. Hemlata N. Darade	46
12	Bank Financing for MSME's: Opportunities, Risks and Strategic Recommendations	Dr. Arvind Kesharao Raut CA. Amit O. Mandhan	50
13	Digitalization in Human Resource Management: Trends, Case Insights, and Strategic Pathways	Chetan R. Tupe	53
14	Impact of Human Capital on the Financial Performance of Manufacturing Companies in India: An Empirical Analysis	Dr. Ameya C. Lohar CA Laxmikant Lahoti	57
15	Capital Markets and Securities Markets in India: Growth, Structure, and Evolution in the Contemporary Financial Landscape	Dr. Ameya Chhabildas Lohar CA Samkit Sanjay Chopda	60
16	AI-Driven Innovations and Their Impact on Marketing Strategies	Dr. Saroj Rameshwar Agrawal	64
17	Artificial Intelligence in Marketing: Applications, Benefits and Future Prospects	Kiran Dattatray Waghmare	68
18	GST 2.0 Rate Rationalisation: Impacts and Opportunities for India's Consumption	Prof. Ravindra D Wagh CA Maheshkumar B. Makreja	71
19	A Study the Conceptual Framework of Academic Incubators, Higher Education Institutions and Entrepreneurship Development	Dr. C. R. Deware Mr. Shubham S. Sonar	75
20	Impact of Training and Development Programs on Performance of Non-Teaching Staff in Arts, Commerce and Science Colleges in Jalgaon District	Dr. Arvind K. Raut Mr. Vinod Bandu Wagh	78
21	A Study of the Role of AI, Automation, and Data Analytics in Shaping Consumer Engagement in India's Retail Sector	Prof. (Dr.) Prabhakar S. Mahale Mrs. Pratima V. Muthal	81
22	A Comparative Study of Tax Audit Provisions under the Income-tax Act, 1961 and the New Income-tax Act, 2025	Dr. Ameya C Lohar CA. Sumit Rajendra Valecha	86
23	National Education Policy 2020 and Commerce Education: Opportunities, Challenges & Transformation	Dr. Anil Ramchandra Gore	89
24	A Study of Customer Adoption of UPI Services in the Vidarbha Region: Benefits and Challenges	Dr. Gajanan D. Chaudhari Mr. Bajrang Baban Jadhav	91

A Study of Customer Adoption of UPI Services in the Vidarbha Region: Benefits and Challenges

Dr. Gajanan D. Chaudhari

Assistant Professor,

Sau Rajanitai Nanasaheb Deshmukh
College, Bhadgaon Dist. Jalgaon (M.S.)

Mr. Bajrang Baban Jadhav

Research Student,

Shri Vyankatesh Arts, Commerce & Science College,
Deulgaon Raja, Dist. Buldhana (M.S.)

Abstract : *The Unified Payments Interface (UPI) has become one of the most widely used digital payment systems in India. It allows users to transfer money quickly and securely through mobile applications. This study examines the level of customer adoption of UPI services in the Vidarbha region of Maharashtra and analyzes the benefits and challenges experienced by users. The study is based on primary data collected from customers using a structured questionnaire, supported by secondary data from reports and research publications. The findings show that convenience, speed, and ease of use are the main reasons for the growing adoption of UPI services. Customers mainly use UPI for money transfers, bill payments, and daily transactions. However, challenges such as poor internet connectivity, lack of digital awareness, security concerns, and transaction failures still affect user confidence. The study concludes that improving digital infrastructure and increasing customer awareness can further enhance the adoption of UPI services in the Vidarbha region and support the growth of digital payments.*

Keywords: UPI, Digital Payments(UPI) , Customer Adoption, Benefits, Challenges, Vidarbha Region

Introduction :

Digital payment systems have become an important part of modern financial services across the world. In India, the rapid growth of smartphones, internet access, and government initiatives has encouraged a shift from cash-based transactions to digital payments. Among the various digital payment systems, the Unified Payments Interface (UPI) has gained significant popularity due to its simplicity, speed, and low transaction cost. UPI allows users to transfer money instantly between bank accounts using mobile applications, making everyday financial transactions more convenient.

Since its launch by the National Payments Corporation of India (NPCI), UPI has played a key role in promoting cashless transactions and financial inclusion. It is widely used for activities such as person-to-person transfers, bill payments, online shopping, and merchant payments. While UPI adoption is high in metropolitan and urban areas, its usage in semi-urban and rural regions remains uneven due to differences in digital infrastructure, awareness, and socio-economic conditions.

The Vidarbha region of Maharashtra represents a diverse economic and social environment, with a mix of urban centers and rural areas. Understanding customer adoption of UPI services in this region is important for identifying both the opportunities and the challenges associated with digital payment systems. This study aims to examine the level of UPI adoption among customers in the Vidarbha region, analyze the key benefits perceived by users, and identify the major challenges that affect usage. The findings of this study are expected to provide useful insights for policymakers, banks, and digital payment service providers to improve digital payment adoption in similar regional markets.

Research Objectives :

1. **To examine the level of customer adoption of UPI services in the Vidarbha region:** This objective aims to measure how widely UPI services are used in Vidarbha. Understanding adoption levels helps identify whether digital payments have reached urban, semi-urban, and rural areas, and highlights regional differences in usage patterns.
2. **To identify the key benefits of UPI services as perceived by customers:** Customers adopt technology primarily for perceived benefits. This objective focuses on understanding why users prefer UPI over other payment methods, such as ease of use, transaction speed, security, or low cost.
3. **To analyze the major challenges faced by customers while using UPI services:** Even if adoption is growing, users may encounter problems that limit effective usage. This objective helps identify barriers such as internet connectivity issues, digital literacy gaps, security concerns, or technical failures.
4. **To study the factors influencing customers' decision to adopt and use UPI services:** Adoption is affected by multiple factors, including perceived usefulness, trust, convenience, and social influence. By analyzing these factors, the study can explain why some users adopt UPI while others hesitate.
5. **To assess the role of digital awareness and internet accessibility in UPI adoption:** Digital payment adoption depends heavily on infrastructure and knowledge. This objective examines how internet access and users' digital literacy impact their ability to adopt and continue using UPI services.
6. **To suggest measures for improving the adoption and effective use of UPI services in the Vidarbha region:** Based on the findings, this objective aims to provide practical recommendations for policymakers,

डिजिटल युग: भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलत्या प्रवृत्ती

प्रा. डॉ. जनार्दन जानजी देवे

सहा. प्राध्यापक

अर्थशास्त्र विभाग

सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, भडगाव, जि. जळगाव, महाराष्ट्र, भारत

Email: janardandevare@gmail.com

<https://doi.org/10.56975/ijvra.v4i6.705615>

गोष्टवारा (Abstract)

डिजिटल क्रांतीने भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप मूलभूतपणे बदलून टाकले आहे. 2014 ते 2026 या कालावधीत ब्रॉडबैंड ग्राहक 6 कोटीवरून 100 कोटी पर्यंत वाढले असून, दरमहा डेटा वापर 24 जीबीपर्यंत पोहोचला आहे. या शोधनिबंधात डिजिटल पायाभूत सुविधांचा विस्तार, ई-कॉमर्समधील क्रांती, टेक्नॉलॉजी सर्विसेस क्षेत्राचे रूपांतर, ब्लॉकचेन आणि वेब3 मधील प्रगती, कौशल्य विकासातील बदल तसेच डिजिटल डिव्हाइड आणि सायबर सुरक्षा यासारख्या आव्हानांचा सविस्तर आढावा घेतला आहे. यूपीआयने पेमेंट सिस्टीममध्ये क्रांती घडवून आणली असून, 2026 मध्ये त्याचा बाजारातील वाटा 62% आहे. भारतीय टेक सर्विसेस क्षेत्र 2035 पर्यंत \$850 अब्जपर्यंत पोहोचण्याची क्षमता आहे. वेब3 क्षेत्रात भारत सलग तिसऱ्या वर्षी जगातील सर्वात मोठा अवलंब करणारा देश आहे. या सर्व बदलांच्या पार्श्वभूमीवर, डिजिटल डिव्हाइड भरून काढणे आणि सायबर सुरक्षा मजबूत करणे ही प्रमुख आव्हाने आहेत.

कीवर्ड: डिजिटल अर्थव्यवस्था, ई-कॉमर्स, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डिजिटल डिव्हाइड, डिजिटल बँकिंग.

प्रस्तावना :-

21 व्या शतकात जगभरातील अर्थव्यवस्था डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाखाली झपाट्याने बदलत आहेत. भारतासारख्या विकसनशील देशातही डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रभाव उत्पादन, व्यापार, बँकिंग, शासन, शिक्षण, रोजगार आणि ग्राहकांच्या वर्तनावर स्पष्टपणे दिसून येतो. इंटरनेट आणि स्मार्टफोनचा प्रसार, मोबाईल ॲप्स, डिजिटल पेमेंट, ऑनलाइन खरेदी आणि माहिती-तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था पारंपरिक स्वरूपातून डिजिटल स्वरूपाकडे वळत आ आहे.

भारत सरकारच्या 'डिजिटल इंडिया' उपक्रमाने देशाच्या कानाकोपऱ्यात इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी पोहोचवून हे परिवर्तन शक्य केले आहे. 2014 मध्ये जेथे ब्रॉडबैंड ग्राहकांची संख्या केवळ 6 कोटी होती, ती 2025-2026 पर्यंत 100 कोटींच्या घरात पोहोचली आहे. दरमहा सरासरी मोबाईल डेटाचा वापर 24 जीबीच्या वर गेला आहे. ही आकडेवारी दर्शवते की डिजिटलायझेशन आता केवळ शहरी भागातील उच्चभू वर्गापुरते मर्यादित नसून, देशाच्या ग्रामीण आणि दुर्गम भागांतही पोहोचले आहे. या पार्श्वभूमीवर, डिजिटल युगातील भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलत्या प्रवृत्तींचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. या शोधनिबंधात या प्रवृत्तींचा सर्वांगीण आढावा घेऊन, त्यामागील चालक शक्ती, परिणाम आणि भविष्यातील आव्हानांचे विश्लेषण केले जाईल.

पूर्व संशोधन आढावा :-

Patel (2018) यांच्या मते "डिजिटल इंडिया" अभियानामुळे भारतात माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला असून प्रशासन, वित्तीय सेवा आणि शिक्षण क्षेत्रात मोठा बदल झाला आहे. Sivathanu (2019) यांनी नोटाबंदीनंतर UPI, मोबाईल वॉलेट आणि इंटरनेट बँकिंगचा वापर झपाट्याने वाढल्याचे नमूद केले. Kaur आणि Pathak (2021) यांच्या अभ्यासात डिजिटल पेमेंटमुळे व्यवहार खर्च कमी झाला, वेळ वाचली आणि ग्राहकांचा विश्वास वाढल्याचे दिसून आले. Lakshmi (2025) यांच्या मते COVID-19 नंतर डिजिटल व्यवहार आणि वित्तीय समावेशनात अधिक वेगाने वाढ झाली. Mishra (2020) यांनी ग्रामीण भारतातील डिजिटल बँकिंगमुळे आर्थिक व्यवहार अधिक सुलभ झाल्याचे स्पष्ट केले. Agarwal आणि Singh (2020) यांच्या मते Amazon, Flipkart, Meesho आणि Myntra सारख्या प्लॅटफॉर्ममुळे किरकोळ व्यापाराचे स्वरूप बदलले. Kale आणि Patil (2022) यांनी गिग अर्थव्यवस्थेमुळे युवकांना रोजगाराच्या नव्या संधी उपलब्ध झाल्या असल्या तरी रोजगारातील अस्थिरता कायम असल्याचे नमूद केले. ILO (2023) च्या अहवालात डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरील कामगारांसाठी कायदेशीर संरक्षण आणि सामाजिक सुरक्षेची आवश्यकता अधोरेखित करण्यात आली आहे.

संशोधनातील अंतर :-

उपलब्ध संशोधन प्रामुख्याने डिजिटल पेमेंट आणि UPI वर केंद्रित आहे. रोजगार, उत्पादनक्षमता, ग्रामीण-शहरी तुलना, महिला, शेतकरी आणि लघुउद्योगांवरील परिणाम यांचा तुलनात्मक आणि व्यापक अभ्यास मर्यादित आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, ब्लॉकचेन, वेब3 आणि डेटा अॅनालिटिक्स यांसारख्या नव्या तंत्रज्ञानांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम अद्याप पुरेशा प्रमाणात अभ्यासलेला नाही.

उद्दिष्टे :-

1. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील डिजिटल परिवर्तनाच्या प्रमुख प्रवृत्तींचा अभ्यास करणे.
2. डिजिटल पेमेंट, ई-कॉमर्स, फिनटेक आणि डिजिटल बँकिंगचा आर्थिक विकासावर झालेला परिणाम समजावून घेणे.
3. डिजिटल युगामुळे रोजगार, ग्राहक वर्तन आणि वित्तीय समावेशनामध्ये झालेले बदल तपासणे.
4. डिजिटल अर्थव्यवस्थेतील संधी, समस्या आणि भविष्यातील दिशा स्पष्ट करणे.

गृहीतके :-

1. डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीस चालना देतो.
2. डिजिटल पेमेंट आणि डिजिटल बँकिंगमुळे वित्तीय समावेशनात वाढ झाली आहे.
3. ई-कॉमर्स आणि फिनटेकमुळे ग्राहकांच्या वर्तनात आणि बाजारपेठेच्या स्वरूपात बदल झाला आहे.
4. डिजिटल अर्थव्यवस्थेमुळे रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण झाल्या असल्या तरी रोजगारातील अस्थिरता वाढली आहे.

संशोधनाची गरज व महत्त्व :-

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या रचनेत मोठे बदल झाले आहेत. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न, उत्पादनक्षमता, गुंतवणूक, बाजारपेठ आणि आर्थिक विकास यांवर डिजिटल क्षेत्राचा किती प्रभाव पडत आहे, याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. रोजगार, ग्राहक वर्तन, ग्रामीण-शहरी डिजिटल दरी आणि लघुउद्योगांवरील परिणाम समजून घेण्यासाठी हे संशोधन महत्त्वपूर्ण आहे. डिजिटल अर्थव्यवस्थेबरोबर सायबर गुन्हे, डेटा सुरक्षा, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव आणि रोजगारातील अस्थिरता यांसारखी आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे या समस्यांचे स्वरूप आणि उपाययोजना समजून घेण्यासाठी हे संशोधन उपयुक्त ठरते.

संशोधन पद्धती :-

हे संशोधन वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे आहे. संशोधनासाठी दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. आर्थिक सर्वेक्षणे, RBI, नीति आयोग, दूरसंचार विभाग, PIB, संशोधन पेपर्स आणि जर्नल्स यांमधून माहिती संकलित करण्यात आली. संकलित माहितीचे विश्लेषण गुणात्मक पद्धतीने करण्यात आले आहे.

संशोधनाची मर्यादा :-

या संशोधनात प्राथमिक माहितीचा वापर करण्यात आलेला नाही. डिजिटल अर्थव्यवस्थेतील प्रवृत्ती अतिशय वेगाने बदलत असल्यामुळे काही आकडेवारीत भविष्यात बदल होण्याची शक्यता आहे. तसेच अभ्यास मुख्यतः राष्ट्रीय पातळीपुरता मर्यादित आहे.

विषय विवेचन :-**1. डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर :-**

भारताच्या डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा पाया म्हणजे मजबूत इंटरनेट व स्मार्टफोन कनेक्टिव्हिटी होय. 2025 पर्यंत देशातील इंटरनेट वापरकर्त्यांची संख्या सुमारे 90 कोटींवर, तर स्मार्टफोन वापरकर्ते 80 कोटींवर पोहोचले आहेत. त्यामुळे GDP मधील डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा वाटा 2014 मधील 4-5 टक्क्यांवरून 2025 मध्ये 11-12 टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे. ग्रामीण व अर्धशहरी भागातील 73 टक्के MSME उद्योजकांनी UPI, स्मार्टफोन व डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे व्यवसायात वाढ झाल्याचे नमूद केले आहे. “डिजिटल इंडिया”, “स्टार्टअप इंडिया” आणि “स्किल इंडिया” यांसारख्या उपक्रमांमुळे डिजिटल साधनांचा वापर ग्रामीण व शहरी भागांत वाढला आहे. भारतनेट, आधार, डिजिलॉकर, UPI आणि ई-गव्हर्नन्स सेवांमुळे शासन अधिक पारदर्शक व गतिमान झाले आहे. 2025 मध्ये UPI व्यवहार 228.3 अब्जांवर पोहोचले असून त्यांचे मूल्य सुमारे ₹300 लाख कोटी झाले आहे. यामुळे वित्तीय समावेशन, ई-कॉमर्स, रोजगारनिर्मिती आणि राष्ट्रीय उत्पन्नात लक्षणीय वाढ झाली आहे.

2. वित्तीय समावेशनातील बदल :-

डिजिटल बँकिंग आणि UPI मुळे ग्रामीण भागातील महिला, शेतकरी, लघुउद्योजक व असंघटित कामगार आर्थिक व्यवस्थेत समाविष्ट झाले. रोख व्यवहार कमी होऊन बचत, औपचारिक कर्जप्रणाली आणि पतनिर्मिती वाढली. शासनाच्या योजना थेट खात्यात पोहोचू लागल्या. छोटे दुकानदार व रिक्षाचालकांचे व्यवहारही डिजिटल झाले. तरीही डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, इंटरनेटची कमतरता, सायबर फसवणूक, भाषिक अडचणी आणि वृद्धांना होणाऱ्या समस्या यामुळे पूर्ण वित्तीय समावेशन अद्याप साध्य झालेले नाही.

3. ई-कॉमर्स आणि ग्राहक वर्तनातील बदल :-

2025 पर्यंत भारतातील ई-कॉमर्स बाजारपेठेचे मूल्य सुमारे 125–130 अब्ज अमेरिकन डॉलरपर्यंत पोहोचले आहे. ऑनलाईन पेमेंट आणि UPI वापरात 35 टक्के वाढ झाली असून महिलांमध्ये, Gen Z आणि छोट्या शहरांमध्ये ही वाढ अधिक वेगाने झाली आहे. UPI व्यवहारांचे सरासरी मूल्य ₹1,600 वरून ₹1,300–1,350 पर्यंत कमी झाल्याने ग्राहक आता लहान दैनंदिन खरेदीसाठीही डिजिटल पेमेंट वापरत आहेत. सुमारे 49 कोटी वापरकर्ते आणि 6.5 कोटी व्यापारी UPI प्रणालीशी जोडले गेले आहेत. ई-कॉमर्समुळे ग्राहकांना विविध वस्तू, किंमती, ऑफर आणि ग्राहक पुनरावलोकने सहज पाहता येतात. त्यामुळे ग्राहक अधिक जागरूक झाले असून किंमत तुलना व गुणवत्तेला अधिक महत्त्व देत आहेत. सवलत, मोफत डिलिव्हरी आणि जलद सेवा यामुळे ऑनलाईन खरेदीला प्राधान्य वाढले आहे. यामुळे ब्रँड निष्ठा कमी होऊन किंमत व गुणवत्तेवर आधारित निर्णय वाढले आहेत. परिणामी बाजारपेठ अधिक डिजिटल, स्पर्धात्मक आणि ग्राहककेंद्रित बनली आहे.

4. रोजगाराच्या नवीन संधी व अस्थिरता :-

2025 पर्यंत भारतातील IT-BPM क्षेत्रात सुमारे 58–60 लाख लोक कार्यरत आहेत, तर गिग इकॉनॉमीमध्ये सुमारे 2 कोटी लोक काम करत आहेत. ई-कॉमर्स, फिनटेक, डिजिटल मार्केटिंग, डेटा ॲनालिटिक्स, सायबर सुरक्षा, ॲप विकास आणि ऑनलाईन शिक्षण यांसारख्या क्षेत्रांत युवकांसाठी मोठ्या रोजगार संधी निर्माण झाल्या आहेत. कंटेंट क्रिएटर, फ्रीलान्सर, यूट्यूबर, डिलिव्हरी पार्टनर, कॅब चालक आणि डिजिटल उद्योजक अशा नवीन भूमिका उदयास आल्या आहेत. असंघटित व डिजिटल क्षेत्रातील रोजगार 2025 मध्ये 12.81 कोटीवर पोहोचला आहे. तथापि, या रोजगारांमध्ये कराराधारित स्वरूप, उत्पन्नातील चढ-उतार आणि सामाजिक सुरक्षेचा अभाव दिसून येतो. गिग कामगारांना नियमित वेतन, विमा, निवृत्तीवेतन किंवा इतर सुविधा मिळत नाहीत. तसेच कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि ऑटोमेशनमुळे भविष्यात सुमारे 47 टक्के पारंपरिक नोकऱ्यांवर परिणाम होण्याची शक्यता आहे.

संशोधन निष्कर्ष :-

डिजिटल युगाने भारतीय अर्थव्यवस्थेला विकास, वित्तीय समावेशन, ग्राहककेंद्रितता आणि रोजगारनिर्मितीची नवीन दिशा दिली आहे. तथापि, डिजिटल दरी, सायबर गुन्हे, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, रोजगारातील अस्थिरता आणि कौशल्यातील तफावत ही गंभीर आव्हाने आहेत. त्यामुळे डिजिटल पायाभूत सुविधा, कौशल्य विकास, सायबर सुरक्षा आणि सामाजिक सुरक्षेवर भर देणे आवश्यक आहे.

उपाययोजना :-

1. ग्रामीण व दुर्गम भागात उच्चगती इंटरनेट, भारतनेट, मोबाईल टॉवर आणि डिजिटल सेवा केंद्रांचा विस्तार करून डिजिटल दरी कमी करावी. यामुळे ग्रामीण-शहरी आणि श्रमंत-गरीब यांतील तफावत कमी होईल.
2. शाळा, महाविद्यालये, ग्रामपंचायत आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून डिजिटल साक्षरता, सायबर जागरूकता आणि कौशल्य विकास प्रशिक्षण राबवावे. विशेषतः महिला, युवक, शेतकरी आणि लघुउद्योजक यांना प्राधान्य द्यावे.
3. गिग आणि प्लॅटफॉर्म कामगारांसाठी विमा, निवृत्तीवेतन, आरोग्यसुविधा, अपघात भरपाई आणि किमान वेतन यांचा समावेश असलेली सामाजिक सुरक्षा योजना लागू करावी.
4. सायबर गुन्हे, ऑनलाईन फसवणूक आणि डेटा चोरी रोखण्यासाठी कठोर डेटा संरक्षण कायदे, सायबर सुरक्षा पायाभूत सुविधा आणि डिजिटल व्यवहारांसाठी सुरक्षित प्रणाली विकसित कराव्यात.
5. लघुउद्योग, महिला उद्योजक आणि ग्रामीण उद्योजकांना डिजिटल व्यवहार, ई-कॉमर्स, UPI, ऑनलाईन विपणन आणि डिजिटल कर्जसुविधांसाठी प्रशिक्षण व आर्थिक सहाय्य द्यावे, ज्यामुळे त्यांची स्पर्धात्मकता वाढेल.

संदर्भसूची :-

1. Agarwal, A., & Singh, R. (2020). E-commerce and Consumer Behaviour in India. *Journal of Retail Studies*, 12(3), 45–58.
2. ILO. (2023). *World Employment and Social Outlook: The Role of Digital Labour Platforms*.
3. Kaur, H., & Pathak, V. (2021). Digital Payment Systems and Consumer Behaviour in India. *Journal of Financial Services*, 15(1), 22–34.
4. Lakshmi, S. K. (2025). *The Rise of Digital Payments in India*.
5. Patel, K. (2018). *Digital India and Economic Development*.
6. Sivathanu, B. (2019). *Adoption of Digital Payment Systems in India*.
7. RBI. (2026). *Payment Systems Report - 2026*.
8. Department of Telecommunications. (2026). *Annual Report 2025-26*.
9. NITI Aayog. (2026). *Technology Services – Reimagination Ahead*.
10. Ministry of Skill Development and Entrepreneurship. (2026). *Annual Report 2025-26*.

Copyright & License:

© Authors retain the copyright of this article. This work is published under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), permitting unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

'RESEARCH JOURNEY' *International Research Journal*

Issue 377 (C) : Humanity and Environment : ...

Impact Factor : 6.625 (SJIF)

Peer Reviewed Journal

ISSN :

2348-7143

January 2026

January - 2026

ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue - 377 (C)

Humanity & Environment

A Multidisciplinary Approach for Sustainable Development

Editorial Board of this Issue

Guest Editor -

Dr. Y. V. Patil,

Principal

Kisan Arts, Commerce & Science College,

Parola, Dist-Jalgaon (M.S. India)

Executive Editor-

Dr. G. H. Sonawane

Co Editors -

Dr. Manik Bagale

Dr. P. D. Patil

Dr. P. P. Patil

Dr. H. G. Pawar

Mr. P. C. Chaudhari

Chief Editor - Dr. Swati Lawange-Sonawane

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Design : Source Al

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

संत तुकारामांच्या अभंगातील पर्यावरणीय जाणीव**डॉ. अतुल मधुकरराव देशमुख**

साहाय्यक प्राध्यापक व मराठी विभागाध्यक्ष,

सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

भडगाव, जि. जळगाव - ४२४१०५

सारांश:

पर्यावरणीय संकटांनी ग्रासलेल्या आजच्या आधुनिक युगात निसर्गाशी सुसंबाद, सहअस्तित्व आणि संतुलन या मूल्यांचे महत्त्व प्रकर्षाने जाणवते. ही पर्यावरणीय जाणीव आधुनिक संस्कृतीत वाटत असली तरी भारतीय संतपरंपरेत ती पूर्वीपासून अंतर्भूत होती. संत तुकाराम हे वारकरी संप्रदायातील श्रेष्ठ संतकां असून त्यांच्या अभंगांमधून निसर्ग, भूमी, जल, वृक्ष, पशुपक्षी, आकाश, ऋतू, शेती आणि ग्रामजीवन यांचे सजीव, तत्त्वज्ञानात्मक दर्शन घडते. तुकारामांच्या अभंगांमध्ये निसर्ग हा केवळ उपमा किंवा पार्श्वभूमी न राहता ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग, जीवनमूल्यांचा आधार आणि नैतिक बोधाचे साधन ठरतो. या शोधनिबंधात संत तुकारामांच्या निवडक अभंगांच्या आधारे त्यांच्या पर्यावरणीय जाणीवेचे विविध पैलू उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. निसर्गाशी एकरूपता, मानवी अहंकारावर टीका, उपभोगवादां प्रवृत्तीचा निषेध आणि सृष्टीच्या रक्षणाचा अप्रत्यक्ष संदेश हे या अभ्यासाचे केंद्रबिंदू आहेत.

संत तुकारामांच्या काव्यातून निसर्गाचा आणि पर्यावरणाचा आविष्कार अत्यंत उत्स्फूर्तपणे झाला आहे. ज्या ग्रामीण वातावरणात ते वाढले त्या ग्रामीण जीवनाचे जसे विविधरंगी कंगोरे त्यांच्या अभंगवाणीत येतात तसेच तेथील पर्यावरणाचे चित्रणही येते. ग्रामीण संस्कृतीचा अपरिहार्य घटक म्हणजे कृषिसंस्कृती होय. निसर्गसन्मुखता आणि कृषिनिष्ठा हे ग्रामीण जीवनाचे महत्त्वाचे घटक आहेत. या पर्यावरणात तुकारामांची कविता अंतर्वाह्य फुलते. निसर्गातील विविध विभ्रमांचा, चैतन्याचा मनस्वी अनुभव घेत ती आविष्कृत होते आणि या आविष्कारामागे तुकारामांचे तितकेच उत्साही चैतन्यदायी जिते जागते, धगधगते मन असते. म्हणूनच ते सहजच म्हणून जातात. 'तुका म्हणं झग आहे मुळाचाची खरा' किंवा 'आनंदाचे डोही आनंद तरंग' या निसर्गसृष्टीच्या सान्निध्यातच ते चिंतन, मनन आणि मनाशी संवादही करतात. निसर्ग हा तुकारामांचा दुसरा विठ्ठलच जणू! निसर्गाइतकी नितळ पारदर्शक दुसरी गोष्ट नाही म्हणूनच ते निसर्गाच्या सहवासातच आपला अधिक काळ व्यतीत करतात.

बीजशब्द: संत तुकाराम, अभंग, पर्यावरणीय जाणीव, निसर्ग, वारकरी संप्रदाय, सृष्टी, जल-संवर्धन, ग्रामसंस्कृती, आध्यात्मिक पर्यावरणवाद

प्रस्तावना:

पर्यावरण म्हणजे मानव आणि त्याच्या सभोवतालच्या सजीव-निर्जिव घटकांचा परस्परसंबंधित समूह होय. आधुनिक औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि उपभोगवादामुळे पर्यावरणाचा समतोल ढासळत चालला आहे. या पार्श्वभूमीवर पर्यावरण रक्षणाचा विचार केवळ शास्त्रीय न राहता सांस्कृतिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक पातळीवरही आवश्यक ठरतो. भारतीय संतपरंपरेने मानवाला निसर्गाशी एकरूप राहण्याचा संदेश दिला आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम यांसारख्या संतांनी निसर्गाला ईश्वराचे सजीव रूप मानले. विशेषतः संत तुकाराम हे ग्रामीण जीवनाशी, शेतीशी आणि निसर्गाशी अतूट नाते असलेले संतकवी होते. त्यांचे अभंग हे सामान्य जनतेच्या जीवनानुभवातून जन्मलेले असल्यामुळे त्यात निसर्गाचा सहज, स्वाभाविक आविष्कार आढळतो.

तुकारामांच्या अभंगांमधील पर्यावरणीय जाणीव ही थेट पर्यावरणशास्त्रीय भाषेत व्यक्त होत नसली तरी जीवनमूल्ये, नैतिकता आणि आध्यात्मिकता यांच्या माध्यमातून ती प्रभावीपणे प्रकट होते. प्रस्तुत शोधनिबंधात या पर्यावरणीय जाणीवेचा सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संत तुकारामांचे जीवन आणि निसर्गाशी नाते

संत तुकारामांचा जन्म देहू या ग्रामीण परिसरात झाला. शेती, व्यापार, दुष्काळ, पूर, उपासमार, कुटुंबव्यथा हे त्यांच्या जीवनाचे अविभाज्य भाग होते. त्यामुळे निसर्ग हा त्यांच्या दैनंदिन जीवनाचा घटक होता. संत तुकारामांच्या अभंगात

नैसर्गिक भाषा प्रक्रियेच्या माध्यमातून भारतीय भाषांचे संवर्धन

डॉ. अतुल मधुकरराव देशमुख

साहाय्यक प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख, सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, भडगाव, जि. जळगाव.

ईमेल: atuldeshmukh156@gmail.com

सारांश:

भारतीय भाषिक परंपरा ही जगातील सर्वात समृद्ध, बहुभाषिक आणि बहुसांस्कृतिक वारसा प्रणालींपैकी एक मानली जाते. भारतीय राज्यघटनेत २२ अनुसूचित भाषा असून शेकडो प्रादेशिक बोलीभाषा आणि आदिवासी भाषा अस्तित्वात आहेत. तथापि, जागतिकीकरण, शहरीकरण, इंग्रजीचे वाढते वर्चस्व, तंत्रज्ञानातील असमान प्रवेश, शिक्षणातील एकभाषिक प्रवाह आणि डिजिटल माध्यमांतील मर्यादित प्रतिनिधित्व यांमुळे अनेक भारतीय भाषा संकटात आहेत. डिजिटल युगात अस्तित्त्व टिकवण्यासाठी भाषांना केवळ सांस्कृतिक आधार नव्हे तर तांत्रिक अधिष्ठान आवश्यक आहे. नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया (Natural Language Processing – NLP) ही कृत्रिम बुद्धिमत्तेची एक महत्त्वपूर्ण शाखा असून संगणकाला मानवी भाषा समजणे, विश्लेषित करणे आणि प्रतिसाद देणे शक्य करते. NLP च्या साहाय्याने भाषांचे डिजिटायझेशन, कॉर्पस निर्मिती, यांत्रिक भाषांतर, ध्वनी-ओळख (Speech Recognition), स्वयंचलित सारांश, भावना विश्लेषण (Sentiment Analysis) आणि बहुभाषिक संवाद साधनांची निर्मिती शक्य होते. भारतीय भाषांच्या संवर्धनाच्या दृष्टीने ही तंत्रप्रणाली क्रांतिकारक ठरू शकते. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय भाषांच्या डिजिटल संवर्धनासाठी NLP च्या उपयोगाचा आंतरविद्याशाखीय अभ्यास करण्यात आला आहे. भाषाशास्त्र, संगणकशास्त्र, डिजिटल मानवविद्या, सांस्कृतिक अध्ययन आणि सार्वजनिक धोरण या विविध शाखांचा समन्वय साधून एक एकात्मिक संवर्धन मॉडेल सुचविण्यात आले आहे. संशोधनात भारतीय भाषांसमोरील तांत्रिक, सामाजिक आणि धोरणात्मक आव्हाने विश्लेषित केली असून भविष्यातील दिशा प्रस्तावित केल्या आहेत.

मुख्य शब्द: नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया (NLP), भारतीय भाषा, भाषा संवर्धन, डिजिटल मानवविद्या, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, संगणकीय भाषाविज्ञान, मशीन ट्रान्सलेशन, कॉर्पस लिंग्विस्टिक्स, भाषिक वारसा, आंतरविद्याशाखीय संशोधन.

► Corresponding Author: डॉ. अतुल मधुकरराव देशमुख

प्रस्तावना

भाषा ही केवळ संवादाचे माध्यम नसून ती समाजाच्या ऐतिहासिक स्मृतीची, सांस्कृतिक ओळखीची आणि ज्ञानपरंपरेची वाहक असते. प्रत्येक भाषेमध्ये त्या समाजाचे तत्त्वज्ञान, लोककला, साहित्य, धार्मिक संकल्पना, सामाजिक रचना आणि मूल्यव्यवस्था प्रतिबिंबित होत असते. भारतासारख्या बहुभाषिक देशात भाषा ही सांस्कृतिक वैविध्याची पायाभूत रचना आहे.

भारतामध्ये २२ अनुसूचित भाषा आणि सुमारे १२२ प्रमुख भाषा तसेच शेकडो बोलीभाषा अस्तित्वात आहेत. तथापि, अनेक आदिवासी आणि प्रादेशिक भाषा लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत. जागतिकीकरणामुळे इंग्रजी आणि काही प्रमुख भाषांचे वर्चस्व वाढले असून लहान भाषांची उपेक्षा होत आहे. शिक्षण, प्रशासन, तंत्रज्ञान आणि माध्यमे या क्षेत्रांत बहुधा काही मोजक्या भाषांचे प्रचलित आहेत.

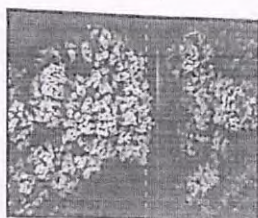
डिजिटल युगात ज्ञाननिर्मितीचे स्वरूप पूर्णतः बदलले आहे. इंटरनेट, स्मार्टफोन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि क्लाउड तंत्रज्ञानामुळे माहितीचे संग्रहण, प्रसारण आणि विश्लेषण व्यापक प्रमाणावर शक्य झाले आहे. परंतु डिजिटल क्षेत्रात भारतीय भाषांचे प्रतिनिधित्व मर्यादित आहे. अनेक भाषांसाठी पर्याप्त डिजिटल कॉर्पस उपलब्ध नाही; तसेच तांत्रिक साधने इंग्रजीकेंद्री विकसित झालेली आहेत.

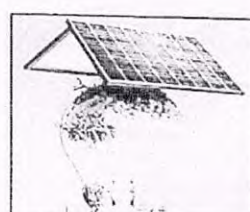
ISSN: 2350-0905

CTBC's

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

Proceedings of
NATIONAL CONFERENCE
on
**Higher Education and
Sustainable Development**

Volume 6 : Special Issue (Part-IV)
March 2026

Website : www.ctboracollege.edu.in
Email : ctborainfo68@gmail.com

16	Multilingual Education and Sustainable Development	Ramkrushn Kale and Brijesh Tambe	80
17	An Analysis of Major Tourist Destinations in the Shirur Tehsil of Pune District, Maharashtra	Ramesh Gopale	82
18	The Ancient Institutions and Universities of Learning in the Indian Subcontinent: A Historical Explain	Abdul Latif	88
19	उच्च शिक्षा और सतत विकास : बाल साहित्य के परिप्रेक्ष्य में एक व्यापक विश्लेषणात्मक अध्ययन	नसरीन समीर कुंदे और बाबासाहेब माने	90
20	ACADEMIA-INDUSTRIAL COLLABORATION FOR SUSTAINABLE SOLUTION	Payal Ramdas Bhagat	95
21	Enhancing Teaching Pedagogy (RBPT) in Chemistry: Strategies, Challenges and Future Directions	Abhijit B. Salunkhe and Yogesh A. Sethi	100
22	Impact of Irrigation Development on Changing Land Use Patterns in Shrigonda Tehsil, Ahilyanagar District, (MS)	Ganesh Machhindra Sathe	105
23	National Education Policy (NEP) 2020 in the Context of Sustainability	Pramod T. Kharate	112
24	Industry-Academia Collaboration in Commerce Stream for a Sustainable Future in India	Mayur G. Dayma	117
25	Artificial Intelligence, Data Analytics, and Sustainability in Education: A Statistical Perspective	M.G. Sayyad, Sohail Bagwan, F.H. Kurne Inamdar and D.H. Bobade	121
26	Artificial Intelligence, Data analytics and Sustainability in Physical Education	Jayawant Anjana Vasant Mane	124
27	Re-imagining Higher Education in the AI Era: An Advanced Empirical Study of Student Perspectives on Artificial Intelligence Integration	Riyaj R. Inamdar and Narayan M. Ghangaonkar	130
28	Solar Drying for Sustainable Agriculture: A Renewable Approach to Post-Harvest Management	Dr. S. R. Navale and Dr. K. C. Mohite	135
29	Physical Education and Sports in Higher Education: Driving Skills, Employment and Sustainable Growth in India	Shruti Ashok Waydande	136
30	Role of Higher Education in Promoting Sustainable Development	Rangnath Aher	137

Industry-Academia Collaboration in Commerce Stream for a Sustainable Future in India

Mayur G. Dayma

Sau. Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts, Comm. & Sci. College, Bhadgaon, Dist. Jalgaon
Email: mayurgdayma@gmail.com

Abstract

Industry-academia collaboration plays a crucial role in bridging the gap between theoretical knowledge and practical industry requirements. In the commerce stream, such collaboration enhances employability, skill development, innovation, and sustainable economic growth. This research paper examines the importance, forms, challenges, and future prospects of industry-academia collaboration in commerce education in India. The study is conceptual in nature and relies on secondary data collected from academic journals, government reports, and scholarly publications. The findings indicate that collaborative initiatives such as internships, industry-oriented curriculum, joint research projects, and entrepreneurship incubation significantly contribute to skill development and economic sustainability. Strengthening partnerships between academic institutions and industries can improve the relevance of commerce education and prepare students for evolving business environments.

Keywords: Industry-Academia Collaboration, Commerce Education, Employability, Skill Development, Sustainable Development, India

1. Introduction

In the knowledge-driven global economy, collaboration between educational institutions and industries has become increasingly important. Universities and colleges serve as centres of knowledge creation, while industries transform knowledge into practical applications and innovations. The integration of these two sectors is essential for promoting economic growth, technological advancement, and sustainable development.

Commerce education plays a significant role in preparing students for careers in accounting, finance, banking, taxation, marketing, and management. However, many graduates face challenges in securing employment because of a mismatch between academic training and industry expectations. Traditional curricula often emphasize theoretical knowledge while neglecting practical skills required in modern business environments.

Industry-academia collaboration helps bridge this gap by facilitating knowledge exchange, internships, practical training, and collaborative research. Such partnerships enable students to gain real-world exposure and develop industry-relevant competencies. In India, initiatives such as the National Education Policy (NEP) 2020 encourage stronger collaboration between academic institutions and industry partners to enhance the quality and relevance of higher education.

Therefore, strengthening industry-academia collaboration in the commerce stream is essential for improving employability, fostering innovation, and contributing to sustainable economic development.

2. Research Gap

Although industry-academia collaboration has been widely studied in engineering and technological education, relatively limited research focuses specifically on the commerce stream

Volume 13, Issue 1 (XII)

January - March 2026

ISSN: 2394 – 7780

**International Journal of
Advance and Innovative Research**

Indian Academicians and Researchers Association
www.iaraedu.com

SUSTAINABILITY ACCOUNTING PRACTICES IN MSMES: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES – A STUDY OF RAIGAD DISTRICT, MAHARASHTRA 186 – 190

Mr. Riyaz Nawabullah Pathan, Mrs. Vinita Dhiraj Tandel and Mrs. Pooja Deepak Gupta

CLIMATE FICTION AND ESG ETHICS: REIMAGINING SUSTAINABLE GOVERNANCE THROUGH LITERARY NARRATIVES 191 – 195

Anjali Srivastav

ASSESSING ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS AND GREEN PRACTICES AMONG THE RESIDENTIAL SOCIETIES IN NASHIK CITY 196 – 201

Dr. Shashikant M. Tajane and Dr. Mahesh P Bhaskar

SUSTAINABLE BUSINESS MODELS IN RURAL AREAS OF MAHARASHTRA STATE AND ENVIRONMENTAL, SOCIAL & GOVERNANCE (ESG) DRIVEN STRATEGIES 202 – 205

Prof. Mayur G. Dayma

NEURO-RESPONSIVE ESG: THE ROLE OF BRAIN-COMPUTER INTERFACES IN ETHICAL CONSUMPTION 206 – 210

Progati Mukherjee

STUDYING BIODEGRADABLE PLASTIC PRODUCTION IN INDIA 211 – 216

Raju Rathod and Arun Vishwakarma

FINANCIAL CHALLENGES FACED BY STARTUP BUSINESSES: AN EMPIRICAL INVESTIGATION WITH EVIDENCE FROM INDIAN STARTUPS 217 – 222

Sahil Manoj Singh

SAVINGS AND INVESTMENT BEHAVIOUR OF SALARIED PERSONS: A STUDY OF PERCEPTIONS, PATTERNS, AND FINANCIAL PLANNING 223 – 229

Tanvi Heramb Gawde

TO STUDY CUSTOMER SATISFACTION TOWARDS UPI APPS AND DIGITAL PAYMENT TRANSACTIONS IN INDIA: AN EMPIRICAL STUDY 230 – 234

Khushi Sandeep Dubey

IMPACT OF REMOTE WORK POLICIES ON CORPORATE FINANCE: A SURVEY-BASED STUDY ON COST REDUCTION, PROFITABILITY, AND FINANCIAL FLEXIBILITY 235 – 240

Samruddhi Rajendra Arekar and Asst. Prof. Dr. Meena Mashru

A COMPREHENSIVE STUDY ON SOCIAL MEDIA'S ROLE IN GYM MEMBERSHIP BEHAVIOR 241 – 245

Afzal Hussain Siddqui and Dr. Reshma Vaja

SUSTAINABLE BUSINESS MODELS IN RURAL AREAS OF MAHARASHTRA STATE AND ENVIRONMENTAL, SOCIAL & GOVERNANCE (ESG) DRIVEN STRATEGIES

Prof. Mayur G. Dayma

Research Scholar, Sau. Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts, Comm. & Sci. College, Bhadgaon Dist. Jalgaon

ABSTRACT

Sustainable development has become a central theme in modern business practices, particularly in rural economies where ecological balance, social equity, and governance structures are crucial. This study explores sustainable business models in rural areas of Maharashtra and examines how Environmental, Social, and Governance (ESG) strategies contribute to long-term rural development. Using a qualitative and conceptual approach supported by secondary data, the paper identifies key models such as cooperative enterprises, self-help group (SHG)-based entrepreneurship, circular economy practices, and green agriculture. The findings indicate that ESG-driven strategies enhance resilience, improve livelihoods, and promote environmental sustainability. However, challenges such as limited infrastructure, financial constraints, and lack of awareness persist. The study contributes to academic literature and policy discourse by proposing a framework integrating ESG principles into rural business models.

Keywords: Sustainable Business Models, ESG, Rural Development Maharashtra, SHGs, Circular Economy

1. INTRODUCTION

Rural Maharashtra plays a significant role in India's socio-economic development, with agriculture, small-scale industries, and informal enterprises forming the backbone of its economy. However, issues such as climate change, resource depletion, and socio-economic inequality have necessitated a transition toward sustainable business practices.

Sustainable business models (SBMs) focus on creating economic value while ensuring environmental protection and social inclusiveness. ESG frameworks further strengthen these models by incorporating accountability, ethical governance, and environmental stewardship into business strategies.

Recent initiatives in Maharashtra demonstrate a shift toward sustainability, including climate-resilient agriculture, renewable energy adoption, and women-led entrepreneurship. For instance, rural sustainability initiatives have shown improvements in soil health, biodiversity, and income diversification.

2. LITERATURE REVIEW

2.1 Sustainable Business Models

Sustainable business models integrate economic, environmental, and social objectives into value creation. Studies indicate that digital platforms, cooperative systems, and innovation-driven entrepreneurship significantly enhance rural sustainability.

2.2 ESG and Corporate Sustainability

ESG strategies have evolved from traditional CSR to integrated business frameworks. Indian companies increasingly adopt ESG practices such as carbon neutrality, circular economy, and sustainable supply chains.

2.3 Rural Entrepreneurship and SHGs

Self-Help Groups (SHGs) play a critical role in empowering rural communities, especially women. Microfinance and entrepreneurial engagement significantly improve income levels and social empowerment.

2.4 Circular Economy and SMEs

Circular economy practices such as waste recycling, resource efficiency, and sustainable production enhance long-term business sustainability in SMEs.

2.5 Rural Sustainability Frameworks

Localized sustainable development frameworks aligned with SDGs are essential for rural transformation, emphasizing governance, infrastructure, and community participation.

3. RESEARCH GAP

Despite growing literature on sustainability and ESG, limited research focuses specifically on:

- Integration of ESG principles in rural business models in Maharashtra
- Role of local institutions (Gram Panchayats, SHGs) in ESG implementation

**FUTURE OF ACCOUNTING AND AUTOMATED COMPLIANCE &
FORENSIC AUDITING****Prof. Mayur G. Dayma***Research Scholar, Sau. Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts, Commerce & Science College,
Bhadgaon.**Email: mayurgdayma@gmail.com***Abstract**

This paper explores the evolving landscape of accounting in the era of advanced digital technology, focusing on automated compliance and forensic auditing. With rapid advancements in artificial intelligence (AI), machine learning (ML), blockchain, and data analytics, traditional accounting practices are poised for transformation. This research highlights emerging technologies, examines their impact on compliance processes and forensic investigations, analyses benefits and risks, and predicts future developments. Findings suggest that automation will drive efficiency, accuracy, and transparency, but also present challenges related to ethics, implementation costs, and regulatory adaptation.

Keywords: Artificial Intelligence, Automated Compliance, Forensic Auditing, Blockchain, Continuous Auditing, Digital Accounting.

► *Corresponding Author: Prof. Mayur G. Dayma*

1. Introduction

Accounting has historically served as the backbone of financial reporting, governance, and business decision-making. Over time, innovations in computing and information systems have progressively automated routine bookkeeping and standard reporting tasks. Today, emerging technologies such as AI, data analytics, and robotic process automation (RPA) are catalysing breakthroughs in *compliance* and *forensic auditing*. This transition marks a paradigm shift from manual processes to intelligent systems capable of learning, adapting, and identifying anomalies with unprecedented precision.

The purpose of this paper is to investigate future trends in accounting with emphasis on **automated compliance**—the real-time validation of regulatory adherence—and **forensic auditing**, which involves detecting fraud, financial crimes, and irregularities.

2. Background and Literature Review**2.1 Traditional Accounting Practices**

Conventional accounting practices involve manual journal entries, ledger reconciliation, financial reporting, and periodic audits. These tasks are often time-consuming and prone to human error. Compliance efforts—ensuring adherence to laws like tax regulations and accounting standards—have historically required extensive documentation and periodic reviews.

2.2 Rise of Digital Accounting Tools

Early digitization introduced accounting software such as QuickBooks and SAP, which automated basic tasks. Later, Enterprise Resource Planning (ERP) systems integrated finance modules to

JOURNAL OF ADVANCED MULTIDISCIPLINARY
RESEARCH STUDIES AND DEVELOPMENT

ISSN No.: 2583-6404

Peer Reviewed Referred Journal

Bi-monthly

Open access

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that the research paper entitled
**IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) ON BANKING
SECTOR**

authored by

Dr. Rajkuvar S. Gajare

had been peer reviewed and published in Vol. 05, Special Issue 02(A), 2026
Journal of Advanced Multidisciplinary Research Studies and Development
(JAMRSD) with ISSN: 2583 6404, Impact Factor: 7.02

- *System generated letter, hence no signature required.*

Regards,
Publisher
JAMRSD
ISSN: 2583-6404

Website: <https://ijamrds.com>

Email I'd: editorjamrds@gmail.com

E-ISSN 2582-5429

SJIF Impact - 6.8

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

October 2025 Special Issue 19 Volume IV (C)

**Beyond Boundaries: Interdisciplinary
Dialogues for a Sustainable Future
(BBIDSF 2025)**

Executive Editor
Dr. Vijayanand A. Warde

Associate Editor
Mr. S. S. Palkhe
IQAC Coordinator

Chief Editor
Prof. Uday S. Jagtap
Principal

Co -Editor
Dr. Gaurav. G. Mahajan

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli

Akshara Publication

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
43	Empowering Rural Women through FPCs: Leadership and Decision-Making in Women-Led Farmer Producer Companies in Maharashtra	Jyoti Eknath Kolhe Dr. Yogita Pandurang Chaudhari,	176
44	Molecular interaction study of KCl and NaCl with 18-crown-6 at 298.15K	Kalpesh Patil, G.P.Borse, N.S.Sonawane, Rahul Garud	181
45	Artificial Intelligence for Sustainability	Kunal D. Gaikwad	184
46	Diversity and Distribution of Bacillariophyceae from a Freshwater Dam Ecosystem in Jalgaon District, Maharashtra	Mahajan K.D., Pawar N.N., Sawant S.V.	186
47	Ecofeminism and Sustainable Economies: Women Entrepreneurship as an Agent of Green Transformation in Khandesh Region	Megha Subhash Atre Dr. Pawar Hitesh Gulab	190
48	Properties of CdS Thin Films Grown by Evaporation Techniques	Miind S. Kale	194
49	NABH Accredited Hospitals in Mumbai District and Their Sustainable Development	Mr Santosh Ghoderao	196
50	Sustainable Living in the City: Eco-Friendly Habits for Urban Dwellers	Mr. Avinash Sitafule Prof. Dr. Dilip S. Chavan	198
51	Higher Education for Sustainable Development: Policies, Practices, and Outcomes	Mr. Jayram Lotan Chaudhari	200
52	Commerce Education for a Sustainable Future — India Context	Mr. Mayur G. Dayma Dr. Shyam J. Salunkhe	204
53	Challenges faced by Green Entrepreneurs in a Traditional Industrial Hub: A Case of Industrial Area of Chh. Sambajinagar from Maharashtra State	Mr. Pathan Sultan Khan Taj Khan Dr. Epper Vilas Sadashivrao,	207
54	A Study of Education for Sustainable Development: Empowering Future Generations	Mr. Rahul S. Awachar Prof. Dr. Anurath Chandre	211
55	Enhancing Waste Management in Jalgaon City: Addressing Deficiencies in Waste Bin Infrastructure using Geospatial technology	Mr. Rohit Narendra Sonawane Mr. Sagar Bhausaheb Dongare Dr. Chetan D. Mahajan	215
56	Role of Micro Finance to Empower Woman's in Khandesh, Maharashtra	Mr. Shubham Vilasrao Patil	220
57	Influence of E-Commerce on Economic Development in Rural India with Special Reference to Dhule District	Mr. Sufiyan M. Bagwan	222
58	Pedagogical Effectiveness of Traditional v/s Experiential Learning Approaches in Sustainability Education for Commerce Students: A Comparative Analysis	Mrs. Pratima Dinesh Shravagi	225
59	Effect of Economic Diversity on Digital India Program	Mrs. Purva Parag Kulkarni Dr. Ajay Trivedi	230
60	An Assessment of the Revenue Impact of GST Reductions in India	Dr. Mangesh D. Jadhav	234
61	Climate Change Awareness and Adaptation Strategies among Smallholder Farmers in Vasai	Ms. Jyoti Ladkya Thankar	238
62	Cyber Security	Ms. Sneha Rokade	242
63	Ecofeminism and Survival: Revisiting Alice Walker's Strong Horse Tea	Narendra Sonu Tayade	247
64	A Comparative Study of Library Services in Chandrapur and Gadchiroli Districts	Mr. Mangesh Shamrao Karambe	251

Commerce Education for a Sustainable Future — India Context

Mr. Mayur G. Dayma

Research Scholar

Sonar Galli, Pachora Dist. Jalgaon

Dr. Shyam J. Salunkhe

Professor & Research Guide

R. B. Garud Arts, Comm. And Sci. College, Shendurni

Abstract—In India, the traditional focus of commerce education has centred on areas such as accounting, finance, taxation, business law, and management, primarily aimed at profit maximization and ensuring regulatory compliance. However, the sector is currently undergoing a significant transformation in response to shifts in technology, business practices, and the economic landscape. With India facing critical sustainability challenges—including climate change, environmental degradation, social inequity, and resource scarcity—the necessity for commerce education to adapt is clear. This paper examines the ongoing adjustments within commerce education in India to meet sustainability demands, identifying current efforts, existing gaps, and potential enhancements. It references recent policies, institutional initiatives, curriculum developments, and higher education examples. The paper concludes with tailored recommendations for improving the framework of higher education in India.

Keywords: Sustainability, Commerce, higher education etc.

1. Introduction

- India is committed to multiple sustainability goals: e.g. **National Education Policy (NEP) 2020** emphasizes environmental consciousness and sustainable development in higher education.
- Commerce graduates are playing increasingly critical roles in industries expected to comply with ESG norms, green finance, sustainable supply chains, corporate sustainability reporting, social entrepreneurship, etc.
- There is urgency: international trade, investor expectations, government regulations are increasingly shaped by sustainability, making it essential for commerce curricula to align.

2. Literature & Policy Background in India

- **National Education Policy 2020** calls for integrating environmental education and sustainability across disciplines in higher education.
- Many Indian Higher Education Institutions (HEIs) are adopting sustainability in campus operations, curriculum integration, and outreach. *The Hindu*—1
- Examples of new programs: interdisciplinary undergraduate programs combining business, economics, environmental studies, renewable energy, etc. *EdexLive*

3. Indian Examples & Case Studies

Institution / Initiative	What they are doing	Relevance to Commerce Education
IIM Bangalore	Introduced a new core course “Responsible Business and Sustainability” for the PGP-2 cohort; committed to net-zero emission goals. <i>Shiksha</i>	Exposes management/commerce students to sustainability mindset, making it a core subject.
IIM Calcutta	Their PGPEX programme includes a “Sustainability & ESG” component; certain compulsory courses under ESG & ethics such as Business Ethics, Regulatory & Legal Environment address governance and social responsibility. IIM Calcutta	Helps students develop awareness of ESG, ethics, social & legal responsibilities — increasingly part of commerce careers.
Ashoka University	Has multiple courses: “Agriculture, Food and Sustainability”, “Environmental Economics”, “Cities, Ecology & Equity”; has established a Centre for Climate Change & Sustainability; campus has green infrastructure and sustainability initiatives. Ashoka University	Provides a cross-disciplinary model: commerce/econ students learning from environmental, social & equity lenses.
Indira University	Use of a Sustainability Charter; integrating social equity, ethical governance, social responsibility into operations and curriculum. Indira University	Institutional commitment helps set the tone for commerce education to include sustainability values.
Bharati Vidyapeeth (Pune)	Launched “UniSustain 2025” initiative to integrate sustainability into all facets: curriculum, operations, research, community engagement. <i>Free Press Journal</i>	Shows a holistic institutional approach: not just adding courses, but weaving sustainability into all activities.

investor risk perception, and capital allocation decisions. Future research can explore whether stricter governance frameworks lead to valuation stabilization or short-term corrections in funding cycles.

Finally, studies should investigate AI-driven startup failures and market corrections. Not all generative AI ventures will achieve scalability, and market saturation or technological limitations may trigger consolidation. Analyzing failure patterns, burn rates, and investor behavior during downturns will provide a balanced understanding of risk in the generative AI era. Such research will contribute to more realistic valuation models and sustainable funding strategies.

References

1. Agrawal, A., Gans, J., & Goldfarb, A. (2018). *Prediction machines: The simple economics of artificial intelligence*. Harvard Business Review Press.
2. Agrawal, A., Gans, J., & Goldfarb, A. (2022). *Power and prediction: The disruptive economics of artificial intelligence*. Harvard Business Review Press.
3. Block, J. H., Colombo, M. G., Cumming, D. J., & Vismara, S. (2018). New players in entrepreneurial finance and why they are there. *Small Business Economics*, 50(2), 239–250. <https://doi.org/10.1007/s11187-016-9826-6>
4. Cockburn, I. M., Henderson, R., & Stern, S. (2018). The impact of artificial intelligence on innovation. In A. Agrawal, J. Gans, & A. Goldfarb (Eds.), *The economics of artificial intelligence: An agenda* (pp. 115–146). University of Chicago Press.
5. Cumming, D., & Schwienbacher, A. (2018). Fintech venture capital. *Corporate Governance: An International Review*, 26(5), 374–389. <https://doi.org/10.1111/corg.12256>
6. Dwivedi, Y. K., et al. (2023). So what if ChatGPT wrote it? Multidisciplinary perspectives on generative AI. *International Journal of Information Management*, 71, 102642. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2023.102642>
7. Kaplan, S. N., & Lerner, J. (2016). Venture capital data: Opportunities and challenges. In *Measuring entrepreneurial businesses* (pp. 413–431). University of Chicago Press.
8. Kortum, S., & Lerner, J. (2000). Assessing the contribution of venture capital to innovation. *RAND Journal of Economics*, 31(4), 674–692. <https://doi.org/10.2307/2696354>
9. Mollick, E. (2023). Working with AI: Evidence from generative AI use in knowledge work. *Management Science* (Advance online publication).
10. Nambisan, S., Wright, M., & Feldman, M. (2019). The digital transformation of innovation and entrepreneurship. *Research Policy*, 48(8), 103773. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2019.03.001>

Regulatory Risk	Moderate	High
-----------------	----------	------

Generative AI startups exhibit greater upside but also elevated uncertainty.

10. Discussion

The generative AI era represents a structural transformation in the logic of startup financing. Traditional valuation models, which largely emphasized current revenues, profitability, and tangible assets, are increasingly being replaced by capability-centric assessments. In this new environment, investors are placing greater weight on a startup's technological depth, proprietary algorithms, data assets, and model scalability rather than short-term financial performance. Valuation is now driven by expectations of future dominance potential, especially the ability to become a category leader in emerging AI-driven markets. Additionally, the strategic value of data monopoly advantage plays a critical role, as exclusive access to high-quality, large-scale datasets strengthens competitive barriers and enhances model performance. Platform ecosystem leverage is another decisive factor, with investors favoring startups capable of building extensible AI platforms that integrate third-party developers, enterprise clients, and complementary services. This ecosystem-based approach increases network effects and long-term market control. However, despite these optimistic valuation narratives, long-term sustainability ultimately depends on successful commercialization, revenue model clarity, and operational cost efficiency. High computational expenses, infrastructure dependency, and regulatory uncertainty may challenge scalability. Therefore, while generative AI startups attract premium valuations, durable financial success will require disciplined execution, monetization capability, and sustainable cost structures beyond technological promise alone.

11. Conclusion

Generative AI is redefining startup valuation and funding dynamics. Unlike previous technological waves, generative AI affects knowledge work, creative industries, and enterprise productivity simultaneously. This broad applicability attracts unprecedented investor interest and capital concentration. However, valuation inflation and regulatory uncertainty pose systemic risks. Sustainable growth will depend on balancing innovation with governance, infrastructure efficiency, and responsible deployment. The startup ecosystem stands at a transformative juncture where capital allocation decisions made today will shape technological leadership for decades.

12. Future Research Directions

The rapid expansion of generative artificial intelligence within the startup ecosystem opens several important avenues for future research. First, scholars should examine the long-term exit performance of generative AI startups. While current valuations and funding rounds suggest strong investor optimism, limited evidence exists regarding sustainability at the stage of IPOs, mergers, or acquisitions. Future longitudinal studies could assess whether early-stage hype translates into durable financial performance, profitability, and shareholder value creation. Second, comparative research across global funding ecosystems would provide deeper insight into how generative AI startups perform in different institutional contexts. Funding patterns in the United States, Europe, India, and East Asia may vary due to differences in venture capital maturity, government incentives, technological infrastructure, and talent availability. Cross-country empirical analysis could identify structural advantages and ecosystem-level determinants of valuation growth. Third, the impact of AI regulation on valuation compression deserves careful attention. Emerging regulatory frameworks such as the EU AI Act may significantly influence compliance costs,

- Platform scalability.
- Data defensibility.
- Competitive urgency among investors.

6.3 Core Valuation Drivers Identified

1. Proprietary Data Assets

- Exclusive datasets increase defensibility.
- Data scale improves model quality.

2. Model Performance and Benchmarking

- Accuracy, inference speed, and adaptability are central metrics.

3. Scalability of Infrastructure

- Cloud optimization and cost efficiency impact margins.

4. Founding Team Expertise

- Advanced AI research background positively correlates with valuation.

5. Ecosystem Integration

- Partnerships with enterprise platforms increase perceived stability.

7. Investor Behavior in the Generative AI Era

7.1 Shift in Due Diligence

Traditional financial audits are supplemented with:

- Technical audits
- Data provenance verification
- Algorithmic risk assessment

7.2 Fear of Missing Out (FOMO)

Interviews revealed competitive pressure among venture funds to secure generative AI deals, contributing to upward valuation pressure.

7.3 Strategic vs Financial Investors

Corporate investors seek strategic synergies, while venture capitalists focus on exponential growth potential.

8. Risks and Sustainability Concerns

Despite growth, risks remain:

8.1 Regulatory Uncertainty

Governments worldwide are developing AI regulations, introducing compliance risks.

8.2 Infrastructure Cost Volatility

GPU and cloud costs significantly impact profitability.

8.3 Market Saturation

Rapid startup formation increases competitive intensity.

8.4 Ethical and Reputational Risk

Bias, misinformation, and misuse concerns can damage brand value.

9. Comparative Analysis: Generative AI vs Traditional SaaS

Factor	Traditional SaaS	Generative AI Startups
Revenue Predictability	High	Variable
Infrastructure Cost	Moderate	High
Scalability	High	Extremely High
Data Dependency	Low-Moderate	Very High

3. Analyze investor behavior and due diligence changes.
4. Assess sustainability of current valuation levels.
5. Recommend strategic approaches for ecosystem stakeholders.

5. Research Methodology

5.1 Research Design: A mixed-method research approach was adopted to ensure comprehensive analysis.

5.2 Data Collection

Primary Data: The study adopted a mixed-method research design integrating both primary and secondary data to provide a comprehensive understanding of valuation dynamics in the generative AI startup ecosystem. Primary data were collected through semi-structured interviews with key stakeholders, including 10 AI-focused startup founders, 5 venture capitalists, and 3 angel investors. The interviews were designed to explore valuation reasoning, funding negotiations, due diligence considerations, and investor expectations in the generative AI context. This approach enabled in-depth insights into how capability, data assets, and technological differentiation influence funding decisions.

Secondary Data: Secondary data were gathered from funding databases covering the period 2018–2025, along with market research reports, industry white papers, and peer-reviewed academic publications. These sources provided contextual and empirical support for analyzing funding trends and valuation benchmarks.

5.3 Quantitative Analysis: For quantitative analysis, the study examined funding volume growth rates and compared average seed and Series A valuations between AI and non-AI startups. Regression analysis was conducted to assess the relationship between valuation multiples and key independent variables, including data ownership, team AI expertise, and target market size.

5.4 Qualitative Analysis: Qualitative analysis involved thematic coding of interview transcripts to identify recurring valuation drivers. Pattern matching techniques were used to compare perspectives across founders, venture capitalists, and angel investors, ensuring analytical triangulation and interpretative rigor.

5.5 Limitations

- Sample size constraints.
- Rapidly evolving market conditions.
- Potential reporting bias in funding databases.

6. Findings

6.1 Funding Growth in Generative AI Startups

The data show exponential growth in funding after the mainstream breakthrough of generative AI tools. Seed rounds have increased significantly in size, and late-stage rounds are attracting multi-billion-dollar investments. Key observations:

- Increased participation of institutional capital.
- Corporate venture arms actively investing.
- Cross-border funding acceleration.

6.2 Premium Valuation Multiples

Generative AI startups often command valuation multiples significantly higher than SaaS counterparts at similar revenue stages.

Reasons include:

- Perceived transformative impact.

2. Conceptual Framework

2.1 The Startup Ecosystem: A startup ecosystem consists of entrepreneurs, investors, incubators, accelerators, regulatory bodies, customers, and technological infrastructure that collectively enable innovation. Valuation and funding form the financial backbone of this ecosystem.

2.2 Generative AI as a General-Purpose Technology: Generative AI represents a general-purpose technology (GPT), meaning it has cross-industry applications. Such technologies historically trigger productivity shifts and investment surges. Similar patterns were observed during the early internet era, though generative AI accelerates development cycles significantly.

2.3 Valuation in High-Growth Sectors

Startup valuation traditionally depends on:

- Revenue growth
- Market opportunity
- Team capability
- Competitive positioning
- Scalability

In generative AI startups, additional dimensions emerge:

- Model capability
- Data ownership
- Infrastructure efficiency
- Ethical compliance
- Intellectual property defensibility

3. Literature Review

3.1 Traditional Startup Valuation Models: Conventional valuation methods include:

1. **Discounted Cash Flow (DCF)** – Estimates future cash flows discounted to present value.
2. **Comparable Company Analysis (CCA)** – Benchmarks against similar firms.
3. **Venture Capital Method** – Projects exit valuation and works backward.
4. **Scorecard and Risk Factor Summation Methods** – Used for early-stage startups.

However, these models assume revenue predictability and cost visibility—conditions often absent in early-stage AI ventures.

3.2 AI-Specific Valuation Challenges: Academic discussions emphasize that AI startups often:

- Operate pre-revenue for extended periods.
- Require heavy upfront computational investment.
- Derive value from intangible assets such as training datasets.

Thus, valuation shifts from financial metrics to strategic asset evaluation.

3.3 Funding Patterns in Emerging Technology Cycles: Historical funding booms (e.g., dot-com era) show patterns of:

- Rapid capital concentration.
- High valuation inflation.
- Eventual market correction.

The generative AI era shows similarities but is distinguished by stronger enterprise demand and infrastructure maturity.

4. Research Objectives

1. Examine how generative AI influences startup valuation frameworks.
2. Identify funding patterns unique to generative AI startups.

- Derive value from intangible assets such as training datasets

**AI IN THE STARTUP ECOSYSTEM: VALUATION AND FUNDING IN
THE GENERATIVE AI ERA****Dr. Sachin Hadoltikar***Head and Assistant Professor, Department of Commerce, Sau. Rajanitai Nanasaheb Deshmukh
Arts, Commerce & Science College, Bhadgaon, Dist- Jalgaon 424105.**Email: sachingold143@yahoo.co.in***Abstract**

The emergence of generative artificial intelligence (AI) has significantly transformed the global startup ecosystem, reshaping innovation models, funding mechanisms, and valuation frameworks. Unlike earlier waves of digital transformation, generative AI introduces scalable intelligence capabilities that alter cost structures, competitive advantages, and investment behavior. This research paper investigates how generative AI influences startup valuation and funding dynamics. Using a mixed-method research design that integrates qualitative insights from investor and founder perspectives with quantitative funding trend analysis, the study explores how valuation methodologies are evolving in response to AI-driven innovation. The findings suggest that generative AI startups command premium valuations due to proprietary data assets, algorithmic performance, ecosystem positioning, and perceived scalability. However, regulatory uncertainty, ethical considerations, and infrastructure costs introduce new risk dimensions. The paper concludes by proposing strategic recommendations for founders, investors, and policymakers to navigate the generative AI funding landscape effectively.

Keywords: Generative AI, Startup Valuation, Platform Ecosystems, Innovation Strategy.

► *Corresponding Author: Dr. Sachin Hadoltikar*

1. Introduction

The startup ecosystem has historically evolved in waves driven by technological breakthroughs—personal computing, the internet, mobile platforms, cloud computing, and now artificial intelligence. The current wave, dominated by generative AI technologies capable of producing human-like text, images, audio, video, and code, marks a structural shift in how innovation is conceptualized and commercialized. Generative AI differs from previous technological trends in one critical way: it automates cognitive and creative tasks at scale. This capability expands market boundaries and enables startups to compete in domains traditionally dominated by large enterprises. Consequently, investors have responded with substantial capital inflows into AI-driven ventures. However, this rapid capital movement raises important questions:

- How generative AI startups valued are compared to traditional technology startups?
- What funding patterns characterize the generative AI era?
- What new risks and evaluation metrics are emerging?
- How sustainable are current valuation levels?

This research aims to address these questions by examining valuation drivers, funding trends, and methodological shifts in investment assessment.

**JOURNAL OF ADVANCED MULTIDISCIPLINARY
RESEARCH STUDIES AND DEVELOPMENT**

ISSN No.: 2583-6404

Peer Reviewed Referred Journal

Bi-monthly

Open access

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that the research paper entitled

**AI IN THE STARTUP ECOSYSTEM: VALUATION AND
FUNDING IN THE GENERATIVE AI ERA**

authored by

Dr. Sachin Hadoltikar

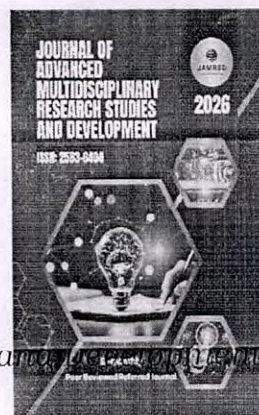
*had been peer reviewed and published in Vol. 05, Special Issue 02(A), 2026
Journal of Advanced Multidisciplinary Research Studies and Development
(JAMRSD) with ISSN: 2583-6404, Impact Factor: 7.02*

- System generated letter, hence no signature required.

*Regards,
Publisher
JAMRSD*

ISSN: 2583-6404

Journal of Advanced Multidisciplinary Research Studies and Development

Website: <https://ijamrds.com>

Email I'd: editorjamrds@gmail.com

angel investment networks, and government-backed credit guarantee schemes can support start-ups and innovative enterprises at various stages of development.

Entrepreneurship Education at School and College Level: Introducing entrepreneurship education at an early stage can help develop creativity, risk-taking ability, and problem-solving skills among students. Schools and colleges should integrate practical training, business simulations, and project-based learning into their curricula. Exposure to successful entrepreneurs and industry interaction can motivate students to consider entrepreneurship as a career option.

Strengthening Incubation Centers and Mentoring Support: Incubation centers should be strengthened to provide infrastructure, technical support, and professional guidance to start-ups. Access to experienced mentors, industry experts, and business advisors can help entrepreneurs overcome initial challenges and make informed decisions. Collaboration between academic institutions, industries, and government agencies can enhance the effectiveness of incubation and mentoring systems.

Promotion of Women and Rural Entrepreneurship: Special initiatives should be undertaken to encourage entrepreneurship among women and rural populations. Providing skill training, financial assistance, marketing support, and access to technology can empower women and rural entrepreneurs. Creating self-help groups, cooperative models, and local enterprise networks can further promote inclusive entrepreneurship and balanced regional development.

Conclusion

Entrepreneurship development plays a crucial role in achieving sustainable economic growth and long-term social development. In an economy like India, where population growth and employment challenges continue to persist, entrepreneurship offers an effective solution by creating self-employment opportunities and reducing dependence on traditional wage employment. By encouraging individuals to establish and manage enterprises, entrepreneurship contributes significantly to job creation, income generation, and overall economic expansion. Entrepreneurs act as agents of innovation by introducing new products, services, and production techniques that enhance efficiency and competitiveness. Their role in mobilizing resources and converting savings into productive investments strengthens capital formation and industrial development. Moreover, the growth of micro, small, and medium enterprises supports balanced regional development by promoting economic activities in rural and semi-urban areas and reducing regional inequalities. Government initiatives, financial assistance programs, and skill development missions have created a supportive environment for entrepreneurial growth. However, continuous policy reforms, improved access to finance, and simplified regulatory frameworks are essential to sustain entrepreneurial momentum. Educational institutions also have a vital responsibility in nurturing entrepreneurial mindset among students by fostering creativity, leadership, and problem-solving skills through entrepreneurship education and practical exposure.

References :

1. Government of India. (2023). *Startup India Action Plan*. Ministry of Commerce and Industry. <https://www.startupindia.gov.in>
2. NITI Aayog. (2022). *India's Booming Startup Ecosystem*. NITI Aayog Publications.
3. World Bank. (2023). *Entrepreneurship and Economic Development: Insights for India*. World Bank Group.
4. OECD. (2022). *The Future of Entrepreneurship and Innovation*. OECD Publishing.
5. Sharma, R., & Patel, D. (2023). Startups and the Indian economy: A roadmap to 2047. *Journal of Entrepreneurship Research*, 15(2), 101-118.
6. Gupta, V. (2022). Women entrepreneurs and inclusive growth in India. *Indian Journal of Management Studies*, 29(1), 55-73.
7. PwC India. (2023). *India Startup Ecosystem Report*. PwC Publications.
8. BCG. (2022). *Digital Entrepreneurship in Emerging Economies*. Boston Consulting Group.
9. Kumar, S. (2024). Building entrepreneurial ecosystems for a developed India. *Journal of Policy and Development Studies*, 21(1), 78-95.

2. **Stand-up India Scheme:** The Stand-up India Scheme focuses on promoting entrepreneurship among women and socially disadvantaged groups such as Scheduled Castes and Scheduled Tribes. The scheme facilitates bank loans to eligible entrepreneurs for setting up greenfield enterprises in manufacturing, services, or trading sectors. It aims to enhance financial inclusion and encourage participation of underrepresented sections of society in entrepreneurial activities, thereby supporting inclusive economic growth.
3. **Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY):** Pradhan Mantri Mudra Yojana provides financial assistance to micro and small entrepreneurs without requiring collateral security. Loans are offered under categories such as Shishu, Kishore, and Tarun, based on the stage of business development. This scheme supports small traders, artisans, and self-employed individuals by enabling access to affordable credit, helping them start, sustain, and expand their enterprises.
4. **Skill India Mission:** The Skill India Mission aims to equip youth with industry-relevant vocational and entrepreneurial skills. Through various training programs and skill development centers, the mission enhances employability and promotes self-employment. By focusing on practical skills, digital literacy, and entrepreneurship training, the mission transforms job seekers into job creators and strengthens the human capital required for entrepreneurial growth.
5. **MSME Development Programmes:** MSME Development Programmes provide comprehensive support to micro, small, and medium enterprises. These programmes offer training in entrepreneurship development, financial management, technology upgradation, and quality improvement. They also facilitate market access, export promotion, and participation in trade fairs. By strengthening the MSME sector, these programmes play a crucial role in employment generation and balanced regional development.

Challenges Faced by Entrepreneurs

Despite various policy initiatives and institutional support, entrepreneurs continue to face multiple challenges that affect the establishment, survival, and growth of enterprises. The major challenges are explained below:

Lack of Finance and Credit Facilities: One of the most significant challenges faced by entrepreneurs is inadequate access to finance. First-generation entrepreneurs often lack collateral, credit history, and financial credibility, making it difficult to obtain loans from banks and financial institutions. High interest rates, complex loan procedures, and delays in loan approval further discourage aspiring entrepreneurs. Limited availability of venture capital and angel investment, especially in rural and semi-urban areas, also restricts business expansion.

Inadequate Infrastructure: Poor infrastructure poses a serious hurdle to entrepreneurial development. Irregular power supply, inadequate transportation facilities, insufficient storage and warehousing, and limited access to digital connectivity increase operational costs and reduce efficiency. In rural and backward regions, lack of industrial estates, common facilities, and reliable internet connectivity adversely affects production, marketing, and communication activities of enterprises.

Complex Legal and Regulatory Procedures: Entrepreneurs often face difficulties due to complex and time-consuming legal and regulatory requirements. Multiple registrations, licenses, and compliance with taxation, labor, and environmental laws increase administrative burden and cost of doing business. Frequent changes in policies and lack of awareness about legal procedures further create uncertainty, discouraging new entrants and small entrepreneurs.

Lack of Managerial and Technical Skills: Many entrepreneurs, particularly first-time business owners, lack adequate managerial skills such as planning, organizing, financial management, and marketing. Limited technical knowledge and lack of exposure to modern production techniques reduce productivity and competitiveness. Absence of proper training and mentoring support often leads to poor decision-making and business failure.

Market Competition and Uncertainty: Entrepreneurs face intense competition from established firms, large corporations, and multinational companies. Rapid technological changes, fluctuating consumer preferences, and price volatility create market uncertainty. Small enterprises often struggle with limited market access, weak branding, and inadequate marketing strategies, making it difficult to survive in a competitive environment.

Suggestions for Strengthening Entrepreneurship Development
To promote entrepreneurship and ensure sustainable growth of enterprises, the following measures can be adopted:

Simplification of Legal and Registration Procedures: The process of business registration and compliance should be made simple, transparent, and time-bound. Reducing the number of licenses, approvals, and inspections can lower the entry barriers for new entrepreneurs. Digital platforms for registration, taxation, and reporting can further minimize procedural delays and compliance costs, encouraging more individuals to start enterprises.

Improved Access to Finance and Venture Capital: Easy and timely access to finance is crucial for entrepreneurial growth. Banks and financial institutions should offer flexible loan products with lower interest rates and reduced collateral requirements, especially for first-generation entrepreneurs. Expanding venture capital,

Role of Entrepreneurship Development in Strengthening the Indian Economy

Dr. Sachin N. Hadoltikar

Head Department of Commerce

Sau Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts, Commerce and Science College, Bhadgaon Dist. Jalgaon

Abstract-Entrepreneurship plays a vital role in the economic development of a country by fostering innovation, generating employment, and promoting balanced regional growth. In developing countries like India, entrepreneurship development has emerged as a strategic tool to address problems such as unemployment, poverty, and regional imbalance. The Government of India has launched various schemes such as Start-up India, Stand-up India, and Mudra Yojana to encourage entrepreneurial activities among youth, women, and marginalized sections of society. This paper attempts to study the concept, importance, and role of entrepreneurship development in economic growth. It also highlights the challenges faced by entrepreneurs and suggests measures for strengthening entrepreneurship development in India.

Keywords: Entrepreneurship, Economic Development, Employment, Innovation, Start-ups

Introduction

Entrepreneurship is the process of identifying business opportunities, organizing resources, and taking risks to establish and manage enterprises. Entrepreneurs are considered as change agents who introduce new products, technologies, and business models. In the present era of globalization and liberalization, entrepreneurship has gained immense importance as it contributes to economic growth, industrial development, and social transformation. India, with its large youth population, has immense potential for entrepreneurial development.

Concept of Entrepreneurship Development

Entrepreneurship development refers to the process of enhancing the knowledge, skills, and capabilities of individuals to undertake entrepreneurial ventures. It involves training, motivation, financial support, and institutional assistance to promote self-employment and enterprise creation. Entrepreneurship development programmes (EDPs) aim to develop entrepreneurial qualities such as leadership, risk-taking ability, innovation, and decision-making skills. Entrepreneurship development plays a vital role in economic development by creating employment opportunities and reducing dependence on traditional wage employment. New enterprises generate direct and indirect employment, particularly for youth and skilled workers. Entrepreneurs contribute to capital formation by mobilizing savings and converting them into productive investments. Through innovation and adoption of new technologies, entrepreneurship enhances productivity and competitiveness in the economy. Entrepreneurial activities also promote balanced regional development by encouraging the establishment of small and medium enterprises in rural and backward areas. This helps in reducing migration to urban centers and improves local economic conditions. In addition, entrepreneurship supports social development by empowering women and marginalized groups through self-employment and income generation. Despite its importance, entrepreneurship development faces several challenges. These include limited access to finance, complex regulatory procedures, inadequate infrastructure, lack of business knowledge, and market risks. To overcome these issues, there is a need for entrepreneurship education at all levels, simplified legal frameworks, better access to credit, and strong institutional support such as incubation centers and mentoring programs. A supportive ecosystem is essential for nurturing successful entrepreneurs.

Objectives of the Study

1. To explain the concept of entrepreneurship development
2. To analyze the role of entrepreneurship in economic and social development
3. To study the major challenges faced by entrepreneurs
4. To suggest measures for strengthening entrepreneurship development

Government Initiatives for Entrepreneurship Development in India

The Government of India has launched several initiatives to promote entrepreneurship and create a supportive ecosystem for business development. These initiatives aim to provide financial support, skill development, infrastructure, and policy assistance to aspiring entrepreneurs. The major initiatives are explained below:

1. **Start-up India Scheme:** The Start-up India Scheme was introduced to encourage innovation, creativity, and start-up culture in the country. Under this scheme, eligible start-ups receive benefits such as tax exemptions, simplified compliance procedures, and easier registration processes. The scheme also provides access to government-supported funding, incubation centers, and mentoring networks. By reducing regulatory hurdles and promoting innovation-driven enterprises, Start-up India helps young entrepreneurs transform ideas into successful ventures.

S.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
51	ई-कॉमर्स व्यवसायामुळे स्थानिक व्यापाऱ्यावर होणारा परिणाम - देवळा बाजारपेठ : एक अभ्यास	प्रा. चंद्रकांत बी. दाणी	194
52	मानव संसाधन व्यवस्थापनातील डिजिटलीकरण	प्रा. समाधान पुंजाराम सुर्यवंशी	199
53	छत्रपती संभाजी नगरमधील सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या जुन्या पेन्शनच्या होणाऱ्या सकारात्मक परिणामाचे अध्ययन	प्रा.डॉ.रविंद्र दत्तात्रेय वाघ रवि उमा राठोड	202
54	वाणिज्य शिक्षण शाखेचा शाश्वत भविष्यातील संभावित सकारात्मक परिणाम	महेंद्र रोहिदास कोळी	204
55	महिला बचत गटांच्या सक्षमीकरणात आजच्या सरकारी धोरणांची भूमिका	योगेश नवलसिंग पाटील	208
56	सोशल मिडियाचा ग्राहकांच्या खरेदी निर्णयावर होणारा प्रभाव : 2020-2025	प्रा.डॉ.संदीप लक्ष्मण कोतकर प्रा.शिवानी सुरेश चौधरी प्रा.राजश्री रमेश दाते	213
57	कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) व रोजगारावर होणारे परिणाम	रूपाली शंकर पाटील डॉ. किशोर ए. पाटील	217
58	मेलघाटातील आदिवासी युवकांमधील शिक्षण-रोजगार-स्थलांतर परस्परसंबंध: कौशल्य अंतर, श्रम सहभाग आणि आर्थिक गतिशीलतेचा वाणिज्याधारित अभ्यास	प्रा. डॉ. विवेक मोहन मोरे	220
59	भारताच्या भविष्यदृष्टीत परिवर्तन घडवून आणण्यात कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP), नवोपक्रम व इन्व्हेस्टमेंशन यांची वाणिज्य व व्यवस्थापन दृष्टिकोनातून भूमिका	प्रा.डॉ. शिवचरण लक्ष्मण कोत्तेवार	223
60	बँकिंग व वित्तीय क्षेत्रातील सायबर हल्ले आणि आर्थिक फसवणूक : धोके व उपाय	शुभांगी मुरलीधर चौधरी	226

S.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
25	Analysis of DMart's Quarterly Sales Using Bollinger Bands: Trend, Volatility, and Managerial Insights	Dr. Ramesh L. Rajani	96
26	A Study of Rural Marketing and Agricultural Development in North Maharashtra	Mr. Gaurav Shivajirao Somvanshi	100
27	Responsibly Integration of Generative AI in Higher Education Contexts	Jyoti D. Gorane Lohar	104
28	Consumer Adoption and Satisfaction of E-Banking Services: A Study of Scheduled Commercial Banks in Jalgaon	Dr. Ameys C Lohar	107
29	Innovation and Entrepreneurship in Commerce and Management: An Analytical Study	Dr. Shyam Jivan Salunkhe	112
30	Development of Digital Currency in Current Era	Mr. Kiran Kailas Patil	112
31	Green Packaging and the consumer mindset: A behavioral study in Goa	Dr. N. N. Dhondge	115
32	A Study the Conceptual Framework of Academic Incubators Higher Education Institutions and Entrepreneurship Development	Dr. Rajkuvar S. Gajare	120
33	A Digital Marketing Era: The New Marketing Challenges And Opportunities (Special Reference Jalgaon District)	Mrs. Krupa Ketan Mayenkar	125
34	Impact of National Education Policy 2020 on Business Practices of the Education Sector in India	Dr. Arvind Keshaorao Raut	128
35	Impact Of Consumer Behaviour And Consumer Protection	Mrs. Anuradha Amrut Naik Bandiwadekar	132
36	Role of Teacher Digital Competency in Enhancing Student Learning Experience: An Analytical Study	Dr. C. R. Deware	136
37	Recent Trend-in Digital Marketing in India	Mr. Shubham S. Sonar	140
38	Digital Marketing and Emerging Trends in India	Dr. Ravindra Dattatray Wagh	143
39	A Study on Opportunities & Challenges of Green Marketing Trends	Dadyal Navneetkaur S.	148
40	The Impact of Marketing Strategies-and Green Marketing on the Power Loom Industry of Burhanpur District	Avhad Mahesh Gangadhar	151
41	Rural Marketing In India	Tejashree R. Patil	154
42	The Impact of Digital Green Finance on Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs)	Sujata A. Patil.	157
43	Online Banking System Process and Practice of State Bank of India in Jalgaon District	Dr. Kishor A. Patil.	160
44	Role of Artificial Intelligence in Developing Trends of Business Process Optimization	Dr. Yogesh B. Puri	164
45	Business Process Optimization in the Era of Big Data: A Review of SME-focused Techniques	Dr. Ashish Rameshlal Kanhu	167
46	Impact of GST Rate Changes on Consumer Spending Patterns: A Study of Households in Jalgaon District	Dr. Bhagyashri Amarish Chaudhari	171
47	Financial Literacy as a Determinant of Savings and Investment Behavior among College Students	Kamalakar Sadashiv Kapase	175
48	Role of Entrepreneurship Development in Strengthening the Indian Economy	Dr. Dhanraj Patil	178
49	Investor Psychology and Sentiment Dynamics in the Indian Stock Market: Evidence from a Semi-Urban Region	Dr. Shivani Subodh Mehra	183
50	Hybrid and Digital Workplace Transformation	Dr. Naval D. Patil	186
		Dr. Arvind K. Raut	189
		Vinod K. Mali	
		Gite Rushikesh Tanaji	
		Mr. Jadhav Yogesh Sadashiv	
		Dr. Prshant Namdeo Ingole	
		Ms. Deepika Vashdev Valecha	
		Dr. Rameshwar R. Chavan	
		Dr. Sachin N. Hadoltikar	
		Kishor G Desale	
		Dr. Bhagyshri D Patil	
		Ms. Madhuri Dipak Sirsat	
		Mr. Ashok Rambhau Gaikwad	
		Dr. Satish M. Dhoke	

Jamner Taluka Education Society's

G. D. M. Arts, K. R. N. Commerce & M. D. Science College,
Jamner, Dist. Jalgaon (M.S.)

One Day National Conference on

Recent Trends in Science & Technology, Commerce &
Management, Humanities and Interdisciplinary Studies

- Date :- 10th January 2026

Organized by

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Chief Editor

Dr. Vijayendra V. Patil
Co-ordinator

Executive Editor

Prof. D. S. Patil
Vice-Principal

Dr. A. K. Ghorpade
Organizing Secretary

Dr. V. D. Manvatkar
Organizing Secretary

Dr. A. K. Raut
Convenor

Editorial Board

Dr. A. C. Lohar

Prof. S. B. Ingale

Prof. M. T. Chaudhari

Prof. A. R. Patil

Dr. Navneet Aasi

Prof. A. V. Mishra

Prof. B. D. Patil

Prof. A. S. Sabadra

Dr. R. D. Wagh

Dr. A. A. Pawar

Dr. U. G. Gavit

Prof. I. M. Jadhav

Dr. R. U. Jadhav

Dr. M. M. Chaudhari

Dr. R. D. Navghare

Mr. Pravin. S. Padame

Advisory Board

Prof. Dr. R. S. Khadayate
Principal
GDM Arts, KRN Comm. &
MD Science College, Jamner
Dist. Jalgaon.

Prof. Ashutosh Patil
Project Head,
PMUSHA Soft Component
KBC NMU Jalgaon

Mr Nitin C. Zalte
Member,
Management Council,
KBC NMU Jalgaon

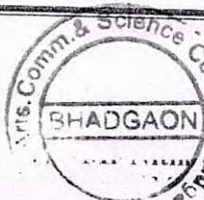
Mr. Dipak B. Patil
Member,
Senate,
KBC NMU Jalgaon

Akshara Publication

Plot No. 42, Akshara Publication

Gokuldharm, Wanjola Road, Bhusawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India 425201

PRINCIPAL

MR. RAJANITAI NANASAHEB DESHMUKH
G. D. M. ARTS, K. R. N. COMMERCE & M. D. SCIENCE COLLEGE,
JALGAON, DIST. JALGAON (424105)

Index

S.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
1	An analytical study of Brand awareness and preferences of rural youth for FMCG with special reference to Jalgaon District in Maharashtra	Dr. Sandeep Laxman Kotkar	10
2	India's Agricultural Export Sector: Opportunities & Challenges	Dr. Sangapal Prakash Ingle Dr. Vaibhav P. Kawade	14
3	A Study of Awareness of Consumer Protection Rights in Jalgaon District	Dr. Arvind K. Raut	17
4	A Study of the National Education Policy 2020 and Commerce Education: Challenges, Prospects, and Emerging Trends	Dr. Gajanan Dagaduba Chaudhari	20
5	Digital Financial Frauds in India: Trends, Causes, and Preventive Cyber security Measures	Dr. Gajanan Prabhu Dagade	23
6	The Impact of Fintech on Financial Inclusion in Rural Areas	Dr. Gaurav Ganesh Mahajan	27
7	The Study on Green Banking Practices Followed in Karwar Taluk of Karnataka	Dr. Mohan Ram Naik	30
8	E-commerce, Digital Marketplaces, and the Evolution of Consumer Behavior	Dr. Rupali K. Sanap	36
9	Components of a global supply chain: essential of online Marketing	Dr. Sujata Chandrakant Patil	40
10	A Review Paper on Emerging Trends of Online Shopping Post-COVID in Maharashtra	Prof. (Mrs.) Reenu Ritesh Mehta	44
11	Role of Digitalization in Human Resource Management	Smt. Hemlata N. Darade	46
12	Bank Financing for MSME's: Opportunities, Risks and Strategic Recommendations	Dr. Arvind Keshaorao Raut CA. Amit O. Mandhan	50
13	Digitalization in Human Resource Management: Trends, Case Insights, and Strategic Pathways	Chetan R. Tupe	53
14	Impact of Human Capital on the Financial Performance of Manufacturing Companies in India: An Empirical Analysis	Dr. Ameya C. Lohar CA Laxmikant Lahoti	57
15	Capital Markets and Securities Markets in India: Growth, Structure, and Evolution in the Contemporary Financial Landscape	Dr. Ameya Chhabildas Lohar CA Samkit Sanjay Chopda	60
16	AI-Driven Innovations and Their Impact on Marketing Strategies	Dr. Saroj Rameshwar Agrawal	64
17	Artificial Intelligence in Marketing: Applications, Benefits and Future Prospects	Dr. Rupali K. Sanap Kiran Dattatray Waghmare	68
18	GST 2.0 Rate Rationalisation: Impacts and Opportunities for India's Consumption	Prof. Ravindra D Wagh CA Maheshkumar B. Makreja	71
19	A Study the Conceptual Framework of Academic Incubators, Higher Education Institutions and Entrepreneurship Development	Dr. C. R. Deware Mr. Shubham S. Sonar	75
20	Impact of Training and Development Programs on Performance of Non-Teaching Staff in Arts, Commerce and Science Colleges in Jalgaon District	Dr. Arvind K. Raut Mr. Vinod Bandu Wagh	78
21	A Study of the Role of AI, Automation, and Data Analytics in Shaping Consumer Engagement in India's Retail Sector	Prof. (Dr.) Prabhakar S. Mahale Mrs. Pratima V. Muthal	81
22	A Comparative Study of Tax Audit Provisions under the Income-tax Act, 1961 and the New Income-tax Act, 2025	Dr. Ameya C Lohar CA. Sumit Rajendra Valecha	86
23	National Education Policy 2020 and Commerce Education: Opportunities, Challenges & Transformation	Dr. Anil Ramchandra Gore	89
24	A Study of Customer Adoption of UPI Services in the Vidarbha Region: Benefits and Challenges	Dr. Gajanan D. Chaudhari Mr. Bajrang Baban Jadhav	91

हिंदी साहित्य में महिला साहित्यकारों का योगदान

डॉ. नाना गायकवाड

प्राचार्य, सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, भडगाव, जि. जलगाव

प्रस्तावना:

हिंदी साहित्य का इतिहास महिला साहित्यकारों के सशक्त, सृजनशील और परिवर्तनकारी योगदान के बिना अधूरा और एकांगी माना जाएगा। साहित्य किसी भी समाज की संवेदना, चेतना और यथार्थ का दर्पण होता है, और जब तक उसमें समाज की आधी आबादी स्त्रियों के अनुभव, दृष्टि और संघर्ष समाहित न हों, तब तक वह संपूर्ण नहीं हो सकता। लंबे समय तक हिंदी साहित्य में स्त्री को केवल विषय, प्रेरणा या करुणा की पात्र के रूप में प्रस्तुत किया गया, जहाँ उसका चित्रण पुरुष दृष्टि से निर्धारित मानकों के भीतर सीमित रहा। स्त्री की पीड़ा, त्याग और सहनशीलता को आदर्श बनाकर प्रस्तुत किया गया, किंतु उसके विचार, इच्छाएँ और आत्मनिर्णय को पर्याप्त स्थान नहीं मिला।

ऐसे साहित्यिक परिदृश्य में महिला लेखन का उदय एक महत्वपूर्ण वैचारिक परिवर्तन का संकेत है। महिला साहित्यकारों ने स्त्री को साहित्य में केवल देखे जाने वाला पात्र नहीं, बल्कि बोलने वाला, सोचने वाला और प्रश्न करने वाला स्वर प्रदान किया। उन्होंने अपने जीवनानुभवों, सामाजिक यथार्थ और ऐतिहासिक परिस्थितियों के आधार पर साहित्य रचना की, जिससे हिंदी साहित्य की संवेदना का विस्तार हुआ। स्त्री लेखन ने यह स्पष्ट किया कि स्त्री का अनुभव पुरुष अनुभव से भिन्न है और उसकी अभिव्यक्ति के लिए अलग भाषा, दृष्टि और संरचना की आवश्यकता है।

विषय प्रवेश:

महिला साहित्यकारों ने अपने लेखन में केवल स्त्री जीवन की पीड़ा तक स्वयं को सीमित नहीं रखा, बल्कि सामाजिक विषमताओं, वर्गभेद, जातिगत भेदभाव, पारिवारिक जटिलताओं और नैतिक प्रश्नों को भी साहित्य का विषय बनाया। उनका लेखन निजी अनुभव से सामाजिक यथार्थ की ओर बढ़ता है। घर, परिवार, विवाह, मातृत्व, श्रम और देह ये सभी स्त्री लेखन में नए अर्थों के साथ उपस्थित होते हैं। इससे साहित्य में जीवन की वास्तविकताओं का अधिक प्रामाणिक और मानवीय चित्र उभरकर सामने आता है।

महिला साहित्यकारों का योगदान हिंदी साहित्य को अधिक संवेदनशील, लोकतांत्रिक और समावेशी बनाता है। उन्होंने पितृसत्तात्मक मूल्यों और रूढ़ सामाजिक संरचनाओं पर प्रश्न उठाए और समानता, आत्मसम्मान तथा स्वतंत्रता जैसे मूल्यों को साहित्यिक अभिव्यक्ति दी। स्त्री लेखन में मौन से वाणी की ओर, सहनशीलता से प्रतिरोध की ओर और परंपरा से परिवर्तन की ओर एक स्पष्ट यात्रा दिखाई देती है। इस यात्रा ने हिंदी साहित्य को केवल सौंदर्यबोध तक सीमित न रखकर सामाजिक चेतना का माध्यम बनाया।

प्रताप स्वशासी महाविद्यालय, अमलनेर(महाराष्ट्र) द्वारा आयोजित

राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी-2026

संवैधानिक भारत का अस्मितामूलक विमर्षकेन्द्री हिंदी साहित्य

Identity Based & Discorative Hindi Literature of
Constitutional India

मुख्य संपादक एवं संयोजक, राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी
प्रो. डॉ. शशिकांत सावन

कार्यकारी संपादक एवं प्र. प्राचार्य
प्रो. डॉ. हर्षवर्धन जाधव

सहसंपादक
प्रो. डॉ. कल्पना पाटील

Special Issue -I (January 2026)

International Journal of Multidisciplinary Research and Technology
ISSN 2582-7359 | Peer Reviewed Journal | Impact Factor 6.325

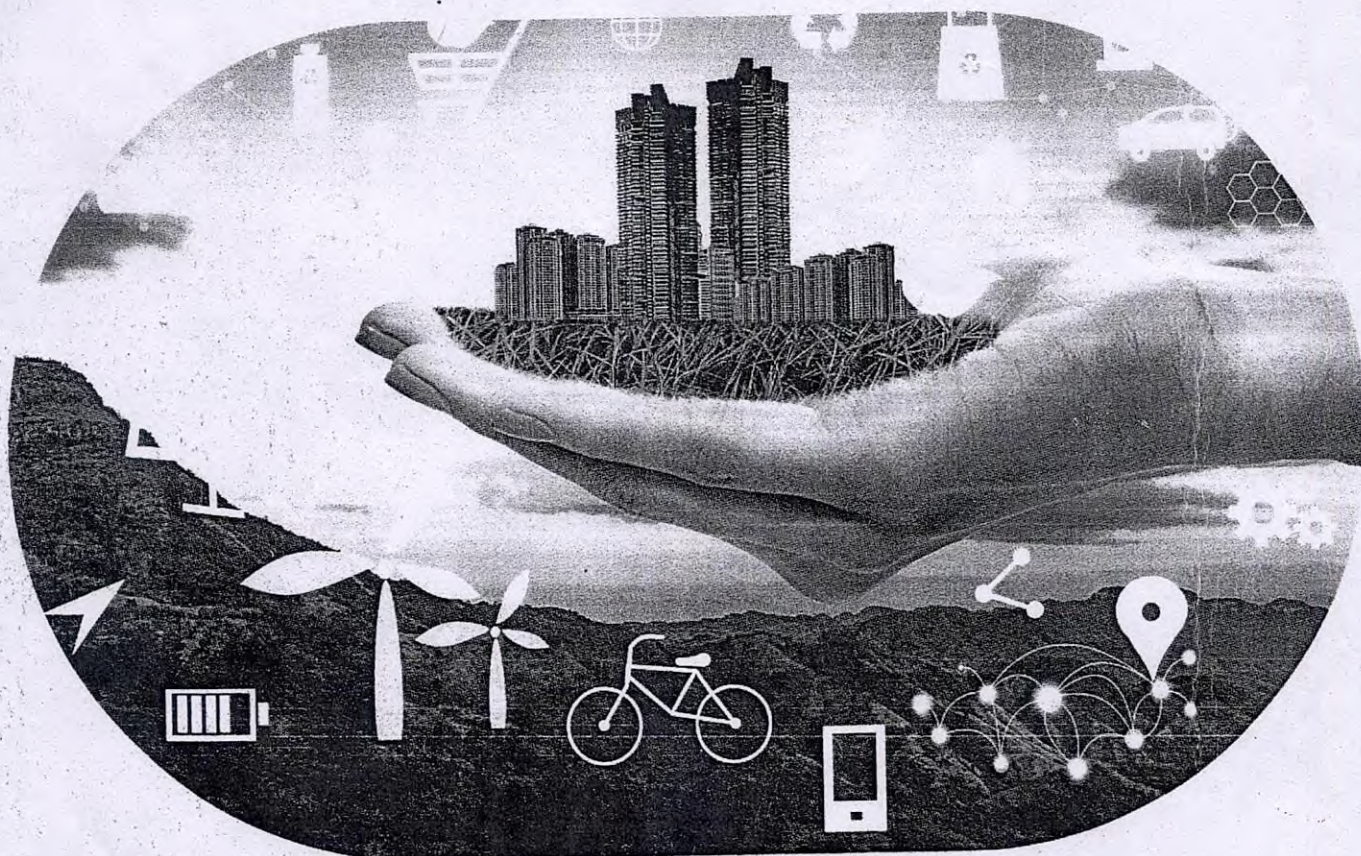
Taran Publication
New Delhi

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
January 2026 / Special Issue 22 / Volume III

**One Day National Conference on
Recent Trends in Science & Technology, Commerce &
Management, Humanities and Interdisciplinary Studies**

Prof. Dr. R. S. Khadayate
Principal

Chief Editor
Dr. Vijayendra V. Patil
Co-ordinator

Executive Editors

Prof. D. S. Patil
Vice-Principal

Dr. A. K. Ghorpade
Organizing Secretary

Dr. V. D. Manvatkar
Organizing Secretary

Dr. A. K. Raut
Convenor

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli

Akshara Publication

अनु.	शोधनिबंधाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृ. क्र.
62	प्रज्ञा दया पवार / लोखंडे यांच्या कवितेतील सामाजिक जाणिवा	प्रा.ज्योती सुकदेव नन्नवरे डॉ.वासुदेव एस. वले	216
63	कलम 370 आणि जम्मू काश्मीर मधील जनजीवन : एक परिणामकारक अभ्यास	प्रा. डॉ. एडके प्रदीप माधव	218
64	महाराष्ट्रातील काँग्रेस पक्षाचा न्हास - एक राज्यशास्त्रीय अभ्यास	शेटीवार सायलू पंढरी प्रा.डॉ. प्रताप वामनराव पाटील	221
65	मराठी भाषा आणि रोजगाराच्या संधी	प्रा.डॉ. रामहारी मायकर	223
66	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	अश्विनी चव्हाण	226
67	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	सारिका सूर्यकांत नरवडे	228

अनु.	शोधनिबंधाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृ. क्र.
33	महानुभाव साहित्यातील संविधान मूल्य	अधिकराव म. पाटील	119
34	२१ व्या शतकातील मराठी समीक्षेची वाटचाल	डॉ. किशोर रघुनाथ पाठक मालती बिसन साळुंखे	121
35	समीक्षा संकल्पना आणि प्रचलित समीक्षा पद्धती	प्रविण रामकृष्ण मोरे	123
36	खादेशे काव्यप्रबोध' काव्यसंग्रहातील कष्टकरी शेतकरी : वेदना, श्रम आणि वास्तव	प्रा. स्वप्नील युवराज भोसले	129
37	भारतीय ज्ञान, परंपरा आणि भाषा संवर्धन	माधवी विजयकुमार पवार	133
38	दुसऱ्या जागतिक महायुद्धात खानदेशचे योगदान	मिलिंद उत्तमराव सुरवाडे	136
39	लोकशाही प्रक्रियेत निवडणूक आयोगाची भूमिका	प्रा. डॉ. राजेंद्र सुभाष नाडेकर	139
40	वर्तमान आंतरराष्ट्रीय राजकीय परिस्थिती, आंतरराष्ट्रीय शांततेला धोका व भारताची भूमिका	प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	142
41	भारतातील निवडणूक सुधारणांचा परिचय	प्रा. सोनवणे धनश्री भागवत	145
42	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	स्वाती प्रमोदराव वाईकर	148
43	डिजिटल सार्वजनिक ग्रंथालय : काळाची गरज	तळेकर बबन प्रभाकर प्रा.डॉ.डी.बी.खरात	152
44	दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची अन्न उपभोग रचना व पोषण असुरक्षितता: जळगाव जिल्ह्याचा अनुभवजन्य अभ्यास	नीलिमा चौधरी डॉ.बी.एस.भालेराव	155
45	मराठी भाषा अध्ययन आणि रोजगाराच्या संधी	प्रा. डॉ. प्रशांत मल्लिकार्जुन लगडे	158
46	भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील वर्तमानकालीन आव्हाने : एक संशोधनात्मक अध्ययन	प्रा.अविनाशसिंग उत्तमसिंग पाटील प्रा. डॉ. विशाल रवींद्र गवळी	162
47	लिंगभाव असमानता व शिक्षण क्षेत्रातील महिलांच्या सामाजिक समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन : (विशेष संदर्भ जामनेर)	प्रा. कांचन दिनेश वानखेडे डॉ. प्रा. विशाल रवींद्र गवळी	164
48	भारतीय ज्ञान परंपरा आणि भाषा संवर्धन	प्रा.डॉ.महेंद्र किसन सोनवणे	168
49	भारताच्या आर्थिक विकासात डिजिटल अर्थव्यवस्थेची भूमिका	डॉ. वसंत नानाराव पतंगे	171
50	'क्रोयता' एक आकलन	डॉ. विलास दिगंबर धनवे	175
51	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	प्रा.रुचिता चंद्रकांत राणे	178
52	भारतीय कृषीवर हवामान बदलाचा होणारा परिणाम	डॉ. मनीषा मनोज चौधरी उज्वला कडूबा सुरवाडे	182
53	भारतातील भूमिहीन शेतमजुरांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या	विवेकानंद रमेश महाजन प्रा.डॉ. किरण अमृत वारके	187
54	भारतीय अर्थव्यवस्थेची मूलभूत गरज- शाश्वत आर्थिक विकास	सागर रमेश मेश्राम प्रा.डॉ. राजश्री आनंद रायभोग	189
55	लोकशाही गुणवत्ता आणि 'डिजिटल नागरिकत्व	प्रा.अविनाशसिंग उत्तमसिंग पाटील	193
56	भारताच्या आर्थिक विकासात डिजिटल अर्थव्यवस्थेची भूमिका	प्रा.सुनिल दशरथ अडकमोल प्रा. डॉ. किरण ए.वारके	197
57	महानुभाव साहित्यातील श्री. गोविंद प्रभू चरित्र व संविधानिक मूल्य : एक अन्वय	गौरव दिलीपराव अवचट	200
58	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	प्रा.डॉ.महेंद्र किसन सोनवणे	203
59	मराठी समीक्षेची वाटचाल : एक दृष्टिक्षेप	प्रा. डॉ. गणेश मोहिते	206
60	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	डॉ. अक्षय घोरपडे प्रा. विनोद भालेराव संजय बैसाणे	209
61	आत्मभान देणारी कविता: फक्त सैल झालाय दोर	प्रा.भाग्यश्री रामचंद्र पाटील	213

डॉ. वासुदेव एस. वले

मार्गदर्शक

एस. एस. एम. एम. कॉलेज पाचोरा, जि. जळगाव

ज्योती सुकदेव नन्नवरे

संशोधक

प्रास्ताविक-

गेल्या दोन दशकांपासून कवितेचे स्वरूप अभ्यासताना असे लक्षात येते की प्रज्ञा दया पवार यांच्या कवितेचे स्वरूप बदलल्याचे दिसून येते, त्यांच्या कवितेचे रहस्य हे नव्वदच्या दशकातील दिसून येतात. त्यांच्या या कवितांमध्ये सामाजिक जाणीवा दिसून येतात.

ही जाणीव ग्रामिण व शहरी जीवनातील समस्येशी निगडित आहे. खऱ्या अर्थाने शहरी कविता ही मानवी अस्तित्वाच्या जाणीवा या माणसांशी प्रेमळ आणि ओंजळ संस्कृतीतील एक वास्तवदर्शी प्रतिक्रिया व्यक्त करून संपूर्ण संवेदनशीलतेचे प्रतिनिधित्व प्रज्ञा दया पवार यांच्या कवितेतून व्यक्त होते, प्रज्ञा दया पवार ही स्वतंत्र अभिव्यक्ती असणारी कवयित्री, असून त्यांच्या कविता, अंतःस्थ (१९९३) उत्कट जीवघेण्या धगीवर (२००२), मी भिडू पाहते समग्राशी डोळा (२००७), आरपार लयीत प्राणांतिक (२००९), दुःखांचा ढोबळ समुद्र (२०१३) अशा या वेगवेगळ्या कविता संग्रहातून त्यांनी सामाजिक जाणिवेतूनच स्त्रीवादी, दलित साहित्यीक म्हणून त्यांचा निर्देश करावा लागेल. त्यांच्या या कविता समजून घेत असतांना तिची व्याप्ती, अभिव्यक्ती व या सर्वांचा प्रभाव त्यांच्यावर कशापद्धतीने पडला आहे हे सचिन केतकर, 'हेमंत दिवटे, मीनाक्षी पाटील, संजीव खांडेकर, मंगेश नारायण काळे यांनी लिहिलेल्या सामाजिक कविता या जागतिकीकरण आणि उत्तर आधुनिकता हे दोन्ही घटक साहित्यातून मानवी जीवन, राहणीमान, परंपरा, संस्कृती, धर्म या सर्वांचा प्रभाव त्यांच्या कवितांमधून जाणवतो त्यांच्या कविता, या खऱ्या अर्थाने स्त्रीकेंद्री असून व आपल्या जीवनाशी निगडित असून त्यांनी आपला अनुभव स्पष्ट करतांना जगाशी प्रामाणिकराहून वर्तमानाच्या भाषेत स्वतःच्या जगण्याच्या अनुषंगाने आपल्या काळाने उभ्या केलेल्या विविध प्रश्नांवर त्यांच्या या सामाजिक कविनेतून दिसून येते.

प्रज्ञा दया पवार यांच्या अंतःस्थ मध्ये जगण्यासाठी संवाद हा अर्थपूर्ण ठरावा यासाठी त्यांनी स्वभोवताली शोधावे, सामाजिक जीवनात आपल्या आवाजाची जाणीव व्यक्त करतांना स्त्रीजीवनाचा सामाजिक, समकालीन व वर्तमान या संदर्भात वाचकांना अंतर्मुख करणारी कविता हेच त्यांच्या काव्यांचे स्वरूप आहे त्याचबरोबर त्यांनी मोकळेपणाचा आविष्कार हाही या कवितेचा एक विशेष भाग आहे. अंतःस्थाची झुंज अस्वस्थ करणारी आहे. त्याचबरोबर त्यांच्या बऱ्याच कवितांमधून एकाकीपणाची विफल भावनाही दिसून येते.

“न संपणाऱ्या दुःखाच्या अटल शोधात
तू निघालास तेव्हा तुला दिसली का?
सिद्धार्था, यशोधरेच्या लखव डोळ्यातून
निथळणारी अपार तृष्णा”

बायको मुलांना सोडून राहणाऱ्या पुरुषाला विचारलेला हा प्रश्न आहे. वर्तमानात जगणाऱ्या मिथकांचा वापर करून त्यांनी समर्पक वर्णन केलेले आहे. अतिशय महत्वाचे म्हणजे प्रतिकात्मक अभिव्यक्तीतून स्त्रीमनाचे भेदक वास्तव अधोरेखित केले आहे. अतिशय दुःखाचा काळोख त्यांनी योजला आहे. आयुष्यातील उदासी आणि एकाकीपणा, रिकामेपणा सारे असूनही काहीच नसल्यासारखे अशा जगण्याला प्राप्त झालेला निरर्थकपणा या कवितेतून स्पष्ट होतो.

उद्दिष्ट

१. स्त्रीबद्दलचे पुरुषांच्या मनातील विचार, माणसांसारखा माणूस असूनही, नसल्यासारखे उदासी आणि एकाकीपणा स्त्रीच्या एकटेपणाला कसा निरर्थक ठरतो तो यातून दिसून येतो.
२. स्त्रीयांना समाजात कसे दुय्यम घटक म्हणून ओळखले जाते यातूनच तिच्या दुःखाला वाचा फोडण्यासाठी, स्त्रीवादी विचारांचा अंगिकार व बदलले जीवन यातून स्पष्ट केले आहे.
३. सामाजिक जीवनात आपल्या आवाजाची जाणीव म्हणून स्त्रीजीवनाचा सामाजिक, समकालीन व वर्तमान काळात अंतर्मुख करणारी भावना साहित्यातून प्रकट केली आहे.

विषयाचे महत्त्व:- “जो जो या समाजरचनेविरुद्ध आणि सांस्कृतिक व्यूहाविरुद्ध लढणारा दृष्टीकोन घेऊन साहित्यनिर्मिती करेल आणि चुकलेला समाजाला भरकटून देणारा, सांस्कृतिक व्यूहांविरुद्ध लढा देणारा आणि चुकलेल्याना वाट दाखवणारा जो लेखक असेल” तो डॉ. बाबासाहेबांनी पेटविलेली क्रांतिज्योत सतत तेवत ठेवून डॉ. बाबासाहेबांचे विचार सदैव मनात निश्चय प्रकट करेल. हाच हेतू व महत्त्व यातून दिसून येतो.

दलित साहित्याच्या स्वरूपाविषयी मत व्यक्त करताना डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात, 'आमचे साहित्य आमचे जीवन आहे. त्यात आमच्या जीवनातील आशा, आकांक्षांचे, लाचारीचे, असहाय्यतेचे प्रतिकाराचे नव्या जगाचे स्वप्न पाहण्याचे, गतकाळाचा वेध घेणारे, भविष्याची चाहूल व्यक्त करणारे अनुभव हे सारे व्यक्त होताना ते व्यक्तिगत न ठेवता त्याला समकालीन रूप द्यावे. दलित साहित्या बरोबरच वेदना, विद्रोह आत्मभान, आत्मशोध या सर्वांचा अभ्यास करणे ही तितकेच महत्वाचे आहे.

दलित कविता ही एक सामाजिक वस्तुस्थिती आहे. म्हणून प्रखर सामाजिक जाणीवा या कवितेतून प्रकट केल्या आहेत. सामाजिक दुःख, आणि विद्रोहाला वाचा फोडण्याची महत्वाची कामगिरी प्रज्ञा पवार यांच्या कवितेने केली आहे. या नव्वोदत्तरी कवितांमधून परिवर्तनवादी जाणिवेचा साकार झाल्या आहेत. मनुष्याची प्रतिष्ठापना हे तिचे उद्दिष्ट असल्यामुळे स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव व न्याय या मूल्यांच्या अंगीकारातून ती व्यक्त झाली आहे. मानवमुक्तीच्या आंदोलनात आत्मसन्मानासाठी ज्या मूल्यांचे आधारे आंबेडकरी चळवळ संघर्षरत झाली तीच मुलव्यवस्था दलित जाणिवेचा मूलाधार आहे. दलित कविता ही एक वेगळी वाट निर्माण करणारी असून, नकार विद्रोह या मूल्यांबरोबरच आत्मपरीक्षण, चिंतनशीलता या मूलभूत तत्वांकडे ती वळली आहे. यातून समता, स्वातंत्र्य, समानसंधी या मूल्यात्मक पातळीवर संघर्ष करते, यातूनच विचारकरण्याला एक नवीन चालना मिळते, व या दलित कवितेमध्ये विद्रोहाला अनन्यसाधारण असे महत्व येते. किंबहुना विद्रोहाचा आविष्कार करण्यासाठीच दलित कवितेची निर्मिती झाली आहे.

दलित साहित्यातील कवितेला संपूर्ण मराठी साहित्यामध्ये एक विशेष भारदस्तपणा लाभला आहे. विद्रोही भाषा, आक्रमक शैली, पारंपारिक व्यवस्थेला नकार, नव- मूल्यांची प्रतिष्ठापना ही सर्व दलित कवितांची वैशिष्ट्ये आहे. गुलामगिरीची वागणूक पिढ्यानपिढ्या ज्यांनी सहन केलेली आहे, त्यांच्याकडून सोजवळ भाषेची अपेक्षा तरी कशी केली जाईल. म्हणून विषमतावादी व्यवस्थेमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी विद्रोहाची भाषा कवींकडून केली गेली, दलितांच्या माणूसपणाला गिळंकृत करून सुस्त पडलेल्या अजगररूपी प्रस्थापित व्यवस्थेला खडबडून जागे करण्यासाठी दलित कविता आकार घेऊ लागली समाजामध्ये अपेक्षित बदल घडवून आणण्यासाठी आणि सर्वांना समान न्याय हक्क मिळवून देण्यासाठी विद्रोहमूल्याचा शंसासारखा वापर करता येतो.

डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या जीवनात अस्पृश्यांना लढा देण्यासाठी अनेक सत्याग्रह केले, दिवसभर काबाडकष्ट करून पोटासाठी दोन घास कसे मिळवता येतील ही विवंचना आमची रोजची सोबतीण; पण भाकरीपेक्षा माणुसकी श्रेष्ठ म्हणून आम्ही या यातायातीत पडलो. कारण ठोठावल्याशिवाय दरवाजे उघडत नाहीत आणि हिसकावून घेतल्याशिवाय माणुसकीचे साधे हक्कही तुमच्या हातून सुटत नाहीत. त्यामुळे विद्रोहाशिवाय दलितांच्या लढाईला पर्याय नाही हेच सर्वार्थाने खरे म्हणावे लागेल, व यातूनच दलित कवितेतील आत्मभान जागे झाल्यासारखे वाटले. आत्मभानाची आणि आत्मसन्मानाची जाणीव खऱ्याअर्थाने दलितांना म. फुले आणि डॉ. बाबासाहेब यांच्या कृती कार्यातूनच झाली आहे, याचा परिणाम म्हणून, दलित लेखक आपल्या सभोवतालचे वास्तव चित्र न्याहाळू लागला. त्या वास्तवाशी आपला नातेसंबंध शोधू लागला, इतिहासात आपले स्थान निर्माण करू लागला, हाच या दलित साहित्यातील महत्वाचा घटक आहे,

सारांश

अशा प्रकारे प्रज्ञा दया पवार यांच्या कवितेतील सामाजिक जाणीव स्पष्ट करतांना वेदना, विद्रोह, आत्मभान, आत्मशोध यांचा विचार करून दलित साहित्य ही साठोत्तरी साहित्य प्रवाहांची जननी आहे. तिला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मा. फुले यांच्या विचार तत्वांचे अधिष्ठान प्राप्त झाले आहे. दलितांच्या माणूसपणाला खडबडून जागे करण्यासाठी अपेक्षित असा बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्नयात केला आहे.

संदर्भ

१) अक्षर वाङ्मय, - वर्ष - दहावे अंक-दूसरा संपादक:- डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी, डॉ. शिवाजी देशमुख प्रकाशक- सौ. रेखाताई नानासाहेब सूर्यवंशी प्रतीक प्रकाशन, पृष्ठ क्र. १३, १४

२) प्रज्ञा दया पवार-अंतःस्थ

३) डॉ. देशराज सिरसवाल - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आधुनिक भारताचे निर्माते समकालीन सकारात्मक तत्त्वज्ञान पृष्ठ क्रमांक 6,7

January - 2026

ISSN: 2348-7143

International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue - 377 (B)

Humanity & Environment

A Multidisciplinary Approach for Sustainable Development

Guest Editor -

Dr. Y.V. Patil,
Principal

Kisan Arts, Commerce & Science College,
Parola, Dist-Jalgaon (M.S. India)

Chief Editor - Dr. Swati Lawange-Sonawane

Executive Editor -

Dr. G. H. Sonawane

Co Editors -

Dr. Manik Bagale

Dr. P. D. Patil

Dr. P. P. Patil

Dr. H. G. Pawar

Mr. P. C. Chaudhari

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L
R
E
S
E
A
R
C
H
F
E
L
L
O
W
S
A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N
S

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	मराठी साहित्यातील संत कवितेमधील पर्यावरणीय संवेदना आणि वर्तमान समाजपरिवर्तन	डॉ. महेंद्र सोनवणे	05
02	मराठी साहित्यातील पर्यावरण जाणीव: एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. रोहित वाडीले	10
03	लिंगायत समाजाचे साहित्य: मानवता, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास आरती अनिल जायगावकर	आरती जायगावकर, डॉ. वासुदेव वले, डॉ. माणिक बागले	13
04	मानवता, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास यांचा परस्परसंबंध	डॉ. धनंजय पाटील	16
05	मराठी साहित्यातील प्रयोगशील कादंबरी लेखन: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	डॉ. मधुचंद्र भुसारे	23
06	किरवंत नाटकातील मानवतावाद : एक अभ्यास	डॉ. ज्ञानेश्वर भोई	33
07	प्रज्ञा पवार यांच्या दलित कवितेतील जागतिकीकरणकुमारी:	ज्योती नन्नवरे, डॉ. वासुदेव वले	36
08	'फिरो घाणा निरंतर' या कथासंग्रहातील समाजवास्तव	डॉ. दिनानाथ पाठक, प्रो. किशोर पाठक	39
09	शैलजा राजे यांच्या 'निर्णय' या कादंबरीतील नायिकेची वैचारिक प्रगल्भता	प्रतिभा खैरनार, डॉ. प्रदिप औजेकर, डॉ.उज्वला नन्नवरे	42
10	शाश्वत विकास आणि 'झाडाझडती' कादंबरीतील पर्यावरणीय जाणिवा	डॉ. संभाजी सावंत	45
11	'माणूस असण्याच्या नोंदी' या काव्यसंग्रहातील समाजवास्तव	डॉ. भैर्या पाटील	48
12	मानवतावाद आणि पर्यावरण याविषयी कवियित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या विचारांचे अध्ययन	जीवन मोरे	50
13	मराठी साहित्याचे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पुनर्वाचन	डॉ. संजय निचिते	53
14	डॉ. अंबादास सगट यांच्या वैचारिक लेखनातील मूल्यव्यवस्था	डॉ. मधुचंद्र भुसारे, श्री संजय तोडे	59
15	'सुनील गायकवाड' यांच्या 'मासोली' कादंबरीतील 'आदिवासी स्त्रीचे सामाजिक जीवनातील स्थान'	संदिप अहिरे, डॉ. प्रदिप औजेकर, डॉ.उज्वला नन्नवरे	61
16	चकवा कादंबरीतील मानवतावादाचे दर्शन	प्रतिभा पाटील, डॉ. माणिक बागले	66
17	मराठी प्रवासवर्णन साहित्यातील मानव-पर्यावरण संबंधांचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. सुमित्रा शेप, डॉ. माधव कदम	70
18	'पांगीरा' कादंबरीतील पर्यावरणीय बदलाचा ग्रामव्यवस्थेवर झालेला परिणाम : एक अभ्यास	डॉ. प्रशांत पाटील	75
19	कचरा वेचणाऱ्या झिपऱ्या पोरी : पारंपरिक मनोवृत्तीला दिलेला धक्का	डॉ. अक्षय घोरपडे	78
20	समाजाच्या जडणघडणी मध्ये प्रसार माध्यमाचे योगदान	डॉ. आर. आर. पाटील	84
21	कृषी क्षेत्रातील शाश्वत विकासाचे महत्त्व: एक अभ्यास	डॉ. अरविंद भंडारे	88
22	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरणीय संवेदन	डॉ. राजीव आरके	92
23	आदिवासी लोकजीवन व लोककथेचे स्वरूप	डॉ. वासुदेव वले, डॉ. माणिक व बागले, निवृत्ती बंगाळ	98
24	आदिवासी मावची जमातीतील : लोककला मानवतेचे प्रतिक	डॉ. हेमराज बिरारीस	102
25	कविता : एक वाङ्मयप्रकार - स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि अभिव्यक्ती	श्रीमती नयना मराठे, डॉ. माणिक बागले	105
26	मराठी कवितेतील स्त्रीवादी विचारधारा	डॉ. संजय महाले	110
27	शाश्वत विकास आणि संत साहित्यातील पर्यावरणीय विचार	डॉ. प्रदीप औजेकर	115
28	वि.वा.शिरवाडकर यांच्या नाटकातील स्त्री -पुरुष संबंधाचा अभ्यास	दिशा पाटील	119

प्रज्ञा पवार यांच्या दलित कवितेतील जागतिकीकरण

संशोधक

कुमारी ज्योती सुकदेव नन्नवरे

(एस.आर.एन.डी कला, वाणिज्य

महाविद्यालय, भडगाव, जि.जळगाव)

मार्गदर्शक

डॉ. वासुदेव एस. वले

(एस.एस.एम.एम.कॉलेज पाचोरा,

जि.जळगाव)

प्रस्तावना -

भारत हा एक कृषी प्रधान देश असून त्यात विविध जाती, धर्म, पंथ हे त्याच्या स्वतंत्र ओळखीचे एक प्रमाण मानले जाते. त्याचप्रमाणे येथे वर्ग, जाती लिंग यांच्यातील भेदभावही पहावयास मिळतो. येथे शोषक आणि शोषित अशी परंपरा सर्वकाळ अस्तित्वात असलेली दिसून येते, हे शोषण जाती वर्गाला केंद्रभूत मानून सर्व क्षेत्रात होत आले आहे. आज एकविसाव्या शतकातही हे शोषण काही प्रमाणात का होईना चालू आहे. विषमतावादी मानसिकतेनुसार जर बधितलं तर दलित, स्त्रिया, आदिवासी, यांच्यावर सतत अन्याय होत आहे. एकूणच याचा दलित कवितेच्या जडणघडणीत खूप मोलाचा वाटा आहे, तो म्हणजे ज्योती लांजेवार आणि उषा अंभोर, प्रज्ञा लोखंडे /पवार, उषा हिंगोणेकर, सुरेखा भगत, लता राजस, सरिता जांभुळे अशा अनेक कवयित्रींनी त्यात मोलाची भर घातली आहे. नव्या युगातल्या नव्या माणसांचे स्वप्न पाहिले आहे, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पारंपारिक विचाराला छेद देऊन नव्या क्रांतीकारी विचारांची परंपराही कवितेने दिले आहे. १९६० नंतरच्या काळात दलित आणि ग्रामीण जीवनाचे चित्रण मोठ्या प्रमाणात आले आहे. तर १९८० च्या नंतरच्या काळात समाजजीवनात मोठ्या प्रमाणात स्थितंतर होत होते. तसेच १९९० नंतरच्या मराठी कवितेत कोणकोणते बदल झाले आणि जागतिकीकरण या धोरणाचा स्विकार भारत सरकारकडून करण्यात आला. याचे पडसाद म्हणून समाजकारण, अर्थकारण आणि राजकारण या तिन्ही स्तरावर दिसू लागले. ग्रामीण आणि शहरी भागांची सांस्कृतिक घुसळणही मोठ्या प्रमाणात घडून आली. याचा परिणाम म्हणजे खेडे ओस पडू लागले. याचाच आणखी मोठा परिणाम म्हणून या काळातील काव्यसंग्रहा मध्ये संख्यात्मक आणि गुणात्मकदृष्ट्या वाढ झाल्याचे दिसून येते. १९९० नंतरच्या काळात दलित कवयित्रींची कविता स्वतंत्र अस्तित्व घेऊन अभिव्यक्त झाली आहे. त्याचबरोबर १९९० नंतरच्या काळात कामगार चळवळी ही थंड पडू लागल्या, मुंबई महानगरातील कापडगिरण्या, औषध कंपन्या बंद पडू लागल्या. यामुळे तेथील कामगार या महानगरातून व अर्थव्यवस्थेतूनही बाहेर फेकले गेले. संघटीत चळवळी संपवण्याच्या काळातच जागतिकीकरणाचे जोरदार वारे वाहू लागले. भारताने स्वीकारलेल्या मुक्त अर्थव्यवस्थेस हे आव्हान पेलने अवघड नव्हते, परंतु त्यातून एक नवी जीवनशैली अपरिहार्यपणे निर्माण होऊ लागली त्यातून स्पर्धा व दबाव निर्माण झाला. जागतीक मापदंडा नुसार स्वतःला बदलणे, घडवणे याची सहनशिलता शहरवासियांना स्वीकारावी लागली. हा ताण शहराबरोबरच ग्रामीण भागावरही परावर्तीत होऊ लागला, शेतीसाठी लागणारे साहित्य, साधने, उत्पादनक्षमता, मालाचा दर्जा, बाजार भाव निर्यात इत्यादी. सदर्भातील स्पर्धेमुळे शेती व्यवसायावरही त्याचा बराच परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

विषयाचे महत्व -

२०१३ साली प्रज्ञा पवार यांचा 'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र' या महत्वपूर्ण कवितासंग्रहात दलित कविता निरनिराळ्या टप्प्यांवर विचार आणि विस्तार यांचा धावता आढावा मांडला असून इतर देशांच्या तुलनेत गरीब, मागास - अशिक्षित लोकांची संख्या मोठी असलेल्या भारतासारख्या देशामध्ये या प्रक्रियेचे होणारे प्रतिकूल परिणाम विचारात घेतले जात नाहीत. खुल्या आर्थिक धोरणामुळे येथील अनेक उद्योग व्यवसायाच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला असून त्यांच्यावर बेकारीची वेळ आली आहे. यामुळे कामगार, मजूर कारागीर यांच्या अडचणी निर्माण झाल्या असून आज या नव्या आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून येणाऱ्या माहितीमुळे येथील लोकांच्या श्रद्धा, परंपरा, संस्कृती, धर्म यांना तडे गेले आहेत. यामुळे निर्माण झालेल्या जागतिकीकरणातून बदललेल्या समाजजीवनाचे चित्र अनेक कवी, कवयित्री, लेखकांनी आपल्या साहित्यातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या या चिंतनाच्या दिशा जागतिकीकरणातून समजून घेणे हेच समाजजीवनात व मुल्यव्यवस्थेतील महत्वाचे बदल आहेत.

महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सावित्रीबाई फुले यांच्या विचार आणि कृतीच्या जोरावर त्यांनी जो बदल घडविला तोच" या सामाजिक जागतिकीकरणातून क्रांती घडवतो, यामुळे प्रज्ञा दया पवार यांनी भोवतालच्या परिसराचा विचार करून समाजामध्ये जातीयवादाकडून जे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, पेचप्रसंग निर्माण करू लागले. त्यामागील महत्वाचा मुद्दा म्हणून प्रज्ञा दया पवार म्हणतात, आपण भारतीय संस्कृतीच्या छायेखाली किती निरागसपणे वाढलो. यातून आपण काय सहन केले यांचा आक्रोश ते मांडतांना दिसतात.

प्रज्ञा दया पवार यांच्या जागतिकीकरणातील हेतू:-

देशाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असलेली स्पर्धा जागतिकीकरणामुळे निर्माण झाली. पर्यायाने देशाचा मोठा विकास होतो, असे चित्र आपल्यासमोर उभे केले जाते. परंतु इतर देशांच्या तुलनेने गरीब, मागास, अशिक्षित लोकांची संख्या भारतासारख्या देशात असल्याकारणाने होणाऱ्या बेरोजगारीचा परिणाम विचारात घेतला जात नाही. खुल्या आर्थिक धोरणामुळे येथील अनेक उद्योग व्यवसायांचा प्रश्न निर्माण झाला. पारंपारिक व्यवसाय करणाऱ्या लोकांचे व्यवसाय उध्वस्त झाले. त्याच्यावर उपासमारीची वेळ आली. त्यामुळे मजूर, कामगार, कारागीर अडचणीत येऊ लागले. या जागतिकीकरणातून निर्माण झालेल्या स्पर्धेमध्ये सर्व-सामान्य माणूस मागे पडला. भांडवलदार श्रीमंत तर, मजूर हा गरीबच राहिला, यामुळे त्यांची आर्थिक कुचंबणा होऊ लागली.

आपल्या भोवतालच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घडामोडींमध्ये होणारे बदल समजून घेत असताच जागतिकीकरणाचे समाज जीवनावर होणारे बरे-वाईट परिणाम त्यांनी स्पष्टपणे नोंदवले. जागतिकीकरणाचा पहिला बळी म्हणून, दलित, आदिवासी आणि स्त्रिया यांच्याकडे ते पाहतात. या माध्यमातून झालेला बदल त्या कवितेतून मांडतात. उदा अंतःस्थ, दृश्यांचा ढोबळ समुद्र, आरपारलयीत, खैरलांजी हत्याकांड, दिल्ली बलात्कार प्रकरण ही प्रतिनिधिक स्वरूपात पहावयास मिळतात, म्हणून आजही असे असंख्य अत्याचार देशभरात घडत आहेत असे प्रज्ञा पवार म्हणतात. हा आपल्या चिंतेचा व चिंतनाचा विषय ठरत आहे.

उद्दिष्ट:-

- १) नव्वोदतर दलित साहित्यातून जागतिकीकरण या माध्यमातून चित्रित होणारे बदल, दलित समाज व संस्कृती यांचे स्वरूप वेगळेपणे नोंदविले आहे.
- २) कविनिहाय काव्यप्रवृत्ती, प्रेरणा, स्वरूपाचा विचार करतांना जागतिकीकरणाचे स्वरूप निर्धारित होते.
- ३) जागतिकीकरणापूर्वीची कविता व आधुनिक कविता यांच्यातील प्रेरणा प्रवृत्तीत होत गेलेल्या बदलांचा आढावा यात महत्त्वाचा दिसून येतो.
- ४) समकालीन वास्तवाचे संदर्भ सुचविणारे जागतिक बाजारपेठा, आधुनिक माहितीचे महाजाल व्यवहार्यता आणि सदोषता या नव्या संदर्भांना घेऊन येणाऱ्या कवितेचे स्वरूप यात स्पष्ट आहेत.

निष्कर्ष :-

- 1) प्रज्ञा दया पवार यांच्या जागतिकीकरणातील दलित कविता ही समाजात बांधिलकी जपणारी व मानवी जीवनातील रोजगाराचा प्रश्न यांना प्रोत्साहन देणारी आहे.
- 2) प्रज्ञा दया पवार यांच्या कवितेमध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक, जातीय, धार्मिक, वर्गीय लैंगिक सत्तास्थानांचे व विषमतेचे वास्तवचित्र रेखाटले आहे.
- 3) प्रज्ञा दया पवार यांनी कविता स्त्री परिवर्तनासाठी आग्रही भूमिका घेऊन सादर केली आहे.
- ४) प्रज्ञा दया पवार यांच्या दलित कविता या जागतिकीकरणातून निर्माण झालेला स्पर्धेमुळे सर्व सामान्य माणसाला कधी मागे खेचते याचे प्रतिबिंब म्हणून भांडवलदार कसे जबाबदार आहे ते यातून दिसून येते.,

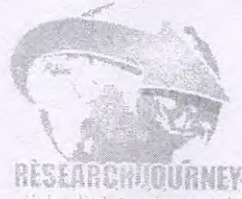
सारांश :-

प्रस्तुत प्रबंध प्रस्तावनेत दलित कवयित्री प्रज्ञा पवार यांच्या 'अतःस्थ, आरपारलयीत, दृश्यांचा ढोबळ समुद्र या कवितांमध्ये जागतिक बाजारपेठा, माहितीचे महाजाल आधुनिक तंत्रज्ञान मल्टिमिडीयांच्या वापराचाही येणारी उपयुक्तता सामाजिक अंगाने अभिव्यक्त केली आहे. तसेच विषयाचे महत्त्व पटवून देताना इतर देशांच्या तुलनेने गरीब, मागास, अशिक्षित

लोकांची संख्या भारतात जास्त प्रमाणात का निर्माण केली गेली याचा विचार करता बेरोजगारी या प्रभावामुळे अनेक धर्म, श्रद्धा, परंपरा, संस्कृती यांना तडे गेले आहेत. हेच याचे मुळ महत्व आहे.

संदर्भ:-

1. जागतिकीकरणात मराठी कविता- संपादक उत्तम कांबळे
2. जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव - डॉ. हरिश्चंद्र मधुकर गायकवाड
3. सार्वभौमत्व २००१ मध्ये वंशवाद विरुद्ध जागतिक परिषद आणि दलित मानवी हक्क मोहिमेची स्थापन - डॅंग एरिक बर्ग
4. भालचंद्र फडके – दलित साहित्य वेदना व विद्रोह, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे,

**Excel's International Journal
of Social Science & Humanities**
An International Peer Reviewed Journal

Bharatiya Shikshan Prasarak Sanstha's

Shri Siddheshwar Mahavidyalaya, Majalgaon
(Arts, Science & Commerce)
Dist. Beed. (Maharashtra) 431131

In Collaboration with
Itihas Sankalan Sanstha, Maharashtra (Devgiri Prant)
&
Indian Council of Historical Research (ICHR) New Delhi

**Punyshlok Ahilyadevi Holkar Leadership,
Social Reform & Cultural Renaissance**

Prof. Dr. Mukund A. Devarshi
Principal & Convener

CHIEF EDITOR

Dr. W.K. Sarwade

M.Com., M.B.A. Ph.D.

Dean Faculty of Commerce and Management Science,

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,

Aurangabad-431004

EDITORIAL BOARD

Piet Kommers
Faculty Member,
Behavioral Sciences
University of
Twente,
Netherlands.

Brady Wagoner
Dept. of
Communication &
Psychology, Aalborg
University
Kroghstaede, Aalborg,
Denmark

Phrakhrupalad S Sawai
Chotiko Vice-Rector for
Foreign Affairs
Mahachulalong-
Kornarajavidyalaya
University, Thailand

Dr. Inthga Siriwan
Assistant Professor,
Mahachulalongkornarajavidyalaya
University Wat Madadhatu Bangkok,
Thailand

**Susana
Finquelievich**
Faculty of Buenos
Aires Uriburu, Piso
Buenos Aires,
Argentina
**Prof. Gaikwad
D.S.**
Head, Department
of History,
University of Pune

**Meltem Ince
Yenilmez**
Faculty of Gender
Economics Yasar
University AgaciYol
Univ.- Turkiye
**Prof. Sharda
Gangwar**
Institute for Excellence
in Higher Education-
Bhopal (M.P.)

Prof. Malabika Deo
Head, Dept. of Commerce
and Mgt. Science,
Pondicherry University,
Pondicherry, India

Dr. Sharfunnihar
Chairman, BOS Urdu and Management
Council Member,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad

Prof. Alone
Professor of History,
Jawaharlal Nehru University,
New Delhi

Prof. Nawab Ali Khan
Department of Commerce,
Aligarh Muslim University,
Aligarh, (UP) India

ADVISORY BOARD

**Prof. Mohd.
Akbar Ali Khan**
Former Vice-
Chancellor
Telangana
University,
Nizamabad (A.P.)

**Prof. P. Purushotam
Rao**
Ex-Dean, Faculty of
Commerce
Osmania University,
Hyderabad

Prof. Singh H.K.
Banaras Hindu University,
Varanasi (UP)

Prof. B.R. Ananthan
Vice Chancellor
Rani Chennamma University, Belgaum,
Karnataka

Dr. Dekate M.K.
Dept. of Commerce
University of
Mumbai

**Prof. Mishra
Shivshankar**
Ex-Dean, Faculty of
Management Science,
Dr. B.A.M. University,
Aurangabad

Prof. Jayanta K. Paradia
Utkal University
Bhubaneswar Odisha

Prof. Pramila Krish
Dept. of Languages and Social Sciences
Malaysia

MANAGING EDITORS

Dr. Mohd. Abdul Raffey

Email: editor@excelpublication.com

Dr. M.C. Dalvi

Email: contact@excelpublication.com

Organizing Editor
Dr. Nandkumar N. Kumbharikar
Mobil: 9403909783

Sr. No.	Name	Title	Page No.
22	डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	गौरवशाली इतिहासाचे प्रतिक पंढरपूरातील पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर वाडा	72
23	शिंदे प्रशांत पांडुरंग	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवीचे धार्मिक कार्य व राष्ट्रीय दृष्टिकोन	77
24	प्रा.डॉ. जाधव बी.डी	एक कुशल प्रशासक : अहिल्याबाई होळकर	80
25	डॉ. उर्मिला सुभाष घोलप - टेकवडे	१८व्या शतकातील धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तनाची दीपस्तंभ : अहिल्याबाई होळकर	82
26	डॉ.शारदा गोविंदराव बंडे	स्त्री सक्षमीकरणासाठी अहिल्यादेवीचे योगदान	87
27	प्रा. डॉ. वसंत पांडुरंग सरवदे	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर : न्याय प्रिय व कुशल प्रशासक	89
28	डॉ.विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांचे धार्मिक कार्य आणि राष्ट्रीय दृष्टिकोन	92
29	कालुशे किशोर नारायण	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांचे कल्याणकारी कार्य	98
30	प्रा. डॉ. हनुमान मुसळे	अहिल्याबाई होळकर यांचे ऐतिहासिक कार्य	101
31	डॉ.रिठे एन.डी.	अहिल्याबाई होळकर यांचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील योगदान	103
32	प्रा. डॉ. संतोष पहारे अर्चना श्याम हिवराळे	भारतीय महिलांचे आदर्श विशेष संदर्भ : अहिल्याबाई होळकर	105
33	परमेश्वर बालासाहेब शेळके	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी - न्यायप्रिय, कुशल प्रशासक.	109
34	डॉ. अशोक गंगाराम अंभोरे	पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर जीवन चरित्र- आजच्या युगातील प्रासंगिकता	113
35	मनिष आत्माराम अवसरमोल प्रा. डॉ . डी.के. गवते	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर: नेतृत्व, सामाजिक सुधारणा आणि सांस्कृतिक पुनर्जागरण	120
36	अमित लिंगाजी वाघमारे	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवीचे धार्मिक कार्य आणि राष्ट्रीय दृष्टिकोन	125
37	डॉ. मालू के.के.	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी -न्यायप्रिय अनुकरण प्रिय प्रशासक	127
38	डॉ.पाटील टी आर	अहिल्याबाई होळकर एक समाज सुधारक	129
39	प्रा. डॉ. श्रीहरी चव्हाण	कुशल प्रशासक अहिल्यादेवी होळकर	132
40	डॉ. चित्रा सुखदेव पाटील	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी एक समाज सुधारक	135
41	डॉ. मोरे जी.जे.	थोर मुत्सद्दी : अहिल्याबाई होळकर	138
42	डॉ.ठोंबरे एम.डी. डॉ.राठोड एस.जी.	राजमाता अहिल्याबाई होळकर	140
43	श्री. सुनिल रामचंद्र शेंडगे	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवीचे धार्मिक कार्य, राष्ट्रीय दृष्टिकोन व उत्तम शासक	142
44	लेफ्ट. डॉ.पावडे खोब्राजी वामनराव	अहिल्याबाई होळकर : एक कुशल राज्यकर्त्या	146
45	प्रा. डॉ. बंडू थावरा पवार	अहिल्याबाई होळकर राज्यशासक व प्रभावी नेतृत्व: एक अभ्यास	149

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी एक समाज सुधारक

डॉ. चित्रा सुखदेव पाटील

सौ. रा. ना. देशमुख कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
भोपाळ, जिल्हा जळगाव.

प्रस्तावना :-

होळकर राजघराणे हे भारतातील एक हिंदू मराठा राजघराणे होते. होळकरांनी इसवी सन 1818 पर्यंत मराठा राज्य म्हणून आणि नंतर मध्य भारतातील इंदोरचे महाराज म्हणून राज्य केले. नंतर त्यांचे राज्य ब्रिटिश भारताच्या संरक्षणाखाली एक संस्था बनले. मल्हारराव होळकर हे होळकर घराण्याचे सर्वप्रथम राजे होते. आई अहिल्याबाई ही मल्हारराव होळकरांची सून होय. सरदार मल्हारराव होळकर नंतर अहिल्याबाई होळकर ह्या एक मराठा साम्राज्यातील माळवा प्रांताच्या होळकर घराण्याच्या राणी बनल्या. त्या एक कुशल प्रशासक समाज सुधारक आणि धार्मिक प्रवृत्तीच्या होत्या. त्यांनी अनेक मंदिरे घाट आणि धर्मशाळा बांधल्या. तसेच लोकांना रोजगार उपलब्ध करून व दिला. जनतेला रोजगार निर्माण व्हावा म्हणून औद्योगिक धोरण आखले. प्रसिद्ध हिंदू मंदिराचा त्यांनी जिर्णोद्धार केला. महेश्वर व इंदूर गावांना सुंदर बनवले. त्या अनेक देवळांच्या आश्रेता होत्या.

अहिल्याबाई होळकरांचा इतिहास जाणून अहिल्याबाईंच्या समाजकार्याची माहिती घेणे. 3. अहिल्याबाई एक विशाल प्रशासक म्हणून जाणून घेणे. 4. अहिल्याबाई होळकरांचा जीवन परिचय समजावून घेणे. 5. ओळखा घराण्याचा अभ्यास करणे. 6. मध्य प्रदेशातील एक मराठा सत्ता म्हणून सर्वांगीण माहिती घेणे. 7. अहिल्याबाईंच्या धार्मिक प्रवृत्तीचा अभ्यास करणे. 8. एक स्त्री राज्यकर्ती म्हणून त्यांच्या कार्याची माहिती घेणे. 9. समाजातील पारंपारिक प्रथा रितीरिवाजांना विरोध करून नवी नितीन मूल्यांची केलेली जोपासना त्याचा अभ्यास करणे. 10. अहिल्याबाई होळकरांच्या दृष्टिकोन समजून घेणे.

विषय आराखडा :-

अहिल्याबाई होळकरांचा जीवन परिचय :-

अहिल्याबाई होळकर यांचा जन्म 31 मे 1773 रोजी अहमदनगर जिल्ह्यातील जामखेड तालुक्यातील चौडी या छोट्याशा खेड्यात धनगर समाजात झाला होता. त्यांच्या वडिलांचे नाव मानकोजी शिंदे होते. तर त्यांच्या आईचे नाव सुशिलाबाई शिंदे हे होते. नंतर वयाच्या आठव्या वर्षी त्यांचा विवाह सुभेदार मल्हार होळकर यांचे पुत्र खंडेराव यांच्याशी झाला. अहिल्याबाई बालपणापासूनच हुशार चाणाक्ष आणि कुशाग्र बुद्धीच्या होत्या. अहिल्याबाईंचे पती खंडेराव यांचे राज्यकारभारात लक्ष नव्हते. पण अहिल्याबाईंनी सासरे मल्हार होळकर यांनी नेमून दिलेल्या कामात लक्ष घेतले. महत्त्वाचा पत्रव्यवहार अहिल्याबाई पाहत असत. कुंभेरी च्या लढाईत पती खंडेराव मरण पावले. त्यावेळी सासरे मल्हाररावांनी अहिल्याबाईंना सती जाण्यास विरोध केला. त्यासाठी गेल्या नाहीत. वयाच्या 28 व्या वर्षी त्यांना वैधव्य प्राप्त झाले.

अहिल्याबाई होळकरांचे सामाजिक कार्य :-

सासरे मल्हारराव होळकर यांचे इसवी सन 1766 मध्ये निधन झाले. त्यांच्या मृत्यूनंतर अहिल्याबाई यांचे पुत्र मालेगाव हा होळकर घराण्याचा सुभेदार झाला. परंतु त्याचाही लवकरच मृत्यू झाला. त्याच्या मृत्यूनंतर अहिल्याबाई खऱ्या अर्थाने राज्यकर्त्या झाल्या. एवढेच नव्हे तर 28 वर्षे त्यांनी होळकर घराण्याचा राज्यकारभार पाहिला. अहिल्याबाईंना मालेगाव व मुक्ताबाई अशी दोन आपत्य होती. त्या वेळच्या दरबाराची मोडी मराठी लिहिणे, वाचणे, गणित इत्यादी गोष्टी मल्हाररावांनी अहिल्याबाईंना शिकवल्या.

तसेच घोड्यावर बसणे दानपटा फिरवणे युद्धाचे व राजकारणाचे डावपेच आखणे लढाया करणे, पत्रव्यवहार करणे, न्याय निवाडा करणे इत्यादी प्रशिक्षण दिले. त्यामुळेच अहिल्याबाईंना सामाजिक कार्याची माहिती झाली. अहिल्याबाईंनी लोककल्याणकारी कार्यासाठी प्रदेशाची मर्यादा न घालता संपूर्ण भारतात कार्य केले. संपूर्ण भारतात अनेक विहिरी, तलाव, कुंड, घाट बांधले आहेत. रस्ते पुल निर्माण केले आहेत. जे काम भारताच्या शासन व्यवस्थेत सार्वजनिक बांधकाम विभागामार्फत केले जाते ते काम लोकांमार्फत अहिल्याबाईंनी केले. उद्योगधंद्यांना व त्यांच्या विकासात महत्त्व दिले. सासरे म्हणणारा होळकरांच्या मृत्यूनंतर इंदोर वरून संस्थानची

राजधानी महेश्वर या ठिकाणी आणून कारागीर मजूर, विणकर, कलावंत, साहित्यिक, अशा कलाकार लोकांच्या विकासासाठी जमीन, पैसा, घरे इत्यादी स्वयं उपलब्ध करून दिल्या. आज ही महेश्वरी सड्ड्या पैठणी धोतर प्रसिद्ध आहेत. राज्यात पशुपक्षी यांना करण्यासाठी त्यांनी कुरणांची व्यवस्था केली. उन्हाळ्यात वाटसरूंना पिण्यासाठी पाणपोया, हिवाळ्यात गरजूंना गरम कपडे यांची सोय केली. दिव्यांग अनाथ व असाह्य लोकांचे पुनर्वसन केले. गोरगरिबांसाठी अन्नछत्र चालवली. वसांचे वाटप केले. प्रवाशांसाठी मार्गावर आरण्यमय प्रदेशातही अमराई, बगीचे, वृक्षारोपण, विश्रांतीसाठी ओटे व धर्मशाळा बांधल्या. घाट बांधताना फक्त तज्ञांची मतं विचारून घेता प्रत्यक्ष त्या भागातील स्त्रियांना बोलून घाटाच्या पायऱ्या कशा पाहिजे, कपडे धुताना बाळ कुठे ठेवावे, कपडे बदलताना खोटे कोठे असाव्यात एवढा अभ्यास करून घाट बांधून घेतले. सर्वधर्मसमभाव या धोरणानुसार महेश्वर व इंदोर या गावांना सुंदर बनवले. अहिल्याबाईंनी अनेक तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी धर्मशाळांचे बांधकाम केले. त्या द्वारका काशी, उज्जैन, नाशिक, जगन्नाथ पुरी मंदिर व परळी वैजनाथ यांचा प्रामुख्याने समावेश आहे. बेरावल येथील सोरटी सोमनाथाचे मंदिर गजनीच्या ममदा आणि उध्वस्त केले होते. त्यामुळे अहिल्यादेवींनी त्या देवळाशेजारी एक शंकराचे देऊळ बांधले. सोमनाथाला जाणारे लोक या देवळालाही भेट देतात. अहिल्याबाईंना प्रजेच्या कल्याणकारी असे काम करण्याची आवड होती.

अहिल्यादेवींनी पडदा पद्धत कधीच पाळी नाही. त्या रोज जनतेचा दरबार भरवीत असत. व लोकांच्या समस्या ऐकण्यास नेहमीच उपलब्ध असत. जरी राज्याची राजधानी ही नर्मदा तीरावर असलेल्या महेश्वर येथे होती तरीही इंदोर या खेड्याचा विकास करून त्याचे सुंदर मोठ्या शहरात रूपांतर करणे हे अहिल्यादेवींनी केलेले फार मोठे काम होते. त्यांनी माळवात रस्ते व किल्ले बांधले. अनेक उत्सव भरवले. हिंदू मंदिरांमध्ये कायमस्वरूपी पूजा सुरू राहावी म्हणून अनेक ठिकाणी दाने दिली. माळव्याबाहेरही त्यांनी मंदिरे घाट, तलाव व धर्मशाळा बांधल्या. ज्याचा मनगटामध्ये बळबुद्धी आणि चातुर्य आहे तोच स्वकर्तृत्वावर लोकाभिमुख राजा बनू शकतो असा संदेश देणाऱ्या व ज्यांच्या कृतिशील कार्याचा उल्लेख भारताच्या इतिहासात सोनेरी अक्षराने केला जातो. अशा अहिल्याबाई होळकर सर्वधर्मसमभाव, अस्पृश्यता निवारण, सामाजिक एकात्मता, स्त्री पुरुष समानता, गोरगरिबांन विषयी कळकळ हुंडा पद्धत, विरोध, वाईट चालीरीती, रूढी परंपरा मोडून काढल्या. मुल दत्तक वारसा हक्क प्रजेविषयी तळमळ अशा कितीतरी समाज सुधारण्याचे कृतिशील कार्य करणाऱ्या लोकमाता अहिल्याबाई होळकर यांनी 18 व्या शतकामध्ये आजच्यासारखी शिक्षणाऱ्या माधने उपलब्ध नसताना देखील राज्यकारभार करावा हे तत्कालीन पुरुषप्रधान संस्कृतीला मान्य नव्हते. तरीदेखील लोकांचा विरोध सहन करून सती न जाणे म्हणजे आयुष्यभर लोकनिंदा व चारित्र्यावर शिंतोडे हे माहीत असून सुद्धा सती जाण्यास विरोध केला आपण सती गेलो तर स्वर्ग मिळेल किंवा नाही हे माहीत नव्हते परंतु जगलो वाचलो तर लाखो प्रजेला सुख देता येईल असा विचार करून अहिल्याबाईंनी प्रजे हितासाठी जगण्याचा निर्णय घेतला. व धर्म रूढी परंपरा याहीपेक्षा कर्तव्य महत्त्वाचे समजून रयतेसाठी लोककल्याणकारी राज्य केले. अहिल्याबाई होळकरांना मिळालेले सन्मान :-

1. अहिल्यादेवींच्या सन्मानार्थ 25 ऑगस्ट 1996 रोजी एक तपाल तिकीट सुरू केले.
2. अहिल्याबाईंना मानवंदना म्हणून इंदोरच्या मध्यप्रदेश विमानतळाचे नाव देवी अहिल्या इंटरनॅशनल एअरपोर्ट असे ठेवण्यात आले.
3. इंदोर विद्याप्राप्त देवी अहिल्या विश्वविद्यालय असे नाव देण्यात आले.
4. महाराष्ट्रातील सोलापूर विद्यापीठात पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी सोलापूर विद्यापीठ असे नामकरण करण्यात आले.
5. अहिल्याबाई होळकर यांच्या स्मरणार्थ 13 मार्च 2024 रोजी महाराष्ट्र सरकारने अहमदनगरचे नामांतर अहिल्यानगर असे केले.

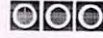
निष्कर्ष किंवा मूल्यमापन :-

सर्वधर्म समभावाचा आदर्श ठेवून अहिल्याबाईंनी मंदिरे, मशिदी, दर्गे व विहिरी बांधल्या. तर काही मंदिरांच्या गिरनार केला. रस्ते व महा रस्ते बांधल्यामुळे पर्यटनाला प्रोत्साहन मिळाले. मजुरांना का मिळाले. व सर्व जाती धर्माचे लोक एकत्र येऊन एकात्मता निर्माण झाली. राज्यातील दरोडेखोरांचा बंदोबस्त करणाऱ्या यशवंत फणसे या बाजूला सोबत स्वतःच्या एकुलत्या एका मुलीचा आंतरजातीय विवाह लावून दिला. जातीभेदाला विरोध केला. अहिल्याबाई या खऱ्या अर्थाने समाज सुधारक होत्या. त्यांनी धर्माच्या रूढी आणि परंपरांचा स्वीकार न करता एक धर्म पाळला आणि तो म्हणजे मानवता धर्म होय. आपल्या प्रजेवर जास्त कराची ओढा टाकता स्वतःचा खर्च मर्यादित ठेवून खाजगी उत्पादनाचा उपयोग सुद्धा लोककल्याणासाठी केला. अशी अनेक महत्वपूर्ण कामे संपूर्ण भारतात केल्यामुळे त्या खऱ्या लोकमाता व राष्ट्रमाता बनल्या. पिण्याच्या पाण्याच्या आणि साधनांची सोय करून सामान्य जनतेसाठी जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्याच्या अत्यंत महत्त्वाचे काम केले. पाणपोळ्या हे त्यांचे आणखीन एक सामाजिक कार्याचे वैशिष्ट्य

होते. यात्रेकरू भाविक गरजू लोकांना पिण्याचे शुद्ध पाणी सहज मिळावे यासाठी पंढरपूर येथे यात्रे करून करता पेशवा बाराव नावाची विहीर बांधली. तिचा उपयोग शेकडो लोकांनी केला. ही लोकं कल्याणची कामे करत असताना अहिल्याबाईंच्या मुलाचे निधन झाले. नंतर एका युद्धामध्ये जावयाचे निधन झाले. व मुलगी सती गेली. तेराव्या वर्षाचा नातू मरण पावला. अशा अनेक संकटांमुळे अहिल्याबाई खूप दुःखी झाल्या. व शेवटी 13 ऑगस्ट 1795 ला इंदोर भारत येथे त्यांचा मृत्यू झाला.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. जॉन वेलकम 1823 अमेमोयर ऑफ सेंट्रल इंडिया
2. पंडित जवाहरलाल नेहरू डिस्कवरी ऑफ इंडिया
3. अरविंद जावळेकर 2002 लोक माता अहिल्याबाई जणांची आई
4. सभापती सुमित्रा महाजन 2017 मातोश्री नाटक
4. सोनी एल आय व्ही चॅनल 2021 पुण्यश्लोक अहिल्याबाई हिंदी टीव्ही मालिका
5. जे एफ लॉरेन्स कॅथरीन द ग्रेट एलिझाबेथ मार्गारेट
8. विजया जागीरदार महाराष्ट्राचे शिल्पकार तेजस्विनी अहिल्याबाई होळकर प्रकाशक महाराष्ट्र सरकार
9. प्राचार्य डॉक्टर मधुकर सलगरे पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी आणि मराठीशाही 20 20
10. अहिल्याबाई श्री हिलालाल शर्मा.

E-ISSN 2582-5429

SJIF Impact - 6.86

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January 2026 / Special Issue 22 / Volume III

One Day National Conference on Recent Trends in Science & Technology, Commerce & Management, Humanities and Interdisciplinary Studies

Prof. Dr. R. S. Khadayate
Principal

Chief Editor
Dr. Vijayendra V. Patil
Co-ordinator

Executive Editors

Prof. D. S. Patil
Vice-Principal

Dr. A. K. Ghorpade
Organizing Secretary

Dr. V. D. Manvatkar
Organizing Secretary

Dr. A. K. Raut
Convenor

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli

Akshara Publication

अनु.	शोधनिबंधाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृ. क्र.
33	महानुभाव साहित्यातील संविधान मूल्य	अधिकराव म. पाटील	119
34	२१ व्या शतकातील मराठी समीक्षेची वाटचाल	डॉ. किशोर रघुनाथ पाठक मालती बिसन सालुंखे	121
35	समीक्षा संकल्पना आणि प्रचलित समीक्षा पद्धती	प्रविण रामकृष्ण मोरे	123
36	खान्देश काव्यप्रबोध' काव्यसंग्रहातील कष्टकरी शेतकरी : वेदना, श्रम आणि वास्तव	प्रा. स्वप्नील युवराज भोसले	129
37	भारतीय ज्ञान, परंपरा आणि भाषा संवर्धन	माधवी विजयकुमार पवार	133
38	दुसऱ्या जागतिक महायुद्धात खानदेशचे योगदान	मिलिंद उत्तमराव सुरवाडे	136
39	लोकशाही प्रक्रियेत निवडणूक आयोगाची भूमिका	प्रा. डॉ. राजेंद्र सुभाष नाडेकर	139
40	वर्तमान आंतरराष्ट्रीय राजकीय परिस्थिती, आंतरराष्ट्रीय शांततेला धोका व भारताची भूमिका	प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	142
41	भारतातील निवडणूक सुधारणांचा परिचय	प्रा. सोनवणे धनश्री भागवत	145
42	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	स्वाती प्रमोदराव वाईकर	148
43	डिजिटल सार्वजनिक ग्रंथालय : काळाची गरज	तळेकर बबन प्रभाकर प्रा.डॉ.डी.बी.खरात	152
44	दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची अन्न उपभोग रचना व पोषण असुरक्षितता: जळगाव जिल्ह्याचा अनुभवजन्य अभ्यास	नीलिमा चौधरी डॉ.बी.एस.भालेराव	155
45	मराठी भाषा अध्ययन आणि रोजगाराच्या संधी	प्रा. डॉ. प्रशांत मल्लिकार्जुन लगडे	158
46	भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील वर्तमानकालीन आव्हाने : एक संशोधनात्मक अध्ययन	प्रा.अविनाशसिंग उत्तमसिंग पाटील प्रा. डॉ. विशाल रवींद्र गवळी	162
47	लिंगभाव असमानता व शिक्षण क्षेत्रातील महिलांच्या सामाजिक समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन : (विशेष संदर्भ जामनेर)	प्रा. कांचन दिनेश वानखेडे डॉ. प्रा. विशाल रवींद्र गवळी	164
48	भारतीय ज्ञान परंपरा आणि भाषा संवर्धन	प्रा.डॉ.महेंद्र किसन सोनवणे	168
49	भारताच्या आर्थिक विकासात डिजिटल अर्थव्यवस्थेची भूमिका	डॉ. वसंत नानाराव पतंगे	171
50	'क्रोयता' एक आकलन	डॉ. विलास दिगंबर धनवे	175
51	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	प्रा.रुचिता चंद्रकांत राणे	178
52	भारतीय कृषीवर हवामान बदलाचा होणारा परिणाम	डॉ. मनीषा मनोज चौधरी उज्वला कडूबा सुरवाडे	182
53	भारतातील भूमिहीन शेतमजुरांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या	विवेकानंद रमेश महाजन प्रा.डॉ. किरण अमृत वारके	187
54	भारतीय अर्थव्यवस्थेची मूलभूत गरज- शाश्वत आर्थिक विकास	सागर रमेश मेश्राम प्रा.डॉ. राजश्री आनंद रायभोग	189
55	लोकशाही गुणवत्ता आणि 'डिजिटल नागरिकत्व	प्रा.अविनाशसिंग उत्तमसिंग पाटील	193
56	भारताच्या आर्थिक विकासात डिजिटल अर्थव्यवस्थेची भूमिका	प्रा.सुनिल दशरथ अडकमोल प्रा. डॉ. किरण ए.वारके	197
57	महानुभाव साहित्यातील श्री. गोविंद प्रभू चरित्र व संविधानिक मूल्य : एक अन्वय	गौरव दिलीपराव अबचट	200
58	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	प्रा.डॉ.महेंद्र किसन सोनवणे	203
59	मराठी समीक्षेची वाटचाल : एक दृष्टिक्षेप	प्रा. डॉ. गणेश मोहिते	206
60	मराठी कविता आणि बदलते वर्तमान	डॉ. अक्षय घोरपडे प्रा. विनोद भालेराव संजय बैसाणे	209
61	आत्मभान देणारी कविता: फक्त सैल झालाय दोर	प्रा.भाग्यश्री रामचंद्र पाटील	213

अधिकराव म. पाटील

संशोधक विद्यार्थी

कनाशी ता. भडगाव

प्रस्तावना : भारत एक लोकशाही राष्ट्र आहे. राज्यघटनेवर भारताची न्यायव्यवस्था चालते. संविधान हा भारतीय लोकशाहीचा आत्मा आहे. संविधानामुळे सर्वांना समान संधी, समान अधिकार मिळतात. मुळ संविधानातच कलम १४ ते १८ समानतेवर आधारित आहे. स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव ही संविधानाची मूल्ये असून साहित्यातून ही मूल्ये जोपासली जावीत म्हणून प्रत्येक विचारवंत प्रयत्न करतो. यात साहित्याची महत्वाची भूमिका दिसून येते. साहित्य हे समाजाचा आरसा असतो.

महानुभाव साहित्याने हा पाया या मूल्यांना सांभाळून रचला असे दिसते. दस्तुरखुद “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दि.६ सप्टेंबर १९२९ च्या ‘बहिष्कृत भारत’ या पाक्षिकाच्या ‘प्रासंगिक विचार’ या सदरात महानुभाव पंथाविषयी पुढील मत व्यक्त केल्याचे आढळते महानुभाव पंथामध्ये कृष्ण व दत्त या दैवतांची उपासना पूर्वीपासून चालू असून महानुभाव पंथाचा प्रसार महाराष्ट्रातच नव्हे ; तर पंजाब, अफगानिस्तानापर्यंत असल्याचे आढळून येते. सर्वात जुने मराठी वाङ्मय महानुभाव पंथाचे आहे. या पंथात दत्तोपासना चालू असली, तरी जातीभेदाचे व सोवळ्या – ओवळ्याचे बंड त्या पंथात नाही” मराठी साहित्यातील आद्य गद्यग्रंथ मनाला गेलेला ‘लीळाचरित्र’ आणि त्या आधारित साहित्यातही स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुवाद आपणास दिसून येतो. हे या ठिकाणी संशोधक विद्यार्थ्याने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. महानुभाव साहित्याने मराठी भाषेला एका उच्च पदावर नेवून बसवले आहे. महानुभाव आणि मराठी भाषा यांचा अन्योन्य संबंध आहेत. महानुभावांनी मराठी भाषा ही साहित्यातील सर्व प्रकारांमध्ये समृद्ध रचना करू शकते हे उदाहरणादाखल सिद्ध केले आहे. डॉ. वि. भि. कोलते यांच्या शब्दात सांगायचे झाले तर “मराठीच्या बालपणात तिचे लालन – पालन, संगोपन, संवर्धन, विशेषतः याच पंथाने केले. तिच्या निसर्गरम्य शरीरावर वाड्मयाची नानाविध व ननवीन आभूषणे चढवून तिला शृंगारण्यात त्यांनीच पुढाकार घेतला. धर्म भाषेचे सिंहासन तिला संप्रदायाने प्राप्त करून दिले. तिची स्तुतीस्तोत्र उच्च स्वरात गाऊन त्याचे पडसाद नगाधिराज हिमालयाच्या गिरीकंदरात उगवण्यास तोच कारणीभूत झाला. काबुल, कंदहार ही शहरे अफगानिस्तानात आहेत. तेथपर्यंत या पंथाने मराठी पताका फडकावली.”^१ यावरून महानुभाव साहित्याचा मराठी साहित्यातील प्रमुख साहित्य असल्याकारणाने त्या साहित्यात दर्शविला गेलेला किंवा दिसणारा समता, स्वातंत्र्यवादी विचार, प्रसंग, घटनांचा धांडोळा या शोधनिबंधात घ्यावयाचा आहे.

महानुभाव संप्रदायाने गद्य, पद्य, स्फुट अशा अनेक प्रकारात वैविध्यपूर्ण आणि वैशिष्ट्यपूर्ण रचना केल्या आहेत. तसेच गद्यातही लिखाण केले आहे. हे जरी विविध प्रकार असतील तरी त्या साहित्याचा मुळाधार हा ‘लीळाचरित्र’ हा ग्रंथ होय. त्या चरित्रातील काही घटना प्रसंगाच्या सहाय्याने आपणास या ठिकाणी स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व. ही मूल्ये दाखवता येतील.

मध्ययुगीन कालखंडात अनेक गोष्टीत अराजकात होती जाति जातीतील, धर्मा-धर्मात, मानवा-मानवात या सर्व अराजकतेला एकच उत्तर व उपाय होता तो म्हणजे, समानतेची शिकवण, या कालखंडात जे साहित्य मानवतावाद शिकवेल, स्वातंत्र्य बहाल केल्या ते साहित्य निर्माण होणे महत्वाचे होते. किंबहुना जे साहित्य निर्माण झाले. त्यात समानतावाद निर्माण होईल असा विचार व आचार असणे अपेक्षित होते. ते आचार –विचार आपणास महानुभाव साहित्यात दिसून येते. श्रीगोविंदप्रभू चरीत्रात आपणास अशीच एक लीळा दिसून येते की जे जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेले पाणी घेण्यासाठीही इतर समाजात सवर्णांकडून विरोध व्हायचा तो मानव जातीला व मानवी मूल्यांना ठेच पोहचाविण्यासारखा होता. त्या जाति-भेदाचे किल्मिष किंचितही नसलेल्या श्रीगोविंदप्रभूंनी महार मातंगासाठी स्वतंत्र आपल्या सामर्थ्याने जागा निश्चित करून त्यांची पाण्याची व्यवस्था करून दिली. आजही रुद्रपूर येथे ती ‘मातंगविहिर’ म्हणून विराजमान आहे. हे गोविंदप्रभूंचे चरित्र समानवतावादी आचार, विचार आपल्याला लीळाचरित्रात दिसून येतात.

मातंगाच्या संदर्भात दोन्ही अवतारांचे वर्तन दर्शविणाऱ्या दोन लीळा आढळतात. दोन्ही लीळांचा आशय जवळपास सारखा आहे. हे दोन्ही महापुरुष मातंगानी दिलेले खाद्य पदार्थ आणि पाणी अतिशय प्रसन्न मनाने स्वीकारत असत, हे या लीळानमधून स्पष्ट होते. श्रीचक्रधर स्वामी एकदा रुद्रपुराकडे निघाले होते. लीळाचरित्रातील हा प्रसंग पुढीलप्रमाणे सांगता येईल. “ ... पाहारा दोनही काटीएतळी बैसेती; मग श्रीप्रभू रुद्रपुरासि बीजे करिति: मग मार्गी मातंगु एकू हुरडा, सोले उसाचीया कांडीया, दोणे भरुनी ठेवी: वारी पातळी झाकी: श्रीप्रभू बीजे करिति: अडखळती: ए काइ: मेला जाए म्हणौनि तेथे बैसेति: कणु कणु आरोगीति:....॥ २० ॥

जातीभेद निर्मुलनासाठी उपाय :- सर्वांबद्दल समान तत्व मांडणारे श्रीचक्रधरांनी जो पंथ स्थापन केला तो मुळातच समतावादी विचारधारेवर आधारित उभा केला जरी त्यांनी चातुरवर्ण्य सारखे शब्द वापरले असतील तरी ते त्यातील मानवता दाखवण्यासाठीच “चातुरवर्ण्य चरेत्भक्षेम या शास्त्राशी अनुसरीजे”^२ समाजातील इतर समाजाबद्दलचा कमीपणा नष्ट व्हावा म्हणून त्यांनी हा दंडकच घातला. ‘घर न निवडीत भिक्षा कीजे’ (आ.८२) या वचनामागेही त्यांचा समानतावाद व सर्व समाजघटनांना समान आदर हाच उद्देश दिसतो.

डॉ. वी. एस. भालेराव

मार्गदर्शक

सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख

कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, भडगाव

प्रविण सुभाष देसले

संशोधक विद्यार्थी

पिंपळगाव, ता. भडगाव

जि. जळगाव

सारांश:

भारताने 8 नोव्हेंबर 2016 ला 500 व 1000 रुपयाच्या नोटांचे विमुद्रीकरण केले. अर्थव्यवस्थेतून जवळजवळ 86% चलन हे कालबाह्य केले. यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर दूरगामी परिणाम झालेले दिसून आले. या विमुद्रीकरणाचा मुख्य उद्देश काळा पैशावर नियंत्रण आणणे, बनावट नोटांना आळा घालणे, दहशतवादी कारवायावर नियंत्रण आणणे आणि कॅशलेस अर्थव्यवस्था निर्माण करणे हा होता. या विमुद्रीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत रोकड रहित व्यवहारात म्हणजे कॅशलेस व्यवहारात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. मोबाईल ट्रांजेक्शन, ई बँकिंग सेवा, आधार पेमेंट, मोबाईल वॉलेट्स, यूपीआय यासारख्या कॅशलेस व्यवहारात वाढ होऊन अर्थव्यवस्थेला गती मिळाली.

Key Words-विमुद्रीकरण, काळा पैसा, कॅशलेस अर्थव्यवस्था, यूपीआय, ई बँकिंग, आधार पेमेंट.

प्रस्तावना:

एकविसाव्या शतकात भारताने अनेक क्षेत्रात झपाट्याने प्रगती केलेली दिसून येते. परंतु, या प्रगती बरोबर भारतीय अर्थव्यवस्थेत अनेक समस्या निर्माण झाल्या होत्या. त्यात प्रामुख्याने काळा पैशाची भरमसाट वाढ, दहशतवाद, बनावट नोटांमध्ये झालेली प्रचंड वाढ यासारख्या समस्या सोडवण्यासाठी भारत सरकारने 8 नोव्हेंबर 2016 रोजी 500 व 1000 रुपयाच्या नोटांचे विमुद्रीकरण केले. म्हणजे या नोटा भारतीय अर्थव्यवस्थेतून कालबाह्य करण्यात आल्या. या विमुद्रीकरणाने भारतीय अर्थव्यवस्था ढवळून निघाली. कारण मार्च 2016 च्या अखेरीस आरबीआयच्या अनुसार चलनात असलेल्या एकूण चलन 16.415 अब्ज रुपये होते. त्यापैकी 86.4% 500 आणि 1000 च्या रुपयाच्या नोटा च्या स्वरूपात होत्या. म्हणून या विमुद्रीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत रोख पैशाची कमतरता भासू लागली. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत अनेक आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या होत्या. कारण भारतीय अर्थव्यवस्थेत रोख पैशांच्या व्यवहार केला जात होता. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत जवळजवळ 90 ते 95 टक्के व्यवहार हे रोकड पैशाने होत होते. केवळ सहा ते सात टक्के व्यापारी वर्ग ई पेमेंट सेवा स्वीकारत होते, तर 70 ते 80 टक्के पेक्षा जास्त नागरी अशी आहेत त्यांना ऑनलाईन बँकिंग व मोबाईल बँकिंग म्हणजे काय हे माहीत नव्हते ते रोख स्वरूपाचे व्यवहारावर अवलंबून होते 8 नोव्हेंबर 2016 च्या विमुद्रीकरणामुळे त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले. या विमुद्रीकरणाच्या निर्णयामुळे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले. कारण, त्यांना ब्रो- वियाणे, मजुरी, मशागत खर्च यावर होणारा खर्च रोकड स्वरूपात द्यावा लागत असे. विमुद्रीकरणामुळे हा खर्च देऊ शकत नव्हते. त्यामुळे उत्पादनावर परिणाम झालेला दिसून येतो. तसेच, विमुद्रीकरणामुळे ऑनलाईन व्यवहारात वाढ झालेली दिसून येते.

नोटबंदीचा (२०१६) भारताच्या डिजिटल व्यवहारांवर मोठा आणि दूरगामी परिणाम झाला. यामुळे डिजिटल पेमेंटचा अवलंब मोठ्या प्रमाणात वाढला, ज्यामुळे डिजिटल अर्थव्यवस्थेला चालना मिळाली.

डिजिटल पेमेंटचा अवलंब वाढला. अचानक उद्भवलेल्या रोकड तुटवड्यामुळे लोकांना दैनंदिन व्यवहारांसाठी डिजिटल पेमेंटच्या पर्यायांचा शोध घ्यावा लागला. त्यामुळे मोबाईल वॉलेट्स, यूपीआय (UPI) आणि कार्ड पेमेंट्सचा वापर वाढला.

अभ्यासाचे उद्दिष्ट: विमुद्रीकरणामुळे रोकड रहित (कॅशलेस) व्यवहारावर झालेला परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धत:

हे संशोधन दुय्यम डेटावर आधारित आहे. अभ्यासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विविध आरबीआय अहवाल, वृत्तपत्रे, पुस्तके, संशोधन पेपर, मासिके यांचा वापर करून माहिती गोळा करण्यात येईल.

प्रताप स्वशासी महाविद्यालय, अमलनेर(महाराष्ट्र) द्वारा आयोजित

राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी-2026

संवैधानिक भारत का अस्मितामूलक विमर्षकेन्द्री हिंदी साहित्य

Identity Based & Discorative Hindi Literature of
Constitutional India

मुख्य संपादक एवं संयोजक, राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी
प्रो. डॉ. शशिकांत सावन

कार्यकारी संपादक एवं प्र. प्राचार्य
प्रो. डॉ. हर्षवर्धन जाधव

सहसंपादक
प्रो. डॉ. कल्पना पाटील

Special Issue -I (January 2026)

International Journal of Multidisciplinary Research and Technology
ISSN 2582-7359 | Peer Reviewed Journal | Impact Factor 6.325

Taran Publication
New Delhi

हिंदी साहित्य में महिला साहित्यकारों का योगदान**डॉ. नाना गायकवाड**प्राचार्य, सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला
याणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, भडगाव, जि. जलगाव**प्रस्तावना:**

हिंदी साहित्य का इतिहास महिला साहित्यकारों के सशक्त, सृजनशील और परिवर्तनकारी योगदान के बिना अधूरा और एकांगी माना जाएगा। साहित्य किसी भी समाज की संवेदना, चेतना और यथार्थ का दर्पण होता है, और जब तक उसमें समाज की आधी आबादी स्त्रियों के अनुभव, दृष्टि और संघर्ष समाहित न हों, तब तक वह संपूर्ण नहीं हो सकता। लंबे समय तक हिंदी साहित्य में स्त्री को केवल विषय, प्रेरणा या करुणा की पात्र के रूप में प्रस्तुत किया गया, जहाँ उसका चित्रण पुरुष दृष्टि से निर्धारित मानकों के भीतर सीमित रहा। स्त्री की पीड़ा, त्याग और सहनशीलता को आदर्श बनाकर प्रस्तुत किया गया, किंतु उसके विचार, इच्छाएँ और आत्मनिर्णय को पर्याप्त स्थान नहीं मिला।

ऐसे साहित्यिक परिदृश्य में महिला लेखन का उदय एक महत्वपूर्ण वैचारिक परिवर्तन का संकेत है। महिला साहित्यकारों ने स्त्री को साहित्य में केवल देखे जाने वाला पात्र नहीं, बल्कि बोलने वाला, सोचने वाला और प्रश्न करने वाला स्वर प्रदान किया। उन्होंने अपने जीवनानुभवों, सामाजिक यथार्थ और ऐतिहासिक परिस्थितियों के आधार पर साहित्य रचना की, जिससे हिंदी साहित्य की संवेदना का विस्तार हुआ। स्त्री लेखन ने यह स्पष्ट किया कि स्त्री का अनुभव पुरुष अनुभव से भिन्न है और उसकी अभिव्यक्ति के लिए अलग भाषा, दृष्टि और संरचना की आवश्यकता है।

विषय प्रवेश:

महिला साहित्यकारों ने अपने लेखन में केवल स्त्री जीवन की पीड़ा तक स्वयं को सीमित नहीं रखा, बल्कि सामाजिक विषमताओं, वर्गभेद, जातिगत भेदभाव, पारिवारिक जटिलताओं और नैतिक प्रश्नों को भी साहित्य का विषय बनाया। उनका लेखन निजी अनुभव से सामाजिक यथार्थ की ओर बढ़ता है। घर, परिवार, विवाह, मातृत्व, श्रम और देह ये सभी स्त्री लेखन में नए अर्थों के साथ उपस्थित होते हैं। इससे साहित्य में जीवन की वास्तविकताओं का अधिक प्रामाणिक और मानवीय चित्र उभरकर सामने आता है।

महिला साहित्यकारों का योगदान हिंदी साहित्य को अधिक संवेदनशील, लोकतांत्रिक और समावेशी बनाता है। उन्होंने पितृसत्तात्मक मूल्यों और रूढ़ सामाजिक संरचनाओं पर प्रश्न उठाए और समानता, आत्मसम्मान तथा स्वतंत्रता जैसे मूल्यों को साहित्यिक अभिव्यक्ति दी। स्त्री लेखन में मौन से वाणी की ओर, सहनशीलता से प्रतिरोध की ओर और परंपरा से परिवर्तन की ओर एक स्पष्ट यात्रा दिखाई देती है। इस यात्रा ने हिंदी साहित्य को केवल सौंदर्यबोध तक सीमित न रखकर सामाजिक चेतना का माध्यम बनाया।

डॉ. नाना गायकवाड
प्राचार्य

सी. रबनीटाई नानासाहेब देशमुख कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, भाद्रगाव, जि. जलगाव

प्रस्तावना : रामधारी सिंह 'दिनकर' का काव्य राष्ट्रीय स्तर पर और सामाजिक परिवर्तन की प्रगतिवादी चेतना से अनुप्राणित है। वे स्वाधीनता आंदोलन के कवि हैं, इसलिए उनकी कविता में शोषण-विरोध, ममता-स्वाधेय, धर्म-निरा और मानव-मुक्ति के स्वर प्रमुख मिलते हैं। दिनकर जी ने परंपरा की शक्ति को स्वीकारते हुए भी रुढ़ियों, जातिवाद और आर्थिक विषमता पर तीव्र प्रहार किया। उनकी रचनाएँ जैसे 'रिमझी', 'कुस्कोर' और 'हृस्कोर' जनजीवन के संपर्क, विद्रोह और स्वनिर्माण की आकांक्षा को अभिव्यक्त करती हैं। इस प्रकार दिनकर जी का काव्य आधुनिक भारतीय समाज के प्रगतिशील आदर्शों का समर्थक काव्य बनता है।

विषय प्रवेश : दिनकर जी छायावादोत्तरकाल के सबसे ज्यादा चर्चित कवि हैं। उनके काव्योत्कर्ष का प्रारंभिक काल छायावाद का अग्रहाराकाल था। प्रगतिवादी काव्य का श्रीगणेश हो चुका था। इंदुल्यक भौतिकवाद, समाजवाद और क्रान्तिकारी विचारों से संतुष्ट राष्ट्रवाद प्रगतिशीलता के सोपानों पर बढ़ने के लिए रुढ़िवाद हो चुका था। प्रगतिवाद सम्भाव्य तथा रोकाइल का पोषक है। यह प्रत्येक प्रकार के शोषण का विरोधी है। पूँजीवाद एवं परतंत्रता का यह प्रबल विरोधी है। दलित और शोषित समाज इसके सबसे अधिक गतिवादी उपादान हैं। यदि कोई कमजोरी है, तो वह है उनकी अज्ञानता, प्रसूयता तथा अपनी शक्ति की उपेक्षा एवं मनोबल-हीनता। ऐसे वर्ग की जागृति नव-निर्माण के लिए अग्रगण्य है। यही सुधारकों तथा कवियों का कर्तव्य है कि जो पीड़ित हैं, शोषित हैं, एत-दलित हैं, उनके दुःख-दर्द को समझकर उसाहर्ष प्रगतिवादी चेतना के नव-आधामों का उन्मेषन किया जाए।

दिनकर जी की सबसे बड़ी विशेषता है, अपने देश और युग-सत्य के प्रति जागरूकता। कवि देश और काल के मूल्य को अनुभूति और चिंतन दोनों स्तरों पर ग्रहण करने में समर्थ हुआ है। कवि ने राष्ट्र को उसकी शाल्कालिक यदनाओं, वातनाओं, विषमताओं, समताओं आदि के द्वै रूप में नहीं, उसकी संश्लिष्ट सांस्कृतिक परंपरा के रूप में पहचाना है और उसके प्राचीन मूल्यों का नए जीवन-संदर्भों के परिप्रेक्ष्य में अवलोकन कर एक ओर उनके जीवन्तता प्रदान की है, दूसरी ओर वर्तमान की समस्याओं और आकांक्षाओं को महत्व देते हुए उन्हें अपने प्राचीन किंतु जीवंत मूल्यों से जोड़ना सारा है। उनकी प्रगतिवादी चेतना का उद्घोषणकारी रूप हमें 'कुस्कोर' में मिलता है। इसमें उन्होंने की ओरबिबला पराधीन बना की हुंकार बन गई है। पराधीनता और अस्वाचारपूर्ण परिस्थितियों में करुणा तथा क्षमा का उपदेश जन-समुदाय को कवीक करता है। ऐसी स्थिति में बिप्लव या क्रान्ति ही मानव-धर्म होता है।

"पातकी न होता है प्रमुद दलितों का खड्ग,
पातकी बनाना उसे दर्शन की शक्ति है।
शोषण की शृङ्खला के हेतु बनती जो शक्ति,
युद्ध है, यत्नाचं में जो भीषण असाहि है;
राहता उसे हो गीन हार मनुजत्व की है,
रंग की अचछा जोर, पीछण की शक्ति है,
पातक मनुष्य का है, मरण मनुजता का
ऐसी प्रुखला में धर्म विप्लव है, क्रान्ति है!"¹

'नील कुसुम' कविता में चंद्र और कवि का बार्तालाप भी इस संदर्भ में पठनीय है। इसमें चंद्र से कहा गया है कि, वह सपनों के पीछे छिपी आत्मा की वास्तविकता को पहचाने, "यै न यह जो स्वप्न पर केवल सही करने, आग में उसको गला लोहा बनाती हूँ और उस पर नील रखती हूँ, तब पर की इस तरह दीवार फीलादी उठानी हूँ!"²

स्वतंत्र देश की सिखला की, इसके निवासियों की पकड़ी धून है। यह बाहरी वस्तु नहीं, अपितु उसका भीरी गुण है, जो जाति बिना सिर कुएण बड़ापात खेलने के लिए तत्पर होती है, स्वाधीनता जगत् में उसका महत्व स्वीकार किया जाता है। वीर्यव्यग्नर दुर्गे के चरण पकड़कर दया की याचना करना उचित नहीं है। यही देश स्वाधीन रहने का अधिकारी है, बारी आँखियों से उजाह उपन होना है। वीरों की सतिशों समीपों के सामने नव जाती हैं और आँखों के चलने में रक्त की धाराएँ प्रवाहित होती हैं। दिनकर जी ने लिखा है,

"बिसकी नहीं बलमयी, रास्ताट अरुण है,
धमिनी नहीं नम्भी, नर वाली सरुण है।
है यही प्रेम जिसकी तरंग उच्छल है,
वाहमी-धार में विधित जहाँ गला है।
उद्गम पीति बलिदान-जीव बोनी है,
तलवार प्रेम से और तेज होती है!"³

Akshardhara Research Journal

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
ISSN -3048-8095 / Bimonthly / SJIF Impact- 3.4 / December -2025 Special Issue 02 Volume IV

अनुक्रम

क्र.	शोधपत्र का शीर्षक	लेखक का नाम	पृ. संख्या
1	महादेवी उमा का साहित्य चिंतन	प्रो. (डॉ.) विनयकुमार रोडे	07
2	सुमित्रानंदन पंत के काव्य में प्रकृति एवं नवमानवतावाद	प्राचार्य डॉ. महेश सुबंशी	09
3	उर्वशी कामधेन्य का काव्य	प्रो. संजयकुमार शर्मा	11
4	अज्ञेय के काव्य में प्रकृति-बोध	प्रो. बिबादाश पाटील	15
5	रामधारी सिंह 'दिनकर' के काव्य में राष्ट्र-बोध, ऐतिहासिक गौरव और आधुनिक संवेदना	प्रो. डॉ. अभयकुमार रेसा खैतार	17
6	नयी कलानी और विनोदकुमार शुक्ल की कलाविशेषता का परिप्रेक्ष्य	प्रो.डॉ. महेशकुमार रामचंद्र बाबे	20
7	सुमित्रानंदन पंत के काव्य में प्रगतिशील चेतना	प्रो. डॉ. अशोक शारदाव मण्डे	23
8	रामधारी सिंह 'दिनकर' जी के काव्य में प्रगतिवादी चेतना	प्राचार्य डॉ. नाना गायकवाड	25
9	अज्ञेय का निबंध साहित्य : चिंतन के विविध आयाम	प्रो. डॉ. संजय डोहरे	28
10	अमरकांत के साहित्य में यथार्थवाद का चित्रण	प्रो.डॉ.मनोहर हिलाल पाटील	30
11	ज्ञानपीठ पुरस्कार से सम्मानित राष्ट्रीय कवि दिनकर: एक परिचय	डॉ.अमलपुरे सुर्यकांत विभनाथ	32
12	अज्ञेय के काव्य में आधुनिकतावाद	प्रो.डॉ. अनिल बाबुलाल सुर्वंशी	35
13	उर्वशी महाकाव्य में भाव एवं कला पक्ष की समीक्षा	डॉ. ओपट्ट एल. झाला	37
14	निर्मल वर्मा की कहानियों में व्यक्त पाश्चात्य चिंतन	डॉ. रजेंद्र काशीनाथ बाघव	39
15	बौद्ध दर्शन से प्रभावित ज्ञानपीठ पुरस्कार साहित्यकारों की हिंदी रचनाएं	प्रो.डॉ.सतिशकांत सावन	42
16	अमरकांत की कहानियों में निम्न भयवर्ण और शोषित नारी का चित्रण	प्रो.डॉ. प्रमोद गोकुळ पाटील	44
17	विनोदकुमार शुक्ल : सामाजिक चेतना के चिह्नित कवि	डॉ. प्रिया ए	48
18	मानव-संवेदना बनाम स्वयं-दृष्टि : अमरकांत और श्रीलाल शुक्ल के कथा-संसार का तुलनात्मक अध्ययन	डॉ. विभव एकनाथ सोनने	50
19	अमरकांत की कहानियों में नारी की अस्मिता	डॉ. आनंद गुलाबराव खरात	53
20	अमरकांत की कहानियों में नारी की अस्मिता, संघर्ष और स्वाधिपन	डॉ. अरुणका इन्द्राजीय सिकलगर	56
21	गहन मानवीय अर्थ की तलाश कला कवि केदारनाथ सिंह	प्रो. डॉ. कल्पना एल. पाटील	59
22	निर्मल वर्मा की कहानियों में संभ्रात, भय और निराशा	प्रो. डॉ. प्रमोद गोकुळ पाटील	61
23	कृष्णा सोबती के उपनामों से चित्रित नारी समस्याएं	प्रो.डॉ.रविंद्र आर खरे	64
24	कृष्णा सोबती की नारी-विशेष और विद्रोह का प्रतिक (मित्रो मरजाजी के संदर्भ में)	डॉ. पारुली बळवी (बाप)	68
25	दिनकर की धारों : लेखनी के परिप्रेक्ष्य	डॉ. प्रीति एस. सोनी	70
26	ज्ञानपीठ से पुरस्कृत 'यामा' काव्य संकलन में निहित आध्यात्मिकता	डॉ. हुमैराबानो एस. एहसानअली	73
27	व्यक्ति - मर्यादा का अन्वेषण : ज्ञानपीठ पुरस्कृत अज्ञेय के काव्य और गद्य का आलोचनात्मक विश्लेषण	प्रो.डॉ.ईश्वर ठाकुर	75
28	व्यंग्यपूर्ण विरोध : हिंदी गद्य के कालजयी उपन्यासकार श्रीलाल शुक्ल	प्रो. कांकरे आशा दत्तात्रय	77
29	दिनकर के काव्य में अभिव्यक्त राष्ट्रीय भावना	प्रो. डॉ. वनिता श्रवक पवार	80
30	नारी से नाराजगी बनने तक की मार्ग गाथा का चित्रण (नारायण मंडला कृत 'शबरी' छंदकाव्य के विशेष संदर्भ में)	डॉ. रोहिदास पीडीबा गवारे	83
31	प्रकृति-पर्यावरण के प्रति अज्ञेय की आस्था	अजित चुनिलाल चव्हाण	87
32	संविधानद्वारा स्थापित बाह्यभाव 'अज्ञेय': एक स्वाधीन चेतना के महाकवि और आधुनिक भारतीय साहित्य के शिरोधार	प्रो. डॉ. सतीश दत्तात्रय पाटील	90
33	'रामायणी' में कर्म का सपना	डॉ. प्रल्हाद विभवसिंह पवार	93
34	'आम जन के विद्रोह की कथा कथा है' नोकर की कमीज	प्रो.डॉ. अनिता भरतसिंग बाघव	97
35	कृष्णा सोबती के उपनामों में सामाजिक परिप्रेक्ष्य	डॉ. सुमन रानी	101
36	सुमित्रानंदन पंत के काव्य में प्रकृति एवं मानवता का चित्रण	प्रो. डॉ. प्रमोद गोकुळ पाटील प्रो. एस. जी. ठाकरे	104

©Copyright 2024 ANRI ANRI

Akshardhara Research Journal

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
December -2025 Special Issue 02 Volume IV

श्री शिवाजी विद्या प्रसारक संस्था का
भाऊसाहेब ना.स.पाटील साहित्य एवं मु.फि.मु.अ. वाणिज्य महाविद्यालय, धुले
उत्तर महात्मा हिंदी प्राध्यापक परिषद
के संयुक्त तत्वावधान में आयोजित

26 वाँ वार्षिक अधिवेशन एवं राष्ट्रीय संगोष्ठी

14 दिसंबर 2025

ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त हिंदी के साहित्यकारों का रचना संसार

अतिथि संपादक

प्रो. रविंद्र डी. बाप

प्र. प्रधानाचार्य

एसएसएलपीएस साहित्य एवं वाणिज्य महाविद्यालय, धुले

कार्यकारी संपादक

डॉ. अभयकुमार खैतार

अध्यक्ष

संयोजक

सह संपादक

डॉ. अशोक मराठे

महासचिव

उत्तर महात्मा हिंदी प्राध्यापक परिषद

डॉ. दीपक पाटील

डॉ. अरुणका सिकलगर

एसएसएलपीएस साहित्य एवं वाणिज्य महाविद्यालय, धुले

Chief Editor : Dr. Priyanka Mahajan

Akshara Publication

International Interdisciplinary E-Research Journal

A Scholarly, Double-Blind Peer Review Research Journal

ISSN: 3107-8591

Special Issue 4 | Volume 3 | February 2026

Changing Trends in Humanities & Commerce in the 21st Century

Date : 21st February 2026

... Organized by...

Faculty of Humanities & Commerce

Muktainagar Taluka Education Society's

Smt. Godavaribai Ganapatrao Khadse College, Muktainagar

Tal. Muktainagar, Dist. Jalgaon (M.S.) India

Published by: Prime Publishing House, Jalgaon

13.	NEP: Syllabi Framing and Roll of Teachers.....	69
	<i>Prof. Hemantkumar Patil</i>	69
14.	Rapid Urbanisation and Its Socio-Economic Implications: Evidence from Emerging Indian Cities.....	71
	<i>Lt Dr Jagatrao Uttam Dhangar</i>	71
15.	A Study of Determinants of Consumers Preference towards Ready to Eat Food Products	74
	<i>Dr. Mamataben Chandrakant Patil</i>	74
16.	Rewriting Women's Voices: A Comparative Study of Feminist Consciousness in English Literature in the 21st Century	78
	<i>Mr. Manik Suryavanshi</i>	78
17.	Sustaining the Soil: A Study of Grassroots and Institutional Agricultural Innovations in Jalgaon District, Maharashtra.....	83
	<i>Mr. Chatur P. Gadhe¹, Dr. Shrikant Mahajan², Dr. Yogesh Mahajan³</i>	83
18.	Voices of Resistance: Feminist Writing in India from Colonial Reform to Contemporary Assertion	90
	<i>Mr. Pradip S. Patil</i>	90
	<i>Dr. Ajay S. Patil</i>	90
19.	Study of Agriculture Land Utilisation in Goa, India: A Geographical Perspective	95
	<i>Mr. Rajan Khedkar</i>	95
	<i>Dr. Sagar Mali</i>	95
20.	Development of Vocabulary Using Audio-Visual Aids at Secondary Level: A Study	100
	<i>Mr. Pandurang K. Patil</i>	100
	<i>Dr. Anil P. Patil</i>	100
21.	Re-reading <i>Difficult Daughters</i> : A Gendered Narrative Perspective.....	104
	<i>Mr. Narendra Sonu Tayade</i>	104
22.	Ancient Wisdom and Modern Well-being: The Idea of Happy Life in Indian Epics.....	107
	<i>Prof. (Dr.) Dnyaneshwar Shantaram Chavan</i>	107
23.	The Exploration of Human-Nature Interaction in Ruskin Bond's <i>Angry River</i>	109
	<i>Mr. Shivaji C. Patil</i>	109
	<i>Dr. Anil P. Patil</i>	109

The Exploration of Human-Nature Interaction in Ruskin Bond's *Angry River*

Mr. Shivaji C. Patil

Sau. R. N. Deshmukh Arts, Comm. and Sci. College, Bhadgaon, Dist: Jalgaon

Dr. Anil P. Patil

PG Department of English and Research Centre, MTES' Smt. G. G. Khadse College, Muktainagar, Dist: Jalgaon

Abstract

The relationship between human beings and nature has long been a significant theme in literature. In recent decades, environmental concerns have encouraged scholars to study literary works through ecological perspectives. Ruskin Bond, one of the most celebrated Indian writers in English, is widely known for his vivid portrayal of the natural landscapes of India. His works frequently emphasize the intimate connection between humans and the environment. The novel *Angry River* presents a compelling narrative of survival that reflects the complex interaction between human beings and the natural world. The story follows a young girl named Sita who lives on a small island in the middle of a river with her grandparents. When a sudden flood devastates the island, Sita is left alone and must struggle to survive against the powerful forces of nature.

This research paper explores the theme of human-nature interaction in *Angry River* using an eco-critical framework. The study analyzes how Bond portrays nature as both nurturing and destructive, how the protagonist adapts to natural forces, and how the narrative highlights ecological awareness. Through qualitative textual analysis and close reading of the primary text, the paper examines the symbolism of the river, the psychological transformation of the protagonist, and the broader ecological message embedded in the narrative. The findings suggest that Bond's novel emphasizes coexistence with nature rather than human domination over it. Ultimately, *Angry River* demonstrates that survival depends on understanding, respecting, and harmonizing with the natural environment.

Keywords: Human-nature interaction, eco-criticism, environmental awareness, Ruskin Bond, ecological literature.

Introduction

Nature has always been a vital element in literature, shaping themes, characters, and narratives. From ancient myths to modern novels, writers have depicted nature as both a source of inspiration and a powerful force capable of influencing human life. In recent years, environmental concerns such as climate change, ecological imbalance, and natural disasters have led scholars to reexamine literary texts from ecological perspectives. This approach has given rise to **eco-criticism**, a field of literary study that examines the relationship between literature and the natural environment.

According to Cheryll Glotfelty, eco-criticism is "the study of the relationship between literature and the physical environment" (Glotfelty xviii). Eco-critical scholars explore how literary works portray nature and how they influence human attitudes toward the environment.

Indian English literature provides many examples of writers who emphasize the connection between humans and nature. Among them, Ruskin Bond occupies a unique place because of his deep affection for the natural landscapes of India. His writings frequently depict forests, rivers, mountains, and small hill towns, reflecting his personal experiences in the Himalayan region.

Bond's novel *Angry River* is an important example of his environmental imagination. The novel tells the story of Sita, a young girl who lives with her grandparents on a small island in a river. When heavy rainfall causes a sudden flood, the peaceful river turns into a destructive force, leaving Sita alone to face the dangers of nature.

Bond's description of the river reveals its immense power. At one point in the novel, he writes, "The river was rising fast, and the water was already swirling around the trees on the island" (Bond 18). This image highlights the unpredictable and overwhelming force of nature.

Through Sita's experience, the novel explores the complex interaction between humans and the natural world. The story not only portrays the destructive power of nature but also emphasizes the resilience of the human spirit and the need to coexist with the environment.

This paper examines how *Angry River* presents the relationship between humans and nature. By analyzing the themes, symbols, and character development in the novel, the study aims to highlight Bond's ecological vision and his message about environmental harmony.